

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

6500

VII

Румыния
1908

2011

891.99

4-81

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱՇՈՒ

VII ՀԱՏՈՐ

72

Կ Մ

Ալեքսանդր

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՀԱՏՈՐ

VII

ԲԺՇԱԺՆԵՐ

2003

ԹԱԻՐԻԶ

ԹԹԵԱՄԱԼՄՆ արակատիպ

1908

ԱՐՑԱԽԻ ԲՈՒԺԱԿ

ԳՈՅԱՀ

ԱԴ

ԱՐՏԱՏՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

2522.579

1882

Ա. ՏՐԳՈՅ

1889

Թէ երեւակայութիւնն ու կառկածամութիւնը ինչ անտանելի վիճակ ստեղծեցին Թուքահայկական գաւառներում 1890—1907 թւականը, մենք ականատես եղանք, լուսցինք, կարդացինք եւ շօշափեցինք, բայց նրա ներքին խորշերի մթովթեան մասին ժողովուրդը դեռ չի կազմել իր որոշ համոզմունքը:

Թէ բարձր պաշտօնների համելու, մեծամեծ ոռօժիկներ ստանալու, ազգաբնակութիւնը սանձարձակ կողոպտելու եւ շքանշաններ ու կալածներ ձեռք բերելու համար Կարմիր Համբեդի արքանեակ աղմինհստրատորները ինչ հրէշային մեքենայութիւններ սարքեցին, պարզ է աշխարհին: Մենք սոյն պատկերներով ցանկանում ենք այդ պայքարալի կեանքի մեջ քողերը բանալ, որպէսզի իրականութեան մասին ամելի ճշգրիտ համոզմունք գոյացնեն մեր ընթերցողները:

Հաստացած ենք. որ այս զբոյկը մնթերցող հայ հասրակութեան միտքը կառաջնորդէ դէպի այն դժոխային խորշերն ու որջերը, որոնք այն սոսկալի վիճը բացին աշխատատրի եւ իսլամի անկուշտ աղմինհստրատորների մէջ: Եւ այդ այն անդնդախոր վիճն էր, որը պատճառ դարձաւ տապալելու Համբեդական ծիւաղային լրտեսական բանակը եւ վերածնեցրեց Օսմանեան Սահմանադրական կառավարութիւնը:

Ա Ա Ա Ա Ա Ա

Բջոյժի բարերձ
ՊԱՐՏԻՔ ՀՅՈՒՄ
ՀՅՈՒՄ
Անդ Խաչյան

ՊԱՏԿԵՐ

(Թրքահայերի կեանէից)

ԱՐՏԱՏՎԱՆ Է

2. ՀԱՅՐԵՆԵՍՑԻ Տ 170

Կէս օրը անցել էր: Արևի ջերմ ճառագայթները շողշողում էին ամէն կողմ, տօֆը շնչառութիւնը ծանրացնում, թոքերին բաւարարութիւն չէր տալիս: Ուսենիները չէին ճօճում, կենդանիները ներս էին քաշւել իրենց բները, կեանքը հոգեվարքի պատկեր էր ստացել: Կարսի ձորաբերանի ապառաժները կիզւած արևի ուղղածիք ճառագայթներից, ջերմութիւնը սըփում էին ամէն կողմ և էլ սաստկացնում տօֆը: Խումբ խումբ կանայք յարկի տակից և ծածկւածքներից գուրս էին թափւել, այս ու այն շւաքում պպզել, նստոտել սալ քարերի և ապառաժի սանդուխքների վրա, առօրեա գործերն էին կատարում իրենց չար ու

բարին միմեանց հաղորդելով: Հովանաւոր անկիւններում յատակի—գետնի վրա ծերերն ու պառաւները քարի կամ կոճղի լենած մրափում էին: Երեխաները ոտաքութեկ, գլխաբաց, մի մի կարճ շապիկներով կոլոլւած, հողի մոխրի մէջ խաղեր էին անում, անվերջ քրքջալով և թոթովումներով: Թուրքերը հեռու թաղերում էին ապրում, իսկ մէկ մէկ լծակով կամ իշով զուխուր-Մահլէից ջուր կըօղները ամալի փողոցները իրենց «չոչով չէին կարող կենդանացնել: Հայ տղամարդիկ հազար քայլ հեռուն—շուկայում տքնում էին իրենց վզին դրւած հարկը և ընտանիքի ապրուստը ձեռք բերելու հոգսով:

— Թագու, ասաց վերել յիշւած կանանց իշմակներից մէկում մի կին իւր խօսակցին, Տէր Մանուէլը այսօր շատ քնեց: Երեխաներին թողել է արևի տակ անտէր, անտիրական, վարժատան գուռը փակել, ինքը ներս է քաշւել, ընկել է ու քնել: Երկու ժամից աւելի է գոռում են, կուշտում են, վրա գըլուխ պատառում և վազվզելուց թուլանում, որ կարդան, բան սովորին, մարդ դառնան, իսկ նա վեր է փարում, շատ պէտքն է, թէ իրար գլուխ են կոտրում: Դաս տալ խօ չը կա, առաւօտից մինչև իրիկուն երեխաների գլուխները հեքիաթներով, պատմութիւններով է լցնում: Տնաշէնը առասպելական քաջերով, հականերով գիւթել կապկաել է մեր գաւակներին, քաշում, հանում, արհեստի ենք դրկում, թօգնում, փախչում, գալիս բոլորւում են այդ խելագարի շուրջը: Տես, տես, փոշու հողի մէջ կոլոլւել են, քրտինքի մէջ կորել, գորդուալուց ձայներն է խաղւել, լող չը կա:

— Մարթա ջան, բան չունիս, երեխա են, գըլորւին էլ, ընկնին էլ, լան էլ, խնդան էլ: Նրանց քարեբաղդ օրերն է: Քանի տան ու տեղի հոգսը վզերը չէ փաթաթւած, թող քէլֆ քաշեն: Վաղը մէկ էլ օրը, մի արտորալ, կը քաշեն կը տանեն բազար, վայ կը գա իրենց գլխին, խանութի գռնից չեն կարող գուրս նաև, բերանները չեն կարող բանալ խօսել կամ խնդալ...

— Վայ իմ գլխիս, վայ, վայ, Արտաշ, ձեռքդ կոտրի, Արտաշ, Արտաշ, ասաց ու տեղից թռաւ Մարթան գուլպան ճաղերով գոտին խըելով և վազեց ուսումնարանի բակի կողմը, ուր խաղում էին Տէր Մանուէլի աշակերտները: Թագուհին էլ նորան հետեւց և երկուով գոռում էին անընդհատ.

— Արտաշ, թող, Արտաշ, ձեռքդ քաշիր, Արտաշ, անխիզմ, անհոգի....

Բայց Արտաշի աչքերը գարձած, արջի նման յարձակւել էր Վարդի վրա և անողորմաբար ծեծում էր. թէ վերջինս էլ ետ չէր ուզում մնալ իր հակառակորդից: Վարդը ոչ միայն բռունցքով, ոտքով վերադնում էր Արտաշին հարւածների փոխարէնը, այլև բորբոքւած, թափում էր անասելի նախատինքներ հակառակորդի գլխին, այնպէս որ վերջինս կատաղած, աչքերը արիւնով լցւած, ոչինչ չէր լսում, ոչինչ չէր տեսնում և կատաղութիւնից ուզում էր սպանել, լափել Վարդին:

Մայրերը չկարողացան անջատել ծեծկողներին, ընկերակիցները հնարք չը գտան նրանց զսպելու, իսկ աղմուկն այնքան սաստկացաւ, որ քահանան քնից ըսթափւած դուրս եկաւ, աշակերտներին ներս կանչեց:

Տեսարանը բորբոքեց վերապատւելին և չկարողանալով զսպել իւր զայրութը, ճիշդուով յարձակւեց կուողների վրա, բռնեց և քաշքալով ներս տարաւ:

— Արտաշ, ասաց քահանան հեալով և մօրուքը տմբտմբացնելով, ինչի՞ վիրաւորեցիր Վարդի գլուխը:

Արտաշը լոեց: Նա ըստ պատասխանեց վարժապետին, թէ և հարցը մի քանի անգամ կրկնեց վերապատւելին:

— Վարդ, ինչի՞ կուեցաք, ինչի՞ գլուխդ վիրաւորեց Արտաշը, ասաց վարժապետը դառնալով միւս կողմը: Բայց սա էլ լոեց: Ոչ մէկը չէր կամենում բացատրութիւն տալ: Երբ վերապատւելին բորբոքւած երկար ձողն առաւ ձեռքը և անխնաց սկսեց հարւածել թէ մէկին թէ միւսին, ընկերակիցները սկսան փախչրտել դասարանի այս ու այն կողմը: Վերջապէս պետագոգի հոգուն հասած, բռնեց Արտաշին և սկսեց նորից բարբարասեար ձաղկել և հարցնել.

— Ինչի՞ էիք կուում, ինչի՞ չես խոստովանում, կոպիտ արարած:

— Ես Յուղա չեմ, ես մատնիչ չեմ կարող դառնալ, ասաց բորբոքւած՝ արձանի նման կանգնելով Արտաշը և թոյլ տուեց, որ վարժապետը շարունակէ իւր անողում հարւածները մինչեւ սիրտը հովացնելը:

— Չես տսել, չես բացատրել, անդադար կրկնում էր վերապատւելին ու ձաղկում Արտաշին, Վերջինս բորբոքւած, առթից օգտւելով բռնեց ձաղկիչը, խլեց վարժապետի ձեռքից ու դուրս փախաւ: Տէրտէրի հետաքանի նման իրար միս էք կրծում:

դարձաւ Վարդի կողմը և զարհութելի հայեացքով կըրկնեց.

— Ասա, ճշմարիտը խոստովանիր, ինչի՞ էիք ծեծկում:

— Արտաշն ինչ վրա յարձակեցաւ....

— Արտաշը կեղուոտ տղա չէ, խելտցնոր էլ չէ, նա առանց պատճառի չէր կարող այդպէս բորբոքւել: Ասա ճշմարիտը, թէ ոչ կաշեդ կմաշկեմ, ասաց վերապատւելին, միանգամայն քթի տակը ժպտալով, որ իր ոգին ըմբռնելով, աշակերտները այդպիսի անոր ծեծի տակ չէին զիջանում իրար մատնել:

Վարդը տասնեչորս տարւան պատանիէր. այնքան էլ թուլասիրտ չէր, որ սոսկար վարժապետի սպառնալիքից: Երբէք նա չէր զիջանել ընկերին մատնել, ստորանալով, թուլանալով տէրտէրի ձաղկիչի առաջ, որը բարեբաղդաբար Արտաշը փախցրել էր: Վերապատւելին անսկատելի կերպով տէրտէրի շուրջն էր ման ոծում, որ մի յարմար ձաղկիչ ձեռք գձի և գանի տակ Վարդի շրթունքներից դուրս կորզի կուապատճառը, բայց Վարդը այդշարժումը չընկատելու չափ բժամիտ չէր, նա էլ իւր մտքում որոճում էր այն միտքը: թէ ինչպէս կարողանա դուրս սողալ դասարանից և հետևել Արտաշին:

— Անիծւսծներ, թշւառականներ, ես ձեզ հազար անգամ ասել եմ, որ իրար սիրէք, իրար պաշտէք իրար համար կեանքերդ անգամ չը խնայէք, իսկ դուք գաղանի նման իրար միս էք կրծում....

— Տէր հայր, քեզ յայտնի է, որ ես Արտաշին գլխիս չափ սիրում եմ: Նա էլ ինձ պակաս չի սիրում: Ես հաւատացած եմ, որ նա արդէն մոռացել է ամէն

բան և մեր այլես ոչինչ չկա:

—Ախար, ինչի՞ պատճառը չես ասում... ամա-
չում ես, գնանք իմ սենեակը և խոստովանիր....: Ի՞նչ
ես արձանի նման կանգնել.... ասաց և սկսեց աշակերտ-
ներից մէկի քանոնով հարւածել Վարդին անխնայա-
բար:

Այս միջոցին ներս մտաւ մի ճանապարհորդ,
որ եկել էր հիւսիսի կողմերից և ցանկանում էր ծա-
նօթանալ տեղին ազգային վարժարանի վիճակի հետ:
Աերջինս ասաց վերապատուելուն.

—Խնդրում եմ, խնայեցէք, տէր հայր, բաշխե-
ցէք, ներեցէք դրան....

Պատուելին իսկոյն թողեց իւր աշակերտին և
հիւրին առանձնասենեակը հրաւիրեց: Ճանապարհորդը
ոչ շատ ընդարձակ գասարանի կարգն ու սարքը քննե-
լուց յետո ասաց դուրս գալով.

—Աերապատուելի, ախար այժմ ամէն տեղ միջ-
նադարեան ծեծը, պատիժները վերջացնում են, աշխա-
տում են աշակերտների հետ քաղցրութեամբ վարւել
լորդորելով զարգացնել և պատւազգածութեամբ առաջ
մղել: Ինչի՞ չէք փշրում դուք էլ ձեր միջնադարեան
ճիպոտները:

—Եւրոպայում, Ամերիկայում, քաղաքակրթւած
երկրներում ես էլ ուրախութեամբ դուցէ աջակցէի
մանուկներին գանակոծելը վերջացնելուն. բայց ողոր-
մելի մարդիկ չեն նկատում, որ մենք տոկում ենք
իսլամի խալիֆայի լծի տակ: Մահմէդականութեան
ինկիվիցիական կարգերի—շէրիաթի տանջանքներին
ենթարկւած ժողովրդի որդիքը, եթէ ֆիզիքական տան-

ջանքից սոսկան, մանուկ հասակից ճիպոտին և ձաղկի-
չին դիմադրելու ըլ վարժւին, մարմնի չարչարանքին
չը տոկան, թրքական բանտերի, դահիճների և գատա-
ւորների բարբարոսական մեքենայութիւններին մատ-
նւելիս, ոչ միայն իրար կը դաւաճանեն, այլ մինչև
անգամ իրենց կրօնն ու սրբութիւնները կուրանան: Ահա
թէ ինչ պաճառով արքայութեան դռնից իմ ձեռքս
են տւել այս ձաղկիչը և երբէք չեմ զլջացել ու չը
պիտի զղջամ որ ես էլ ամենադաժան կերպով գործ եմ
դնում այդ:

—Բայց այդ ընթացքով դուք ուսման ծարաւի
աշակերտներին կը փախցնէք այս նւիրական տաճարի
դռնից:

—Ընդհակառակը, ասաց ժպտալով Տէր Մա-
նուելը, իմ ծեծս ուտող և պատմածներս լսող և դա-
սերս ըմբռնող աշակերտները երբէք չեն հեռանում
ինձանից: Իմ վանդածներս անգամ աներես թախան-
ձանքներով վերադառնում են: Այդ Վարդը՝ ծեծւողը՝ տե-
սար, դա մի յայտնի գերդաստանի տղա է, որի ծը-
նողները քանի՛ քանի՛ անգամ ծեծելով տարել են դրան
իրենց կուսակից Գրիգոր պատւելու մօտ, բայց երեխան
թողել, փախել, կրկին ինձ մօտ է եկել: Եթէ դրա
նման մի քանի տասնեակ աշակերտներ չը գալին, չը
կպչէին ինձ, ազգը այստեղի նախկին վարժապետին չէր
հեռացնել վարժարանից և ինձ չէր յանձնել իւր մա-
նուկների կրթութիւնը: Ապաբանն չէր տիրել ամբողջ
Յունաստանին, եթէ նրա մանուկները մարզւած չը
լինէին իխստ մարզիչների և դաժան ձաղկիչների ձեռքով:
Չեր տարազը ինձ համոզում է, որ դուք ինձ հասկա-

նում էք:

—Մասամբ, Բայց ի՞նչ է ձեզ հետ կապում այս երեխաներին, որ այդպէս քու կողմդ են ձգում: —Խոկոյն, խոկոյն, ասաց պատւելին և հիւրին առաջնորդեց գասարան:

Այստեղ նա աշակերտներից մէկին պատմել տըւեց, թէ ինչպէս մի խումբ Յոյներ Թէրմոպիլէի կըրճում գիմագրեցին Պարսկական միլիոնաւոր բանակին: Մի ուրիշը նկարագրեց Գրաքեան եղբայրների ժողովրդի շահերի համար մեռնելը: Մի երրորդը նկարագրեց Վարդանանց նահատակութիւնը: Երբ հիւրը ոգեորւեց, վերապատւելին նշան տւեց և աշակերտները երգեցին «Ազատն Աստւած», «Թէ իմս ալւոր» և «Ի բիւր ձայնից» մեծ ոգեորութեամբ: Ճանապարհորդը զգացած շնորհակալիքը յայտնեց և բարեմաղթութիւններ անելով հեռացաւ: Խոկ պատւելին աշակերտներին ցրւեց և ինքն էլ գաւազանը ձեռին դուրս եկաւ վարժարանից:

Արտաշի հայրը տեղական սովորութեան համաձայն մութը չընկած, խանութը փակել տուն էր դարձել: Վերապատւելին մտաւ նրանց տունը և բարեւելուց յետո նստաւ ծանր ու մեծ, առանց շրթունքները շարժելու: Թագուհին ամուսնի նշանի համաձայն վերկացաւ, արազի շիշն ու մի քիչ աղանդեր մատուցարանով ներկայացրեց նրանց, ու զնաց խոհանոց ընթրիք պատրաստութիւն տեսնելու: Անտօնը բաժակները լցրեց և առաջարկեց տէր հօրը, որ ընդունի և օրհնէ, բայց վարժապետը, խաղաղութիւնը կորցրած, չը կարողացաւ համբերել ու ձայն տւեց.

—Արտաշ, Արտաշ:

Խոկ Արտաշը տանը չէր, որ պատասխանէր: Վարժապետը և ապա Թագուհին մասամբ պատմեցին Անտօնին, Արտաշի հօրը, օրւա անցքը և նա սրտմտած գուրս եկաւ փողոց՝ որդուն գտնելու: Շատ շանցած վերագարձան հայր ու որդի և որովհետեւ արդէն սեղանը պատրաստ էր, նստան ընթրելու: Սեղանից յետո վերապատւելին երկար բարակ խրատական խօսեցաւ և բացատրեց, թէ Արտաշը պարտաւոր էր խոստովանել նրան ճշմարտութիւնը: Խոկ աշակերտը չը զիշաւ մի բառ անգամ աւելացնելու իւր նախկին պատասխանին: Վարժապետի և ծնողների թախանձանքները և սպառնալիքները չը կարողացան Արտաշի սըրտից գաղտնիքը գուրս քաշել:

—Ափսոս իմ այնքան աշխատութեանը, ասաց հառաչելով տէր հայրը, ցանկալով վերջին փորձը կատարել և Արտաշի թոլլ զգացումները վիրաւորելով ստիպել նրան խոստովանելու, հագար ափսոս, որ զուրկորել է: Ես ամբողջ հինգ տարի է, որ ձեզ բարողում եմ Աստծու սէրը, դուք չոր ապառաժի նման անտարբեր մնացիք: Եթէ եղբօրդ, դրացիեղ, ընկերակցիդ չես սիրում, էլ Աստծուդ ինչպէս կարողես սիրել...

—Ես Վարդին անձիս չափ սիրում եմ, ես պարտքս կատարեցի հաշտւեցի նրա հետ և համբուրւելով մոռացանք ամէն բան, ասաց Աշտաշը և լուեց: Տէր Մանուկը ժապտալի և ուրախ հեռացաւ, աշխատելով հրճւանքը ծածկել և ամբողջ գիշերը խաղաղութեամբ քնեց:

Բ

Այս գեպքից լետո Արտաշը այլեւս վարժարան
ը գնաց: Արդէն տասնուհինք տարին լուցած էր,
ուստի ծնողները որոշեցին արհեստի տալ, որ ապրուս-
տի ճանապարհը սովորի: Անտօնը չարչի էր, թէև բա-
զարում մի փոքր կրպակ ունէր, ճոխ էր ծախում, բայց
տարւայ մեծ մասը գիւղերումն էր անցկացնում: Այս
իսկ պատճառով Թագուհին ձգում էր, որ որդին ար-
հեստ սովորի և պարտաւորւած ը լինի հօրը նման գիւ-
ղերը թափառելու: Արտաշը մօրը մէկ հատիկն էր, այն-
պէս որ ծնողները նրան իրանց հոգու չափ սիրում էին
և երեք չէին կարող նրան աչքի տակից հեռացնել:

Անտօնը խօսելով իրեն կնքահայր Պետրոսի հետ,
Արտաշին նրա մօտ աշկերտ տւեց: Որքան ուշի ուշով
հետամտում էր Արտաշը Տէր Մանուէլի գասերին,
այնքան աւելի աշալրջութեամբ հետամտում էր արհես-
տին: Այնպէս որ երեք տմիս չանցած՝ Ուստա Պետրոսը
կանչեց սանահօրը Անտօնին ու ասաց.

— Մենք եղբայր ենք, աւելին, որ մեռոնով էլ
կապւած ենք: Ես այսօրւանից քեզ կանչեցի, որ ասեմ,
թէ սանիկս արդէն կարգին վարժեց: Թէ մի տարուց,
կամ երկու տարուց լետո իմ մօտից հանելու ես, այս-
օրւանից տար նրան, որ վերջը լաւ ու գէշ չը դառ-
նանք: Իսկ եթէ ոչ, երեք տարի ամբողջապէս թողնե-
լու ես ինձ մօտ, որ արհեստը կատարելապէս սովորի
և ապա իրեն համար առանձին արհեստանոց բաց անէ.

ալն ժամանակ ես նրան կը պահեմ և տարեկան երկու
հարիւր զուրուշ կը տամ վարձ:

— Թո՛ղ երեք տարի ամբողջապէս մնա քեզ մօտ,
քեզ մուրհակ էլ կը տամ, եթէ ուզում ես: Դու ու
քու խիղճգ, սորվեցրու ինչ հարկաւոր է: Ալժմ նա
քու էլ զաւակդ է, արա, ինչպէս կամենում ես, ասաց
Անտօնը յուզւած: Իսկ վարձքը՝ այդ քու կամքն է, ու-
զում ես տուր, ուզում ես մի տալ:

Պալմանը վերջացաւ: Արտաշը այնպէս կապւեց
արհեստին, որ գիշեր ցերեկ խելքը միտքը գործի հետ
էր: Նա բոպէն պարապ չէր անցկացնում, անդադար կա-
րում էր, սեպում էր, կաշին սակի վրա թոխճում և եր-
բէք չէր թոյլ տալիս, որ նկատեն թէ ալս արա, կամ
պարապ մի մնալ: Ուստա Պետրոսը անչափ ուրախ էր
մի այսպիսի աշակերտ գտնելու համար, իսկ բանւորնե-
րը նախանձում էին, որ իրենց վարպետը ոչ միայն
նրան առաջ էր քաշում, այլ լիովին խանութը, դրամ-
արկը և ապրանքն էլ անսահման վստահութեամբ նրան
էր յանձնել:

Արտաշը իւր վարպետի ոչ միայն գոյքը իւր սե-
փականութեան նման էր պաշտապանում, այլ մինչև ան-
գամ թափթփւած անպէտ կաշու մանրուքն ու զիրին
էլ մինչև հատ հատ չը քննէր, չէր թոյլ տալ թա-
փելու: Արդէն արհեստանոցի բոլոր ծախսերը կատարում
էր Արտաշը և այնքան աչքաբաց էր, որ տան համար
կարևոր նիւթերն էլ Պետրոսը նրան էր յանձնում գնել:
Այնքան անձնւէր դարձաւ Արտաշը Պետրոսին, որ կար-
ծես նրա հարազատ զաւակը լինէր և վարպետը հայ-
րական աչքով էր նայում իւր աշկերտ սանին:

Մի օր երեք թուրք եկան խանութ՝ կօշիկ գնելու։ Պատրաստի որքան կօշիկ որ ունէր, առաջ բերեց ուստա Պետրոսը։ Կօշիկներից որը մեծ էր, որը փոքր, որը տձեւ, որն անպէտ կաշուց պատրաստած, որն էլ անճաշտկ, այնպէս որ յաճախորդները ոչ մէկին չը հաւանեցան։ Այս խռոնաշվութութեան ժամանակ ներս մտաւ Մոլլա Մուսան, որը Կարսուժ յալտնի ծուռ ձեռք մտրդ էր, թէե բաւական կարողութեան և անւան տէր։ Մոլլա Մուսան էլ միացաւ նախկին յաճախորդներին և սկսեց ջոկջկել կօշիկները, Վերջապէս մի զոյգ կօշիկ գնելով, վճարեց և բոլորը միասին դուրս եկան արհեստանոցից։ Արտաշը պատրաստի կօշիկները իսկուն տեղը շարեց և նկատեց, որ բացի ծախւած մի զոյգ կօշիկից, ևս մի ուրիշ զոյգ պակասում է։ Կօշիկները մի երկու անգամ արտգ համբելուց և զննելուց յետո, — մի զոյգը գողացել են, պակասում է — ասաց ու դուրս թուաւ արհեստանոցից։ Ուստա Պետրոսը աշկերտի բնաւորութեան հետ լաւ ձանօթ լինելով՝ նրան ետ կանչեց, առելով.

Արտաշ, Արտաշ, ետ դարձիր...

Բայց Արտաշը այնքան արտգ էր սլանում, որ մինչև անգամ վարպետի ձաւնը չը լրեց։ Երկու երեք վալրկեանից Արտաշը հասաւ Մոլլա — Մուսալին և նրա կանանչ չուխա աբայի փէշը բարձրացնելով՝ թևի տակը նկատեց գողցածը և առաց.

— Աղա, չես ամաչում, կօշիկ ես գողանում արհեստաւորի խանութից, քու աստիճանիդ, քու այս դիրքիդ և փաթթոցիդ գողութիւն կը վայել։ Բաց թող, ասաց Արտաշը և Մոլլա — Մուսալի թևի տակից

քաշեց ու առաւ գողացւած կօշիկները։ Մոլլա — Մուսան սկզբում սաստիկ մոլորւեց, ալնպէս որ ալլազունած՝ խօսք անգամ չը կարողացաւ արտասանել, բայց երբ փողոցում միւսիմանները մոլլովի հրապարակով անարգւելուցը բորբոքւեցան և սկսեցին անմեղ քրիստոնեա տղուի վրա յարձակւել անարգ հայութնքներով և սպասանալիքով, Մոլլա — Մուսան ուշքի եկաւ, պատիւը պաշտպանելու մտքով սկսեց նախատել, անարգել Արտաշին և մինչև անգամ յարձակւեց վրան՝ ծեծելու համար։ Արտաշը կօշիկները խանթի դռնից ներս շպրտելուց յետո ետ դարձաւ՝ իւր վրա յարձակւողներից պաշտպանւելու համար։

Մինչ այս՝ արդէն մի երկու տասնեակ մուսլիման հաւաքւել էին և որը ձեռքի գաւազանով, որը մահակով սկսեցին գանակոծել անմեղ պատանուն։ Արտաշը սրա վրա սաստիկ բորբոքւեց, աչքերը ալլես ոչինչ չէին տեսնում, ամէն բան նրան կարմիր էր թըւում և նա յարձակւողների մէկի ձեռքից խլեց մի հաստ մահակ և անխնա սկսեց կոփել ու տապկեցնել պատահածին։ Թէե կարկուտի արագութեամբ հարւածներ տեղացին սկզբում պատանու գլխին ու թիկունքին, բայց նա անտարբեր սկսեց շարժել մահակը և համարեա թէ մի երկու րոպէտմ ցրւեց, փախցրեց բոլորին, այնպէս որ ընկճւած միւսլիմանները սկսեցին գոռատ՝ կռկորդները պատռելու աստիճան ուժգնութեամբ.

— Հիւմմէթի Մուհամմէդի բարտի մի, (միթէ Մուհամմէդի համայնքը չքացան), որ այսպիսի մի գեավուր տղա, լուս ցերեկով, արձակ համարձակ յարձակւի ճշմարիտ հաւատացեալ կրօնականի վրա, իսլամի դէմ

ձեռք բարձրացնէ և սուրբ Հաւատն անպատէ:

Այս աղաղակները այնքան սաստկացան, որ իսկոյն հաւաքւեցին հարիւր—հարիւր լիսուն մարդ—միւսիմաններ և աղմուկի տեղը իսկոյն վրա հասանգապտիէները (ոստիկաններ) որևէ աւար ձեռք ձգելու յոյսով: Ուստա Պետրոսը նկատելով գործի դրութիւնը՝ իսկոյն խանութը փակեց, աշակերտներին զբկեց քրիստոնեա խանթւորների կողմը, որ օգնութեան կանչեն և միջոցներ ձեռք առնեն իրենց գոյքի ապահովութեան համար: Ուստա Պետրոսի օրինակին հետեւցին Ամբար—խսնութները նստող բոլոր հայերը և մի քանի ըոպէում կրպակները բոլորը կապւեցան: Զաբաժէի—Եիւզբաշի (ոստիկանական պաշտօնակալ) պարմագորզ Ալի աղան Ուստա Պետրոսի հետ մի քանի խօսք փոխանակելուց յետո, մօտեցաւ ամբոխին ոստիկաններով և Արտաշին շըջապատելով՝ բոնեց և զաբաժէներով բոլորւած՝ ճանապարհ ընկաւ միւթէսարիֆի հիւքիւմէթը (պաշտօնատուն): Իսլամ ամբոխը աղմկելով հետեւցին ոստիկանութեան, հիւքիւմէթի գրանը սկսեցին գոռալ և կանչել:

—Հիւմմէթի Մուհամմէդի բաղամիթ, մի գեավուր լակոտ, մի բայալի լաճ իսլամի բարձրաստիճան իւլէմին (կղերական) անպատէ, մահակով միւսլիմանները վրա յարձակի: Կեանքը մեր շնորհեւ վայելող մի «Զիմմի», մեր կեանքին, իւր տէրերի անձին սպառնա: Շէրիֆթ ենք ուզում, վճիռ ենք ուզում, կախեցէք, քարկածեցէք այդ խոզի ծնունդին:

Աղմուկն այնքան շատցաւ, ժխորն այնպէս տարածւեց, այնպէս գլուխցրեց միւթէսարիֆ Օսման—Բէյի

ապարանքը, որ վերջինս պարտաւորւած դռւրս եկաւ պատշգամն և ասաց:—աղաներ, էֆէնդիներ, դուք ձեր գործին հետևեցէք, մեր մէջլիսը կը տա յանցաւորին Շէրիական սկատիթը:

—Նատ ապրիր, փաշա, եաշա, գոռում էր ամբոխը և կրկնում, —խնդրում ենք որ շուտ և խիստ պատիժ սահմանել այդ գեավուրի լակորտին, որպէսզի օրինակ դառնան բոլոր անօրէններին:

ԴՏ. 222. 122
Միւֆթին, մէջլիսի անդամները իջան ժողովրդի մէջ և սկսեցին համոզել նրանց գլխաւորներին, որ հեռանան, ցըւին և ետքարձնեն ամբոխին, խոստանալով որ իրենք խիստ պատիժ կը սահմանեն չարագործ տղալի համար: Մի ժամանակ ընթացքում հազիւ հազկարողացան համոզել ամբոխին և ցըւել: Իսկ Ալի աղան փաշալի խիստ հրամանի համաձայն Արտաշին գցել էր արնատէրների բանտը, մեծամեծ և խիստ շղթաներով կապկալել, թողել:

Քրիստոնեաներն էլ իրար էին խտոնել. բոլորը ժողովւել էին առաջնորդարան և խնդրում էին Ոշտունուց՝ առաջնորդից, որ ճար անէ և դուրս բերէ բանտից խեղճ պատանուն: Այս իբրարսնցման ժամանակ, որը լուր էր բերում թէ Արտաշին սպանել են, որն ասում էր թէ թլիփատել են, որը կարծում էր, թէ կտիսաղան են բարձրացնելու և ամէնքը միաձայն աղերսում էին, թախանձում էին, որ իսկոյն առաջնորդը ձին նստի, գնա Միւթէսարիֆի մօտ և առանց տղալին չը վերադառնա:

Առաջնորդը որ մի ծերունի, բայց անձնէր մարդ էր, մանաւանդ որ կ. Պոլսումն էլ Բարութչէ—բայլսուները

Բաշիների նման կռնակուունէր, գնաց, պնդեց և Արտաշին մժանը առաջը խառնած՝ վերադարձաւ խուցը։ Միւթէսարիֆը վախեցել էր. առաջնորդին երաշխաւոր ընդունելով, նրան էր յանձնել Արտաշին։ Երբ առաջնորդարանում ամէն կողմից յարձակեցան Արտաշի վրա, նախատեցին նրա վարմունքը, անարգեցին բնաւորութիւնը, նա բորբոքւած ասաց.

— Ես իմ պարտքս կատարեցի. վարպետիս խանլից մոլան կօշիկ գողացաւ, ես պարաւոր էի ետ առնելու, ինձ ծեծեցին, ես անձարացած գլուխս փըրկելու համար նրանց վրա յարձակեցա. . . .

— Զաւակս, ասաց մի շաբաթ յետո Ռւստա Պետրոսը Արտաշին, տեսար, որքան թանկ նստեց մեր վրա մի զուգ կօշիկը. Դու որ ինձ լսէիր, մոլլալի ետևից չերթայիր, միայն մի զուգ կօշիկով կազատւէինք, իսկ այժմ, գիտես, որքան զոհողութիւններ արինք, որքան տուգանքներ տւինք, որքան կաշառ կերան անօրէնները։ Միայն Սլի աղան երկու ոսկի կուլ տւեց, դեռ մի զուգ կօշիկ է պահանջում կրկնակօշիկներով, հապա Ղազին, Միւթին, գրագիրները, ոստիկանները. . . դրանց տունը քանդւի, քանդեցին ինձ, թողին։ Մինչեւ անգամ հայ անդամները մեր կեսարացին ու Երզնկացին անգամ համտես արին։ Ամբողջ երեք տարի մենք բոլոր

այնքան չենք կարող վաստակել այս գործարանով, ո՞քան նրանք տարին։ Իմ խօսքս լրեցէք և ձեզ վնաս չի հասնի։ Մի զուգ կօշիկի փոխարէն հարկւը զուգի արժէքը տուժեցինք. . . .

— Ախար ես ձեր վատը չեի կամենում, իմ միտքը քըս գողծունը բերելն էր, ասաց Արտաշը չը կարողանալով զալութը զսպել։

— Ես հաւատացած եմ, որ դու միայն լաւ մտքով սկսեցիր, ինչ գիտենալիր թէ այսպիսի վախճան կարող էր հետեւիլ. Բայց ես գիտեմ, մենք տեսել ենք գազանների բարբարոսութիւնները. Գուք պիտի մեզ լսէք, որ գժրազգութեան մէջ չը գլորւիք։ Խելքի արի, զգոյշ եղիր, մի բորբոքել, մի բռնկիլ վառողի նման։ Նրանք այնպէս են համոզւած, որ մենք իսլամի գերին, ստրուկն ենք և մեր վաստակը իրենց սեփականութիւնն է, մենք բողոքելու, պահանջելու իրաւունք բնաւ չունինք։ Դարերով մեր նախորդների ճանկից քաշել են նրանց բոլոր բարին, կարողութիւնը, լաւ նժոյգը, մտտեանը, մինչեւ անգամ աղջիկը, տղան ու կնիկը։ Այժմ մի քըսան տարւա ընթացքում խո չեն կարող փոխւել, մանաւանդ որ նրանց կղերը այս քարոզը դարձեալ նրանց կարգում է ամէն օր. . . .

Պետրոսը հառաջեց և սկսեց ձեռքի կոշին ատամներով ձգել, երկնցնել, որ կաղպարի վրա քաշէ։ Թէև նրան մեծ վնաս էր պատահել, բայց նրա սիրտը հովացել էր բաւական Մոլլա—Մուսալի պատժւելու առթիւ։ Տարեկան քանի քանիները բռնի կամ քաղաքավարի կերպով տանում էին պատրաստի կօշիկները, հագնում, մաշում և աներեսաբար գալիս էին նորերը ապսպրելու,

առանց հների գինը վճարելու մասին մտածելու: Գունէ, մտածում էր Ուստա Պետրոսը, սրանից յետո ուրիշները կը քաշւին և ձրի կօշիկ քաշելու չեն մտնի արհեստանոց: Արտաշին լեզով յանդիմանում էր, բայց հոգւով պաշտում, որ աներկիւղ պահանջում էր ամէն մի պատահածից ապառիկ կօշիկների վճարը, և քչով, շատով գանձում էր:

Բայց ինչ անէր Արտաշը, բնաւորութիւնը այնպէս էր, որ կը բորբոքւէր, իրեն ջղերը, բազուկները էլ չէր կարող զսպել: Ուստա Պետրոսը գիտենալով նրա զգայուն բնաւորութիւնը, ծայրայեզ բորբոքումները, աշխատում էր միշտ խօստել զգուշութիւնների էր գիմում և յաճախ այլ և այլ պատբւակներով արհեստանոցից հեռացնում էր, որպէսզի անտեղի կուիւների առիթ չը դառնա: Արտաշն էլ անձի մին ուտելով, տանջւում, կրքերը զսպում էր, որպէսզի իր ընթացքով կրկին վնասների չենթարկէ իր վարպետին: Բայց և այնպէս առիթը պատահելիս Արտաշը չէր կարողանում բնութեանը ընդդիմադրել, կրքերը սանձել և երբէք չէր կարողանում զիջանիլ, որ անտեղի կեղեքն իր վարպետին կամ անարգեն տնպատիւ խօսքերով: Նաքաթ չէր անցնել, որ Արտաշի բազուկները չճմոէին, չը ճիբացնէին քրդի, թուրքի և նոյն իսկ ոստիկանների ողնաշարներ: Այնպէս որ փոխանակ Ուստա Պետրոսը Արտաշին թուլացնելու, ստրկութեան վարժեցնելու, վերջինս քիչ քիչ հաշտեցնում էր իսլամներին այն մտքի հետ, թէ գեափուըն էլ մարդէ, զգացում և ուժ ունի, չի կարելի նրան գրգռել եւ պէտք չէ նրա վալրութը բորբոքել:

Օրերը իրար ետեից գլուխում էին, ամիսները սահում, անցնում, բայց Արտաշը փոխանակ վարպետի, ծնողների խրառներին հետեւով փափկելու, մեղմանաւու, էլ կրակուում էր, էլ դիւրաբորբոք էր դառնում: Օր չէր անցնում, որ իրենց անարգողներին, կողոպտողներին և կեղեքողներին չը ստիպէր խոնարհելու իր թաթերի տակ: Տասն եւ ուժ տարեկան հասակում էր թաթերի հուժկութիւն Արտաշը, որ ընթիշների նախանձն էր գրգռում, այնպիսի պինդ բազուկները ունէր, որ գարբինների կրքերն էր շարժում, այնպիսի լայն թիկունք, որ բեռնակիրների մուխն էր մապիսի այս թիկունք, որ բեռնակիրների մուխն էր մապիսի այս թիկունք: Թէև երեսի աղւամազն սկսել էր ածիլել, բայց գէմքի շողը և այտերի վարդակաբմիրը գեղանի օրիորդների սրտերն էր թնդացնում, բարախում և հոգիները քաշում: Չը նայերով իր դիւրաբորբոքութեան, նա այնքամ սիրելի էր ընկերներին և այնքան բարեսիրա, որ չափ նրա կատակից ու սրտախօսութիւնից չէր վշտանում, և ամէնքը պատրաստ էին կեանքերը զոհել ալգպիսի բարեսիրա ընկերի համար:

Փորձանքները կարծես գլորում, թափառում էին Արտաշի գլուխն, կախւներն ու վիճառիթներն անպակաս էին: Յուրք ոստիկաններից մէկը ապապըն էր մի զոլդ կօշիկ, չը նայելով որ նախկին տարած կօշիկների գինը տարիներով չէր վճարել: Ուստա Պետրոսը ինչ միջոցի գիմեց, որ գլխից ուագ անէ այդ ձրիակերին, բայց վերջինս վարպետի առաջադրած երկար ժամանակամիջոցը, թանկ գինը, ստոր ապրանքը, մի խօսքով ամէն պատճառաբանութիւններին զիջեց և ընդունեց, պատւիրեց պատրաստել: Պետրոսը միշեցրեց անգամ, պատւիրեց պատրաստել:

որ նախկին կօշիկների գինն էլ դեռ չէր վճարել և
մինչեւ հին հաշուի մաքրելը, նա ձեռք չէր առնելու:
Զարթիէն անճարացած խոստացաւ երկու զոյգի գինը
միասին վճարել ուամզանի առթիւ ստանալիք ռոճի-
կից: Մի քանի անգամ խոստացւած ժամանակին մտաւ
զարթիէն Պետրոսի արհեստանոցը, եւ ամէն անգամին
էլ այլ և այլ պատճառաբանութիւններով նրան ճանա-
պարհ գրին: Վերջապէս անճարացած և հաւատալով որ
երկու զոյգ կօշիկի գումարը միասին պիտի վճարէ, ուս-
տա Պետրոսը պատրաստեց կօշիկները: Որոշւած օրը
եկաւ զարթիէն, առանց այլ և այլի, հաւանեց, հազաւ
և աշկերտին տասը փարա բաշխելով՝ ասաց:

— Ուստա, այս հին կօշիկս էլ կարկտիր, հինգ-
շաթի կը գամ, կը վճարեմ փողերը ու կը տանիմ:

— Սխար ինձ խոստացաք, Օսման Ազա, ասաց
փարպետը դառնացած, թէ այսօր փող էք վճարելու,
իսկ այժմ կօշիկները հագած առանց վճարելու կրկին
դուրս էք գնում: Զեր խոստման համաձայն, ես էլ խօսք
տւի էվգաֆի միւգիրին (մզկիթների յատկացեալ կալ-
ւածների կալւածական տեսուչ) այսօր կրպակիս տարե-
կան վարձը տալ: Եթէ դուք չէք վճարում, ես ի՞նչ անեմ,
ես որտեղից դրամ ճարեմ: Սխար ես էլ մեղք եմ, ըն-
տանիք, մանր երեխէք ունիմ, ի՞նչ անեմ, առաւօտ
ինձ կը տանին ու կը բանտարկեն կրպակի կապալագնի
համար և ապրանքս դուրս թափելով աճուրդով կիսա-
գնի կը ծախեն, ինձ կը կործանեն:

— Ո՛չ, ո՛չ, բան չեն կարող անել. շատ երկար
մի խօսել, անպատճառ երկու օրից, հինգշաթի օրը
փողերդ կը բերեմ, ասաց զարթիէն դուրս գալով:

— Կօշիկները բերէք, պիտի մոմւի, առաց ուստա
Պետրոսը, յետո փողերն որ բերես, կը գաս, կը աանիս,
ասաց վրդովւած թշւառ արհեստաւորը:

— Մոմել պէտք չէ, գլուխս մի ցաւացնել, ասաց
քայլերը փոխելով ոստիկանը:

Մինչ այդ՝ Արտաշը վերադարձաւ տանից և
լսելով, որ զարթիէն առանց վճարելու տանում է կօ-
շիկները եւ չի լսում իր վարպետին, ասաց.

— Օլան Օսման, Օսման, չես լսում, որ ասում
է թէ պէտք է մոմել կօշիկները: Դարձիր, հանիր, մո-
մեն, ապա տար: Այս ասելով ոստիկանի թերց բռնեց,
ստիպեց ետ դառնալու: Զարթիէն գիտէր, որ եթէ ոս-
քից մի անգամ հանէր կօշիկները, ել առանց փողի չը
պիտի կարողանար հազնել, մի հարւած տւեց Արտաշին
և ուզեց թեն ազտուել: Արտաշի աչքերը դարձան, նա
էլ պինդ սեղմեց ոստիկանին, քաշեց ներս հրեց նըան,
Սխանթի մէջ մէջքի վրա պտուկեցրեց: Մինչ այդ՝ Պետրո-
սը և բանւորները մօտեցան և ուզեցին բռնել Արտաշին:
Այս հանգամանքից օգտելով զարթիէն ոտքի ելաւ և
սկսեց հայհոյել. — ես քու օքէնքդ, ես քու հաւատքդ,
ես քու խաչդ...

Արտաշը վայրիենական արագութեամբ դուրս
սողաց իրեն բռնած ձեռքերից, դուրս թռաւ ոստիկա-
նի ետեկից, վրա հասաւ, սկսեց բռունցքով ոստիկանի
գլխին, քթին, բերնին, քունքին ալնքտն խփել, “Ծ
արիւնլու արաւ նրա վրան ու գլուխս: Զարթիէն կա-
տաղած՝ էլ անարդ հայհոյանքներով նախատեց Խաչը,
Եկեղեցին, օբէնքը և բոլոր սրբութիւնները: Ար-
տաշը էլ փոխադարձաբար նրա Ղուլանը, Քեաթէն սկը-

սեց հայչուել ու թակել, միանգամայն կօշիկները ոտքից հանելով։ Ոստիկաննը նեղն ընկած՝ դիմեց սովորակոն եղանակին և բոլոր ուժով ոկուց գոռալ։

— Հիւ մմէթի Մուհամմէդի բատղի մի...

Թոպէական արագութեամբ թափեցան ամէն կողմի միւսլիմանները։ Մինչ ալդ՝ Արտաշը Օսմանի ոտքից նոր կօշիկները հանեց և գցեց արհեստանոցը։ Ոստիկանը սիրա առած շրջապատող, օգնութեան վազող միւսլիմաններից, բոբիկ ստքի ելաւ, սուրը քաշեց և լարձակւեցաւ Արտաշի վրա, որը նրա ձեռքից զէնքը խլեց և սկսեց դրանով ծեծել Օսմանին և պաշտպանւիլ իր վրա հասնողներից։ Արտաշը այնպէս էր սրացնում սուրը, որ ոչ սիրտ չէր անում նրան մօտենալ, այնպէս որ սկսեցին քարեր տեղալ Արտաշի վէտ, լարձակւել ուրիշ հայ խանթւորների վրա գորգուալով, Քրիստոնեանները իսկոյն կրպակները կապեցին, շտապեցին այս ու այն խանի մէջ կամ տներում պատսպարւիլ։ Արտաշն աներկիւղ, կրակ կտրած, անխնա հարւածում էր իրեն մօտեցողներին՝ շրջապատած հարիւրից աւելի տնօրէններից։ Թէև ոլժերն անհաւասար էին, բայց գարձեալ մահակով, փայտով, գերանգիով ու սրով զինւած՝ թուրքերը չէին լանդգնում մօտենալ այդ խելագար հային, որի սրի շառաչիւնը ահարեկում էր նրանց հոգին ու սիրը։

Ոստիկանական պաշտօնակալը՝ Պարմագորդ Ալի աղան՝ գարձեալ երեցաւ և Արտաշին շրջապատող հարիւրաւոր միւսլիմանները, Ալի աղալի հետ նրան առաջնորդեցին հիւրիւմաթ, թէև Արտաշը մինչև վերջ ոչ անձնատուր եղաւ և ոչ զէնքը լանձնեց։ Իսլամ ամբոխը և կզերը

ճանապարհին ուզում էին գործադրել իրենց գատաստանը, տեղն ու տեղ քարհալած անել—սպանել գեավուրի ճտին, համոզւած լինելով որ փաշան և նրա ստորագրեալները կաշառւելով կրկին պիտի ազատ թողնէին այդ ըմբռատին։ Բայց սստիկաններն այնպէս էին շրջապատել Արտաշին, որ ամբոխը հնարաւորութիւն չունեցաւ նրան մօտենալու։ Թէև Արտաշին էլ վիրաւորել էին մի քանի տեղից, արիւնը հոսում էր գլխից, թէւերից ու սրունքից, բայց նա բոլորովին բորբոքւած, բան չէր զգում և չէր էլ ըմբռնում թէ ինչ էր կատարւում շուրջը։ Նրան հրելով, տուած քշելով, գլորեցին իշու դրախտը։

— ԱՇ խելագար, անհաւատ, ասաց ոստիկանապետը՝ Արիշ աղան՝ Արտաշին նկատելու պէս, գու ինձ խոստացար որ էլ այդպիսի լիմարութիւններ չես անելու, այս ինչ է քու արածը։ Իսկոյն քեզ կապել կը տամ, այնքան կը թակեմ, որ կաշիդ մսիցդ պոկէի. անօրէն, գեափուր, լեզուդ զգակոթից կը հանեն...

— Օլան, օլան Արիշ, ասաց բորբոքւած Արտաշը, ես ինչ մեղք ունիմ, երբ քու զարթիէն որ ցերեկով զալիս մեղ կողոպտում է և ապա սկսում է հայ հոգել կրօնո, խաչս, Աւետարանս...։

— Զայնդ կտրէ, անզգամ: «Օլան, օլան Աբիշ»,
ես քու օլանդ եմ, ես քու ստրուկդ եմ...:

— Խաչին հայհոյելով ինչ մեծ մեղք է գործել.
— մէջ ընկաւ Ալի աղան — չորացած փալորի կտոր...:
Իսկ դու, անզգամ, խոզի ծնունդ, ինչպէ՞ս համարձակ-
ւեցար հայհոյելու երկնքի յայտնութիւնները, Ալլահի
Ղուրանն ու Քեաբէն...

— Նա հայհոյեց իմ կրօնս, խաչս, Աւետարանս,
ոչ թէ ես....

— Լիրը, լոիր, քեզ այստեղ կտոր կտոր անել կը
տամ, ասաց կատաղած Աբիշ աղան և նշան արաւ, որ
սստիկանները մտրակելով զնդանը գլորեն թշւառ
պատանուն, ձեռքից կոտրւած սրի կտորը խլելով:

Ուժ — տաս սստիկաններ անողորմ հարւածներով
վրա թափւեցան և այնքան մտրակեցին, այնպէս ձաղ-
կեցին, որ Արտաշը թէև սկզբում երկար գիմադրեց
այդ տանջանքին և մինչև տնդամ մէկի ձեռքից մտրա-
կը խլելով նրանց վրա յարձակւեց ու պաշտպանւեց և
մի քանիսին այնպիսի հարւածներ տւեց, որ գլորւեցան,
բայց անգութ գահմները հաստ մահակներով, հրացանի
կոթերով ալնքան տւին, որ անզգալացած թմրեց,
գլորւեց և մարած ընկաւ գետին: Մութ զնդանի խօր-
քում Արտաշը մռնչում էր տուիծի նման ամբողջ ե-
րեք օր, քաղցած, ծարաւ, ջարդւած և վիրաւոր: Ոչ ոք
նրան չէր լսում, ոչ ոք սիրտ չէր անում դուռը բաց ա-
նել, վիրաւորի հետ գէմ առ գէմ խօսիլ: Արտաշի հար-
ւածներին արժանացածները դեռ իրենց տներում պատ-
կած տքում էին իրենց վէրքերի կսկիծից, իրենց ջարդ
ու փշուր եղած մարմնի ցաւերից ու մորմօքումներից:

Զաբթիէները քանի յիշում էին Արտաշի հրեշտակին գի-
մացկոտութիւնը բարբարոսական ծեծի տակ, կատաղի
լորձակումները, արիւնալից աչքերը, բոցավառ գէմքը
և ջախջախիչ հարւածները, նրանց թւում էր, որ պա-
տանին հրեշտակին ծնունդ էր, ջիների կամ հուրի
որդի, սովորմներից սիրտ չէին անում մինչև ան-
գամ զնդանի պատուհանին մօտենալ և ծակերից գի-
տել, թէ ինչ է կատարում քաջորդին: Կարծես ար-
իւնկզակ գազան լինէր պատանին, այնպէս որ նրա շքից
անգամ սարսափում էին:

Թէև մի քանի անգամ Արտաշի հայրը կերա-
կուր էր բերել որդուն, բայց ոստիկանները չէին թուլ
տւել, որ ծնողները տեսնեն կալանաւորին: Կերակուրը
պահապաններն իրենք էին լափել, ցամաք հացը լու-
սամուտների ծակոտիներից ներս շպրդել էին Արտաշին,
թափել էին տպականւած գետեի վրա: Արտաշը բացի
մարմնի վէրքերի և ջարդւածների կսկիծների տանջան-
քից, տառապում էր ստամոքսի գատարկութեան մոր-
մոքով: Ամբողջ օրը մինսկ թաւալում էր զնդանի
հողատակի վրա, առանց ծածկոյթի և վիրակապի: Դեռ
այս բոլորը բաւակտն չէր, հեռւից պահապաններն ու
սստիկանները հայհոյում, անարգում էին Արտաշի նւի-
րական սրբութիւնները և նրան բորբոքելով զուարձա-
նում:

Առաջնորդը, ազգային, քաղաքական ժողովի
անդամները, Կոնսուլը՝ Ունչեվը՝ ինչ միջոցների ասես
գիմեցին, բայց հնարքը չը գտան, չը կարողացան
գուրս բերել Արտաշին բանտից: Մեծամեծ կաշառներն
էլ չը նպաստեցին. պաշտօնականները ստացան այդ սո-

կիները կերան, մարսեցին, խոստացան արձակել պատահուն, բայց գուր, իսլամի կղերը այնպէս էին բորբոքւել, այնքան հեռազիրներ էին տւել Արգուրումի վալիին, Կ. Պոլսի Սագրամամին ու Շէլիսիլիսլամին, որ միւթէսարիֆը չեր կարողանում դիջանիլ և արձակել իսլամի ամենանւիրական լայտնութիւները հայհոյոցին։ Մանաւանդ որ զարթիէն՝ Օսման ազան՝ սաստիկ տառապում էր վերքերի բորբոքումից և մոլաները ամէն տեղ քարոզում էին որ նա չի ապրի։

Իւլէմաները շէրիաթի համաձայն պահանջում էին, որ Արտաշի վզակոթից դուրս քաշեն լեզուն արմատից, հանեն շներին բաժնեն, որ գեավուրները սարսափին և ոչ ոք չը յանդգնի իսլամին երկնքից շնորհւած սրբութիւնները հայհոյել և իսլամ անհստաների դէմ ձեռք բարձրացնել։ Թէև նոր օրէնսդրութիւնների մէջ մի այդպիսի ոճիր և նրա վճիռը չեր նախատեսւած, բայց իւլէմաները գոռում էին ամէն տեղ համարձակապէս, թէ—«Կառավարութիւնը, պետութիւնը իսլամի շէրիաթին է հպատակում» ոչ թէ կրօնքը պետութեան։ Երկնքից տրւած պատգամները բառ առ բառ գործադրւելու են։

Կղերի քարոզներից գրգռւած իսլամ ամբոխը ամէն կողմ խումբ խումբ ժողոված ցոյցեր էին անում հրապարակապէս և գոռում։

— Հիւմմէթի Մուհամմէդի բատգի մի, մահ գեավուրներին։

Երեք օր անցնելուց յետո քրիստոնեաները բոլորովին լուսահատւեցին, վհատւեցան, էլ միայն մեռլային դէմքեր կարելի էր տեսնել փողոցներում։

Եթէ Սրտաշի գլուխին մի փորձանք բերէին, այլեւ ոչ թէ միւսիլմանի կղերին, այլ նոյն իսկ ամենայետին մշակի առաջ էլ հարկ կը լինէր ստրկանալ և առանց միտունչի կատարել նրանց բոլորի հրամանները։ Աբգուլ Մէջիդի եւ Աբգուլ Ազիզի օրով, կասէին քրիստոնեաները, այսպիսի սե օր տեսած չէին։

— Տղաք, ասում էր մի ծերուկ հայ իրեն շրջապատողներին խանի մի անկիւնում, տղաք, ենիշէրիները յարութիւն են առնելու։ Խալամի հոգու խորքում քնած գազանը սթափում է, շղթաները փշրել է կամենում։ Այս քայլերը, այս անսանձ մաքառումները լիշեցնում է ինձ ոչ շատ հին անցեալը, գեռ աչքիս առաջ կանգնած են ենիշէրիները իրենց պղինձներով, գեռ զօգանջում է ականջումս նրանց աղադակները և պահանջները, զեռ զողշողալով փայլում են օդի, սթութեան մէջ նրանց գաշոյնները, և զեռ կարծես հեղեղի նման հոսում են փողոցներով նրանց թափած արիւնները։ Սուլիման Մահմուդը ենիշէրիներին կոտորեց, բայց խեղճին չը թողին նպատակին հասնի, արգելքներ դրին և չը կարողացաւ իսկական ենիշէրիներին — սօֆթաններին ու մոլաններին, էլ ջնջել, միանգամայն երկիրը մաքրել, իսլամի բարբարոս բռնակալներից։ Այս անօրէնները երբէք չեն թողնելու, որ օրէնքն ու կարգը թագաւորէ և քրիստոնեալի զաւակների փորը իրենց հօր աշխատանքից փշրանք մտնէ։ Պամկւիչը լաւ էր փշրած այս գազանների ատամները, ուստաց միլիցիալի սարսափը սոսկացրել էր չը ծնւած զաւակներին անդամ, բայց ի՞նչ օգուտ, Ֆրանսացիները և Անգլիացիները նօրից սրեցին, մինչև

անգամ պողպատի ու մազնիտի ջրով կարծրացրին սրանց տղացւած աղօրիքներն ու ժանիքները...: Զգուշացէք, գլխներդ փրկելու ճանապարհը մտածեցէք, թէ չէ....: Ինչ տնենք.... ինչ կարող ենք անել...մըրմնջում էին շատերը:

—Քսան տարին լրացաւ և Թուռաց թակը ըլ կոպճեց սրանց գլուխն ու թիկունքը, ասաց մի ուրիշը: Ե՞հ, նրանցից էլ օգուտ չը կա: Եւրոպացիք շեն թողնում, որ մենք իսլամի խալիֆի, մահմեդականութեան մեծ իմամի (առաջնորդի) ճիրաններից ազատւինք ու մարդ գտունանք:

Բացի լուսահատ հառաջանքներից, ուրիշ բան չէր լսում ունկնդիրների շրթունքներից: Անորոշ վիճակը մոլորեցրել էր բոլորին:

Պետրոսը և Անտօնը առաւոտ իրիկուն չափում էին առաջնորդի դռնից մինչև: Հիւքիւմաթը, այնտեղից էլ բանտը, բայց ոչ փաշան, ոչ մէջլիսի անդամները և ոչ էլ առաջնորդը մի լուսատու խօսք չէին ասում, մի վատահելի կնճիռ չէին արտալայտում: Թագուհին տանը սգում էր միտե սրգուն, իսկ գրացիները ողբում էին թշւառ մօր անողոք վիճակը:

Արտաշը բանտի մէջ երեք օր և երեք գիշեր անցկացնելուց յետո, բաւական կազդուրւել էր, նրա կըսկիծները, մորմոքները մեզմացել էին, նրա վէրքերը չորացել էին, նա բաւական հանգստացել և լրջացել էր: Կտոր բրդուճ պահապանների ատամներից աւելցած հացի մանրուքով ստամոքսը լցրել, սկսել էր վիճակի մասին մտորալ: Այդ օրը պահապանները նրան պատուհաններից բաւական հայտնիլուց յետո լայտնել էին, որ

Օսման աղան մահացել էր և իրան շուտով կախելու էին:

Այս լուրը շանթահարեց Արտաշին, նա զգաց վիճակի ծանրութիւնը, առաջը բացւած վիճը և փըրկըւելու հնար սկսեց մտածել: Նա ծանօթացել էր իր որչի հետ, և անգաղար քննում էր գուներն ու պատուհանները, նա կազմեց իր ծրագիրը, որը թէկ վտանգաւոր էր, քանի որ ուինաւոր և հրացանակիր զարթիէները կալող էին նրան բանտի պատերից, պարսպից գուրս չեկած՝ գնդակահար անել բայց անարդըսպից կախաղանի պատկերը, ճարպոտ շունը նրան հաշտեցը լեց վախչելու, ազատւելու և կամ քաջի նման գնդակի հարւածի տակ ընկնելու մտքի հետ: Բայց այդ ծրագիրը գործադրելու համար դարձեալ մի գըլպանի լծակի կարիք կար, որ գտնելու հնարը չունէր:

Արտաշը ընկերակիցները իրար մօտ հաւաքւելով տանջում էին և չէին կարողանում մի ճար գտնել իրենց սիրելի ընկերոջը օգնելու: Պարագաներն անեպաստ էին, անձնագոհութիւնն էլ անօգուտ էին համարում: Վարդը հանգիստը կորցրել էր և չը նայելով որ իր հայրը որպէս պաշտօնական—իդաէլ մէջլիսի անդամ կարող էր նպաստել իրեն, որպէս կաբուլութեան տէր, կարսդ էր կաշառել բանտապետներին և թեթևացնել թշւառի վիճակը, բայց երկիւղից լոել անդամ չէր ուզում որդութախանձանքը և սաստում էր նրան որ չը խօսի, չը մտածէ ընկերոջ վրա: Հօր անտարբերութիւնը բոլորովին բորբոքում էր Վարդի սիրար և սա մոլորւած չէր՝ իմանում ինչ միջոցով նպատակին հասնել: Երկար տանըւելուց յետո, Վարդը մտաւ մօրը ննջարանը նրա օգ-

նութեւնը խնդրելու, և մօրը բացակայութիւնից օգտաելով սեղանի վրա դրւած նբա կրծնոց ոսկիների շերտը վերցրեց ու տանից դուրս թռաւ:

Սրբէն իրիկուն էր: Մի քանի ոստիկաններ Ալէքի կազինօն մատափքա էին խմում և նւագել տալիս երգիչների խմբին: Վարդը առանց տատանելու ներս մտաւ և մի սեղանի մօտ տեղ բռնեց: Իգարէի անդամի որդու գլաւանի ոսկիների համը տեսնելու լուսով, իսկուն նրան շրջապատեցին դիւանատան գրագիր էֆէնդիները և ոստիկանները: Վարդը խմացնում էր ինչպէս գրագիւնելին, նոյնպէս և զարթիէներին, անդադար ուտելիք և խմելիք պահանջելով: Ալէքը հրամայում էր վայրկենական արագութեամբ լրացնել Վարդի պահանջները և երգեցիկ խումբը ստացած ոսկիներից շրացած՝ թնդացնում էին իրենց նւագներով և շարդիներով կազինօն: Հարբածները իրար ետևից հեռանում էին և նըրանց լաջորդում էին իրենց պաշտօնակիցները: Գիշերից մի ժամ անցել էր, բայց ոսկերիչների—բազարին տիրել էր նւագածուների ձախը, թէև խանթւոլները և փողոցի հասարակութիւնը արդէն վաղ ցրւել էին:

Ոստիկաններից մէկը, որ այնքան խմելու հետ սէր չունէր, որքան տանջում էր Վարդի ոսկիներից մի քէչ բաժին ստանալու տեսչով, նկատեց, որ Վարդն էլ այնքան ախորժ չունէր խմելու: Հարբածներին քէչ քիչ հեռացնելուց յետո, երբ Ալէքն էլ պատրաստում քիչ կազինօն փակելու, խօնարհաբար մօտեցաւ Վարդին եւ խնդրեց որ թոյլ տա երգիշներին արձուկելու: Վարդը խոր հառաջելուց յետո տասայ:

— Աշրաք, մութը պատել է, ուրեմն ժամա-

նակ է տուն գնալու:

— Եթէ թոյլ տաք, բէզ, ասաց ուտիկան Աշրաքը, ծառադ պատրաստ է լապտերը վառել և ձեզ տուն առաջնորդելու:

— Նատ լաւ ես ասում, բայց եթէ տանից խռոված լինիմ:

— Հրամայիր, բէզ, ուր որ ուզում էք, ձեզ առաջնորդեմ...

— Ուր որ կամենամ:

— Ձեզ ծառայելու համար գլուխս էլ պատրաստ է, ասաց Աշրաքը, և Վարդը Ալէքի հաշիւը մաքրելուց յետո դուրս եկան կազինօնից: Մայթ փողոցներից առաջ էին գնում Վարդն ու Աշրաքը եւ Վարդը իրեն քիչ հարբած ձեւացնելով, ոստիկանի թեկին յարած՝ առաջ էր գնում, խորասուզւած այն մտքով, թէ ինչ յառաջաբանով սկսի իր տռաջարկը: Երկուսն էլ լուս և ծանր ծանր շնչելով առաջ էին գնում, երկուսն էլ իրենց նպատակին հասնելու ծրագիր էին կազմում, այն տարրերութեամբ, որ Աշրաքը անտեղեակ էր Վարդի իսկական նպատակից, իսկ վերջինս գիտէր, որ սոված ոստիկանի հոգին ու զգացումները կեղրոնացել էին իր քսակի մէջ:

— Աշրաք, ասաց Վարդը ծանրութեամբ, գիշերս ազատ ես, ուր գնանք մի լաւ քէլիք անելու: Ես չեմ ուզում մեր տունը գնալ:

— Թէև կէս գիշերից յետո ես եմ բանտի դըռներին հսկելու, բայց եթէ կամենաք, կարող եմ մի մէջիդ տալ մեր ողերքից մէկին որ ինձ փոխարինէ:

— Գէշ, որ ալդպէս է, զնանք, ընկերիդ տես, Բժիշկաները:

Նրան վճարիր և ապս երթանք:

— Ինչպէս որ ձեր կամքն է:

— Գնանք բանտ ուրեմն: Աշրաֆ, Արտաշին
բաց թողին թէ ոչ: Ափսնս, շատ զուաղ տղա է:

— Ոչ, բայց խելքս չի կտրում, թէ բաց թողնեն,
մոլաները կատաղել են:

— Ափսոս, ափսոս տղա էր....:

— Լաւ միտս ընկաւ, գնանք քիչ ուտելիք առ-
նենք, միրդ առնենք, տանինք նրան: Թող վերջին գի-
շերը լաւ անցկացնէ:

— Վնաս չունի, բայց մեր զաբթիչներին դիշե-
րըս այնքան հարբեցրիք, որ, կասկածում եմ, կարող են
մի աղմուկ բարձրացնել, կամ իրենք կը զխտւին, նրան
բան չեն տալ, Բայց և այնպէս փորձենք:

— Մի երկու շիշ մաստիք էլ առնենք զաբթիչ-
ների համար, թող լակեն:

Իսկոյն Աշրաֆը ետ դարձաւ Ալէքի կազինօն,
խմիչք և կերակուրները վեր առնելով, եկան միտսին
դիմեցին Մուրտար — Առուի կողմը, Թօփալ — Մոլի տնե-
րը, որտեղ ժամանակաւորապէս գտնուում էր բանտը:
Աշրաֆը դռները բաց անել տւեց ընկերին, Վարդի հետ
ներս մտան, խմիչքը զանազան թթուներով մեկնեցին
ոստիկաններին և իրենք տուած անցան Արտաշի որջի
կողմը:

Վարդի ձայնից թնդաց կալանաւորը և նրան
դրկելով սկսեց արտասւել:

— Արտաշ, զու արտասւում ես, զու թուլացել ես:

— Ես թուլանամ, ոչ, ոչ, ես ուրախութիւնից
քիչ է մնում, խելագարւիմ: Ամբողջ երկու ժամ է, քեզ

վլա էի մտածում և չը գիտեմ թէ ինչ հրաշքով ներս
մտար:

— Աշրաֆը ալնքան բարի եղաւ, որ ինձ թոյլ
տւեց, Արտաշ, նստիր, նստիր, կեր և կազդուրւիր: Տես,
ինչ լաւ խորոված է արել Ալէքը քեզ համար:

Երկու ընկերները բաւական խօսեցան և Արտա-
շը կատարելապէս յուսադրւած ոգեւորւեց և սկսեցին հե-
ռանալ իրենց խօսակցութեամբ ճգնաժամի խնդրից:
Աշրաֆը մի երկու անգամ խնդրեց Վարդից հեռանալ,
վախենալով որ մի գուցէ մեծաւորները քննութեան գան:
Վարդը խօսակցութիւնը վերջացրած՝ դուրս եկաւ Աշ-
րաֆի հետ եւ Գող Մկօի մէլիսանից մի բունջիկ ոռոմ լը-
ցնել տալով ուզարկեց բանտի հսկողներին և ինքը Աշ-
րաֆի հետ նստաւ կրկին խմելու:

— Վէրքերս նորոգւեց, Աշրաֆ, ասաց Վարդը,
էլ չեմ կարող քէլֆի մասին մտածել. ընկերոջս վաղը
միւս օրը կարող են կախել, էլ ես ինչպէս քէլֆի գը-
նամ:

Աշրաֆին ստիպմամբ մի քանի բաժակ իրար վրա
ոռոմ խմցնելուց յետո, հանեց երեք ոսկի վարձք տւեց և
ասաց, որ ուզում է տուն դառնալ: Աշրաֆը բորբոքւած
որ որսը ձեռքից թռաւ, գնաց բանտ, իոկ Գող Մկօն
Վարդին առաջնորդեց լավտերով գէպի տուն:

— Մկօ աղբէր, ասաց Վարդը երբ տուն հասան,
դուռը թակելու պէտք չկա, հայրս կարող է զարթնել
և զայրանալ: Ես կը բանամ դրսից: Շնորհակալ եմ, դու
վերադարձիր:

Մկօին ճանապարհելուց յետո, Վարդը տուն մը-
տաւ, հինգ ըոսկէից յետո եափունջիում փաթաթւած

գուշս եկաւ և դիմեց բանտ, բայց փսխանակ գռնից
մտնելու, մտաւ Մուրտար Առուն եւ մուժ զէշերին
քարերը ճանկութելով բարձրացաւ պատից:

Կէս դիշերից շատ չէր անցած: Թագուհին իր մութ
սենեակում անկողնի քով չոքած ողբում էր ու ազօ-
թում: Թիթեղեա վառարանը՝ մալրի փայտի ճիւղերով
լքցրած՝ տղմկալի վառւում էր և պարբերաբար ճաթը-
տում և կաջերը դուրս գցում: Թշւառ կինը անդադար
նստած տեղից վեր վեր էր թռչում, տանը, դռանը,
ծակ ու ճեղ նայում, այս ու այն անկիւնում կանգնում,
տկանջ կախում, բայց դրսից մի միայն դեմի շաշիւնն
ու քամու սուլոցներն էր լսում: Անտօնը տանը չէր,
Պետքոսի հետ աղաների և էֆէնդիների դռներն էր
շրջում, որպէսզի հնար գտնեն տղատեն խելագար պա-
տանօւն դժոխալին տանջանքներից և աղատւին թշւառ
մօր ողբից ու արտասուքից:

Մութ գիշեր էր, երկինքը թանձը ու ժուխ ամպերով պատած, փողոցներում ոչ ճրագ կար, ոչ էլ լուսամուտներից լոյսի նշով էր փայլում: Գերեզմանական հանգստութեան մէջ էր Կարսը և շներն անգամ, որոնք գիշերւա քաղաքալին պահապաններն էին, ցրտից կուշ եկած՝ խորթում էին: Այս միջոցին պատերի տակից, ծուռ ծուռ փողոցներով, ոլոր, մոլոր ճանապարհներով, առաջ էր գնում մի ստեր, անընդհատ քայլերը

փոխակելով և ուշադրութեամբ շուրջը քննելով։ Նա
մօտեցաւ մի տան, դռան բախիչը բարձրացրեց որ թա-
կէ, բայց քիչ մտածելով՝ կամաց թողեց բախիչը, ետ
դարձաւ ու փողոցը փոխելով դնաց դէպի զառիվեր։
Նատ չանցած բարձրացաւ երթիքները և առաջ
գնալով պազեց և մի երթից ցած զննելուց յետո՛ կա-
մաց թղթւածքը չխչխացնելով ասաց։

—Աքա՛, Թագո՞ւն, ես եմ, Երթէց դուռը բաց։
Երկու վալրկեանից Թագուհին դրկեց իւս որ-
դուն և ներս տարաւ։

Մի քառորդ ժամ լետո կնքահայր և սանահայր
տուն վերադարձան և. Արտաշին իր մօր կողքին նկատե-
լով մնացին ապշած: Արտաշը մի քանի խօսքով պատ-
մեց, թէ ինչպէս բազդը նպաստել է, ոստիկանները
հարթել են, ինքը մի փոքրիկ լծակով բանտի լուսամու-
տի կողքից երկու քար թափելով Մուրատը — Առուն՝ կա-
րողացել է գուրս սողալ և փախչել: Այս նկարագրու-
թիւնը շւարեցրեց բարեկամներին, որոնք ուրախու-
թիւնից չէին իմանում ինչի վերագրել այդ բարեկամատե-
հութիւնը: Թագուհին անդադար փառք էր տալիս և
կրկնում:

—Ես այնպիսի սուրբի փեշից էի բռնել, որ նա
անպատճառ իր սպիտակ հժոյգով մտաւ բանտ և դուրս
ըերեց իմ զաւակին:

— Բալց, ասաց քիչ խորհելուց յետո Պետրոսը,
Արտաշը անպատճառ հեռանալու է Կարսից։ Առաւօտ
կը գան և նոյն իսկ մեր թաղերում նրան կը բռնեն։
Պիշերս Արտաշը պէտք է քաղաքից դուրս գա։ Նրա
յանցանքը այժմ ծանրացաւ։ Եթէ գնա մի երկու տա-

ըի մի ուրիշ երկեր, թէ բորբոքւած թուրքերը կը սառչին և թէ ոստիկանութիւնը կը մոռանա ամէն բան: Ժամանակ կորցնելու չէ, եթէ մի անգամ էլ Արտաշը նրանց ձեռքն ընկնի, էլ փրկութիւն չի կարելի յուսալ: Պէտք է այս գիշեր անպատճառ սրան ճանապարհ դցել:

Անտօնն ու Թագուհին մնացին սառած, միակ զաւակից ինչպէս կարելի էր բաժանւել: Թրութիւնը սոսկալի էր, պէտք էր խոնարհւել: Երկար տատանւելուց յետո Անտօնն ասաց.

— Թագուհի, դու գնա, մի երկու տարի Ալեքսանդրապոլ՝ հէրտնցդ, ես վստահ եմ, որ նրանք քեզ մի սենեակ կը տան ապաստանելու: Ես այս կողմից կաշխատեմ ձեզ պէտք եղածն հասցնելու: Արտաշին էլ կը տաս մի լաւ կօշկակարի, քիչ թէ շատ նա էլ կօգնէ: Ուսւի հողը գնալուց ապահով տեղ չը կա մեր Արտաշի համար: Այս կողմը ուր որ երթանք, զարթիէներից և մոլլաներից ազատւելիք չունինք: Վառաջը պէտք է կրակից հեռացնել:

— Դրանից ապահով տեղ չը կա, ասաց Պետրոսը, պէտք է այս ժամին ճանապարհ դցել:

— Գնամ, ձիուս գարի տամ, ասաց Անտօնը և վեր կացաւ: — Թագուհի, շուտ տղի շորերը, լացքը և պաշարը կապիր:

Նոյն գիշերը Անտօնն ու Պետրոսը Արտաշին տարան, քաղաքից գուրս հանեցին, սրտերը դողդողալով նրան ընկերացան մինչև Սիւդ—Ղուլա գիւղը: Ճանապարհին երկիւղներից ոչ ոք սիրա չէր անում ձայնը բարձրացնելու: Երբ բաժանւելու ժամը մօտեցաւ, հալրը մի կողմից, վարպետը միւս կողմից սկսեցին յորդորել

Արտաշին, որ իր կրքերը զսպէ, վերջ տա խելազարութիւններին:

— Մտածիր, որդի, դու ովկ ես, ի՞նչ ոյժ ունիս, քանի հսգի ունիս, դրանց ո՞ր մէկի հետ պիտի գլուխ գլխի դնես: Հերիք է, մօրդ մաշեցիր, ինձ հալեցիր, մեզ ողջ ողջ զերեզման մի կոխեր: Օսմանը մեռել է, ես վազը ի՞նչ պատասխան եմ տալու, դու ի՞նչ պատասխան ես տալու խղճիդ:

— Ախար, հալրիկ, ես ի՞նչ մեղք ունիմ:

— Թրի կոթով մարդու ոսկորները ջարդել, փրչբել, թողել ես, ասում ես թէ ի՞նչ մեղք ունիս, ասաց վրդոված Անտօնը:

— Նրանք առաջ ի՞նձ զարկին....

— Զարկին, թո՞ղ զարկած լինէին, ի՞նչ հողիդ դուրս չեկաւ:

— Թէ թողնէի, հսգիս էլ պիտի առնէին,

— Ի՞նչ դու նրանց գիրքն ու սե քարը հայսուցիցիր:

— Նրանք առաջինը ձեռք բարձրացրին, նրանք մեր սրբութիւնները հայհսկեցին նախապէս և անարգեցին, ինչպէս նախատում են ամէն օր, ի՞նչ եմ անում ես կեանքը, երբ իմ միտկ պաշտելի խաչ արձակ համարձակ պիտի անարգեն, հայհսկեն և ես չը սիտի կարողանամ արդ մի սրբութիւն սրբոցի սիրուն զոհւել: Ո՛չ, հալրիկ, ես իմ պարտականութիւնը կատարեցի, ես չեմ կարող թոլլ տալ, որ ի՞նձ ոտքի տակ տըորեն և լոխորտան: Խաչից բարձր էլ ի՞նչ սրբութիւն ունինք.... Զէ, ես չէի կարող լսել և գլուխս խոնարհել: Եթէ վախենում էք որ առասկօտ ձեզ նեղացնեն, ես ետ կը գառ-

նամ, փաշալին էլ, բոշալին էլ, մոլլալին էլ, քոնձրոտ զարթիէին էլ կարող եմ պատասխան տալ, մեռնիլ էլ, եթէ հարկը պահանջէ, խաչիս ու պատւիս համար: Ես չեմ թոյլ տալ, որ ձեզ իմ պատճառով տանջեն, ես կարող եմ ազատ գնալ կախաղան և չւանը վիզս գցել:

— Ետ դառնան.... մեծ մեծ մի խօսիլ, ասաց Պետրոսը, մոլլաները միաբերան պահանջում են փաշալից, որ լեզուդ վզակսթից հանել տա և իրանց լանձնէ:

— Ես այդ զիտեմ, ես չեմ վախենում տանջանքից:

— Գնա, գնա ճանապարհգ, Էլ խելագար, ես գնամ, որ դու չը պիտի թոյլ տաս ինձ ընական մահավա զերեզման մանելու: Ասո ինձ, ասա, անմիտ, եթէ քեզ տանջեն, կախեն, ծնողնելդ կարող են այս ապրիլ: Առաջ մեր երկուսիս դու հորիր, թաղիր, ապտ գնա անձնատուր եղիք:

— Բայց առաւօտ կարող են ձեր երկուսին էլ ձերբակալել և պահանջել որ դուք ինձ գտնէք և իրանց լանձնէք:

— Հնդհակառակը, ասաց ուստա Պետրոսը, նըկատելով որ Արտաշը լրջութեամբ է խօսում և անպատճառ ետ քառնալու մտադիր է, առաւօտ մենք կը պահանջենք միւթէսարիֆից, որ հրամայէ քեզի մեզ ներկայացնելու: Հակառակ գէպքում կոպառնաք և Կ. Պոլիս հեռագրեր կը տանք, կը բողոքենք թէ իբր փաշան կամ ոստիկանները կաշառելով քեզ լանձնել են մոլլաներին և նրանք քեզ ողջ ողջ գցել են թոնիրը, վառել.... մինչեւ մի քանի հեռագիր չը տանք, մինչեւ սպառնալիք չը կարդանք, չեն մեղմանալ և գոր-

ծէ վերաբերեալ բոլոր քննութիւնները չեն ոչնչացնել: Ես վազը ևեթ փաշալից կստանամ բոլոր թղթերը և կոչնչացնեմ:

— Բայց և այնպէս, ասաց մտախոչ Արտաշը, եթէ իմ պատճառով որևէ մէկիդ ձերբակալեն կամ նեղացնեն, ես իսկոյն կը վերադառնամ և անձնատուր կը լինիմ:

— Մեծամիտ, խելագար... երբէք դու մարդ դառնալու չես, ասաց վրդովւած Անտօնը: Միթէ աշխարհի վրա ուրիշ խաչագով չը կա, միթէ միայն դու մնացիր խաչի պատիւը պաշտպանող: Ամբողջ Փրանգը ստանի թագաւորները իրենց խաչը անարգող, հայոց հողի ոտքերն են լզում, իսլամի մեծ մահիկի և քըրիստոնէութեան հալածողի աչքը մտնելու համար իրար զլուխ են կոտրում, իսկ դու մի բուռ հող տեղովիդ ուզում ես Սուսուլմանների ամիրի և մոլլաների առաջնելնել և նրանց խոնարհեցնել:

— Ամէն մարդ իր պարտքն է կատարելու, իր խղճի թելագրութեամբ համարձակ առաջ է գնալու, ասաց ու մտրակեց ձին Արտաշը:

— Զին վէս, տղան ամեհի, տեսնենք ուր է հասնելու դրանց վերջը, ասաց Անտօնը կանգնած տեղը, դիտելով որդու սրարշաւը:

Արշալոյսի շողքը արդէն երկում էր:

Հետեւեալ տռաւօտ միւթէսարիֆը, Արիշ աղան և Ալի աղան շւարած մնացին: Ամբողջ քաղաքը տակ ու վրա արին, գաւառները մարդ ուղարկեցին, բայց էլ որտեղ կարող էին Արտաշին գտնել, նոյն օրը կէս օրից յետո Պաշալանքի կողքով անցել էր Արփա Չալը,

մտել էր Ոռւստկան Կարմիր վանք գիւղը, Թէև Անտօնին ու Պետրոսին շատ տարան ու բերին, վախեցրին, սպառնացրին, գրապաններն ու խանութները դարտակեցին, բայց հաստատակամ տռաջնորդի սև վեղարի հովանին նրանց ալահանեց, չը կազողացան ձերբակալել, խիստ միջոցների ենթարկել: Ոստիկանական պաշտօնակալները շատ ափսոսացին, որ չէին կարողացել ժամանակին կարգին օգտվել և այնպէս կոկուծ քամել գեավուրներին, որ ոսկորների ծուծն անգամ չորանար: Բայց արդէն ուշ էր, թուչնակը թուել էր:

Այս, ասում էր հառաջելով Աբիշ աղան, որքան լիմարացա, ինչի՞ ես այն հարիւր ոսկին էլ կուլ չը տալի, ինչի՞ ձեռքից բաց թողնէի Յովսէփ աղայի ներկայացրած կարմիր ոսկիները....:

Օրական չորս անգամ Ալի աղան (ոստիկանատան պաշտօնակալը) գնում էր Անտօնի կրպակը և կրկնում ժպտալով.

— Ճ՛ Անտօն, ճ՛ անխիլճ, անհաւատ, գոնէ բեր ալն օրւա հարիւր ոսկուց տաս ոսկի տուր, իննըսունը քեզ փէշքեալ: Ախար խանութներիս շինութիւնը ինձ քանդեց, կոտը զցեց, հիւսներն ու քարտաշները ինձ կործանեցին, մի տասը ոսկով էլ է ինձ օդնիր, գոնէ փոխ տուր:

Բայց ով էր լսողը, — «չը կան» հալին հազարաւոր վտանգից ազատել է: Խոկապէս Անտօնն էլ, Պետրոսն էլ իրենց գրամագլուխը դրանց կերցնելուց յետո, պարտքի տակ էլ ընկան: Թէև մոլաներն ու կրօնամոլ ամբոխը շատ կատաղեցին, բայց ատամները չը կարողացան խրել անմեղների սրտի խորքերը: Անտօնն էլ

անչափ զգւած ոստիկանների բոշալութիւնից, մանաւանդ ձանձրացած կսոյթ թախանձանքից ու արտասուքներից, տունը տեղը ծախեց, պարտքերը վճարեց և Թագուհին տարաւ որդու մօտ:

Պետրոսը պարտքի տակ տքալով կօշիկները կարում, ապառիկ հագցնում, ուրախացնում էր Իոլամի իւլէմներին, վարչական գրագիրներին ու պաշտօնակալներին, օրական հարիւր անգամ գլուխ խոնարհելով:

Թագուհին Ալէքսանդրապոլ գալու պէս, քոյլը, եղբայրը, ազգականները, բարեկամները հաւաքւեցան և ստիպեցին նրան, որ Արտաշին նշանէ: Կարգէ, կարգէ, պըծիր,—կըկնում էին միաբերան, —տղան խելքի գա: Գոգնոցը խելք կը բերէ, դրանից ազդու գեղ ու գեղտուր չը կա: — Թագուհին հակառակ չէր, ինքն էլ երազում էր, փափաքում էր Արտաշի թագն ու պսակը տեսնել, բայց որոնում էր մի այնպիսի անարատ կաթնակեր, որ իւր կեանքի վերջին տարիները քթից—բերնից չը բերէր: Միակ զաւակն էր, որից ոչ կարող էր բաժանել, ոչ էլ ուրիշ միխիթարութիւն գտնել, ուստի զգուշանում էր, որ չը սիսալւի, մի անզգոյշ քայլով չը թունաւորէ կեանքը:

Արտաշը արդէն քսանի մէջ էր, լազմանդամ և մի հսկա: Թէև միտք չսւնէր կարգւելու, բայց եթէ սիրտը կպչէր, չէր էլ մերժի: Դէս դէն ընկան հօր-

քոլը, մօրքոլը, մամերն ու ապլաները և վերջապէս մի այնպիսի գեղանի, կայտառ, մառուլի պէս ժրագլուխ աղջիկ գտան, որին Արտաշը տեսնելու պէս խելագարւեց: Թէև համեստ արհեստաւորի աղջիկ էր, Արդութեան ուսումնարանից, բայց ծնողները մերժեցին, առարկելով, որ աղան հաստատուն գործ չունի: Այս մերժումից կրակ ընկաւ. Արտաշի սիրտը, կորցբեց իր հանգստութիւնը, անդորրութիւնը և կտտաղութիւնից չէր իմանում ինչ ընթացք բռնէր: Բայց երբ մի քանի ծալրայեզ միջոցների դիմելուց յետո, նրան հերոսար դիմաւորեց սիրած աղջիկը՝ Սիրանոյշը՝ և համարձակ ասաց.

— Արտաշ, ոչ սուրդ, ոչ բազուկներիդ ուժը, ոչ էլ բռնութիւններդ ինձ չեն կարող որոշումս փոխել տալ: — Արտաշը սանձւած, խոնարհած թոթովեց.

— Ուրեմն քու կողերի տակ սիրտ չի բարախում, քու ջղերդ պողպատից են...

— Զէ, իմ սիրտ էլ ջղերից է հիւսւած, շատ էլ թոյլ է, զգածւող, բայց բռնութիւնների դիմադրելու էլ տօկուն:

— Ուրեմն վրդոված ես իմ արարքից, չես զգում, թէ ի՞նչն է ինձ մզում ախտել, այս յարկի տակ, ասաց խեղճացած Արտաշը:

— Կրքերդ, ասաց խստութեամբ Սիրանոյշը: Օմուսնացող մարդը մտածողութիւն պիտի ունենա, ընտանիք պահելու, զաւակներ կրթելու և ինսամելու ճանապարհները նախ պիտի յարդարէ և ապա ամուսին փնտոէ:

— Ուրեմն ես աղքատ լինելով քեզ սիրելու ըն-

դունակութիւնից զրկւած եմ:

— Ոչ թէ աղքատ, այլ անգործես:

— Եթէ գործ ունենամ և ապրուստ ճարելու միջոցը գտնեմ....

— Եթէ գտնես, այդ մասին այն ժամանակ կարող եմ պատասխաննել, ասաց ու ճանապարհ դրեց Արտաշին Սիրանոյշը:

— Ուրեմն երթամ հաց վաստակելու ճանապարհը գտնեմ, ասաց նրա ետեւից Արտաշը և դուրս եկաւ Սիրանոյշնց յարկից: Արտաշը մոլորւեց, չգետէր, թէ ինչ ընթացք բռնի, որ սիրոյն հասնի:

1877 թւականի բարեկենդանի օրերն էին: Ալէ քսանդրապօլը լիքն էր զինւորներով: Փոխարքան քաղաք եկել գնացել էր: Լորիսը հայերին միլիցիա էր գլում: Արտաշը այս բոլորը նկատելով չէր կարող անտարբեր մնալ: Նրա սիրտը եռում էր, բորբոքումէր էր. պատերազմը անխուսափելի էր երեսում և պատերազմը պիտի մղւէր այն անօրէնների դէմ, որոնք օրական հարիւր հազար անգամ հրապարակով քրիստոնէական օրէնքը, սրբութիւնները հայհոյում էին...: Կոխը պիտի մղւէր այն միւսլիմանների դէմ, որոնք քըրիստոնեայի վաստակածը, զաւակները, կինը խլում, յափշտակում, իւրացնում էին և յագեցնում իրենց վայրենի զգացումները և քաղցած, տկլոր, մուրացկան և անգործ թողնում հպատակ քրիստոնեաներին: Միթէ Սիրանոյշը նրա առարջարկը կը մերժէր, եթէ Անտօնի կարողութիւնը կողոպտած չը լինէին իսլամի պաշտօնականները: Պատերազմը մղւելու էր քրիստոնեաներին իսլամի զարհուրելի լծից փրկելու համար, այդպէս էլ

լայտարարւած էր, այնպէս որ այդ սուրբ գործի համար կուիլը, մինչև իսկ զոհւիլը, Արտաշի համար սրբազն պարտականութիւն էր...:

Այս միտքը Արտաշը նախ լայտնեց Սիրանոյշին, իր պաշտելիին, ապա մօրը, որոնք երկուսն էլ հաւանեցան: Բայց ոչ ձի ունէր, ոչ էլ սարք: Թագուհին ճակատի ոսկին տւեց որդուն, որ նպատակին հասնի: Վերջապէս մի օր ձին նստած գնաց Լօրիսի բնակարանը միլիցիալի մէջ արձանագրւելու: Յայտնի բան է, նրա նման պնդակազմ երիտասարդին չը մերժեցին և նա ամէն օր գնում էր վարժութիւններ կատարել ընկերների հետ: Արտաշը միլիցիականի շորը հագնելուց յետո, թէև Թագուհին զղաց, շատ արտասւեց և Անտօնը այնչափ թախանձեց, բայց զուր, Արտաշը իր վճիռը չը փոխեց: Նրա սիրտը խոր վէրքերով էին խոցել, լեղին նրան կաթսանելով էին խմացրել, իսկ մի այսպիսի առթից միթէ կարող էր խոյս տալ և սուրբ պարտքը չը կատարել:

Հասաւ Զատիկը և վերջապէս Ապրիլի տասնեմէկը: Արդէն սկսեց պատերազմական գործողութիւնները և զօրքը սահմանը՝ Արփա Զալը անցաւ: Արդէն վաղ կարգադրութիւն եղած էր, որ միլիցիան պատրաստ լինի, որպէս զի առաջ անցնի, ճանապարհ բանա ուտելիքի և ուրիշ կարեոր նիւթերի մասին տեղեկութիւններ բերի, թրքական բանակն ու զօրքերը, զիւղերն, աւաներն ու բերդերը լրտեսի: Թագուհին գիտէր, որ նոյն գիշերը զաւակը անցնելու էր սահմանը, ուստի ողջ օրը չէր գադարել և սպասել էր Արտաշի ձի նստելուն:

— Որդի, ասաց ինեղդւած ձայնով, երբ Արտաշը ձին նստեց, գնում ես, գնա, բան չունիմ ասելու, զնա, պարտքդ կատարէ: Բայց զգուշացիր, մի գըլորւիր սրերի ու գնդակների մէջ, կեանքդ խնայէր, պահպանիր, թէ չէ...

— Ինչի՞ ես խելագարւել, ինչի՞ ես հեկեկում, մայրիկ, ինչի՞ ես արտասւում...: Էլ ինչի՞ եմ գնում, մարդ խաբելու, թէ պարտքս կատարելու: Ո՞վ էր գըլուխիս թաս անցնում, որ անպատճառ գնամ...: Ես իմ յօժար կամքով գնում եմ, որ պարտքս կատարեմ և սուրբ նպատակիս հասնիմ: Թողարկ, մեր ազգակիցները ազատւին խլամի լծից, ինչ վնաս, եթէ ես այդ ճանապարհի վրա զոհւիմ:

— Աշխ, ես գիտեմ, թէ դու որքան լանդուգն ես... կըակի մէջ ես միշտ գլորւելու...:

— Բայց եթէ թուրքերը Ալէքսանդրապոլ մըտնեն, քեզ էլ, Սիրանոյշին էլ, նրա նման հազարաւոր աղջիկներ ու մատղաշներ իրենց հարեմները գերի են վարելու և ամբողջ աշխարհը աղի արտասուքների և դառն հառաջանքների են մատնելու: Սուրբ խաչը ոտքի տակ կը տան, սուրբ գրքերը և պատկերներն աղբանոց կը շպրտեն...

— Դու ինձ խելառցրիր, որդի:

— Դու ինձ ծնել ես, լաւ էլ հասկանում ես. Հերիք է ճանուր չալես: Ասաց ու մտրակեց ձին՝ ընկերներին հասնելու: Ամէնքը բարի ճանապարհ մազթեցին և Արտաշը սրընթաց սլացաւ և փողոցներէց անցնելով աներեւութացաւ իրան հետեւող աչքերից: Նոյն գիշերը Արտաշը քիշակնելի անձնական պահպան տեղ

բռնած, անցաւ սահմանը և մտան Շիրակի ընդարձակ դաշտավայրը։ Պէտք էր տեսնել թէ ի՞նչ աստիճանի ոգեսրութիւն էր տիրում միլիցիականների մէջ և որքան ուրախ մտրակում էին երիվարներին։ Բանակն օրից օր առաջ էր գնում և միլիցիաները մըջիւնի նման հասնում մտնում էին այս զիւղը, այն ձորը, միւս լեռը, ջրաղացը և փայլակի արագութեամբ կատարում էին մեծաւորի հրամանները։

Մի միւսլիման զիւղի խոտի դէզերում պահած երկու կրօնամոլ սօֆթաներ Արտաշի վրա հրացան արձակեցին և սրունքից վիրաւորեցին, երբ միլիցիաները աշխատում էին գիւղացիների ծերերին ստիպել, ընդառնելու Արծւի բանակին։ Արտաշը բորբոքւած առանց ձիուց իջնելու, մօտեցաւ դէզին կրակ տւեց և հրացանը ձեռքին՝ պահապան կանգնած՝ գոռաց. Եթէ դուրս գաք թագուստից, գնդակներս ուղղելու եմ ձեր կրծքին։ Չոր խոտի բոցերի մէջ խանձւեցին, խեղդւեցին և ալըւելով մսիսի գարձան թակարդ մտածները։ Կրակի բոցերին զոհածների ազգականներից մէկը մի գնդակ ևս հասցրեց Արտաշին, որի կողը ծակեց տնցաւ, բայց այնքան արիւն էր կորցրել խեղճը, որ ուշքն անցաւ, չը կարողացաւ հրացանը դատարկել չարագործի վրա։ Արտաշի ընկերներից մէկը նրան հեռացնելու ճարը մտածելիս միւսը վրէժը լուծեց և ետ գարձան, մի սալլ լցնել տալով՝ վիրաւորին տարան հիւանդանոցի վրանները։ Վէրքերը այնքան ծանր էին, Արտաշը այնպէս ուժից ընկել էր, որ նրան տեղափոխեցին Ալէքսանդրապոլի հիւանդանոցը։ Թէե երկու Գէորգի խաչ էր ստացել Արտաշը, բայց տասնեհինք օրից յետո անգամ ոտ-

քի կանգնելու, հագնւելու հնարաւորութիւն չունեցաւ, որ գոնէ կուրծքը զարդարող այդ նշանները Սիրանոշին ցոյց տար, նրան հրապուրէր և խոնարհեցնէր, զիջանել տար առաջարկը ընդունելու։ Տասն և հինգ օր էր, որ գտնւում էր Ալէքսանդրապոլի հիւանդանոցում, բայց ծնողները, ազգականները բանից տեղեակ չէին։ Վէրջապէս երբ վէրքերը բաւական լւացան և Արտաշը կազդուրելով, կորցրած արիւնը վերստանալով բաւական առուգացաւ, մի տոմսակ գրելով ծնողներին՝ կանչեց հիւանդանոց։

Ամբողջ մի ամիս գլխաւոր բժիշկը թոյլ չը տւեց Արտաշին հիւանդանոցից գուրս գալ։ Երբ արդէն առողջացած՝ սկսէց կանգնիլ, ման գալ նրան թոյլ տւին որ ծնողների մօտ ապրի։ Յուլիս և Օգոստոս ամիսները Արտաշը մնաց ծնողների մօտ, ամէն օր գլխաւոր բժիշկին ներկայանալով, դեղեր ստանալով և վէրքը կապել տալով։ Արտաշի բարձր հասակին, լայն կրծքին, բարակ մէջքին խիստ սազ էր գալիս արձաթ Փիշանգլըները, քամարը և սուրբ։ Նա ալդպէս զարդարւած՝ Սիրանոշենց գոնից անցնելիս, նւազ չէր հետաքրքրում լամառ օրիորդին, որը պնդում էր պահանջի վրա։ Բայց օրիորդից աւելի հետաքրքրում էր Արտաշին պատերազմը։ օրից օր նոր զօրքեր էին գալիս և մտնում թշնամու հողը, իսկ այնտեղից անթիւ անհամար գերիներ էին բերում և վիրաւորներ կրում։

Ալդ տեսարանները Արտաշին հոգւով սլացնում էին դէպի պատերազմի դաշտը, նրա խելքը միտքը ընկերակիցների և բանակի ազմուկների հետ էր։ Անտօնն ու Թագուհին ինչ միջոցի դիմեցին, որ նրա մտքից հա-

նեն պատերազմը, բայց նա ամէն րոպէ վերադառնալու մասին էր խորհում: Աստւածածնի տօնին «Եօթվիրաց» խոստացած մատաղը տալուց յետո, Արտաշը ճանապարհ ընկաւ:

—Որդի, ասաց Անտօնը, երբ Արտաշը ձին թամքած պատրաստում էր գիմել գէպի բանակ, դու քու պարտքը կատարեցիր, դու այն արիր, ինչ որ խիդադ քեզ թելագրեց և պարտքից ազատեցիր: Ներիք է, մի սգացնել մեզ, մի լացացնել մօրդ, որի արտասուքը քո բացակայութեան ես ինչո՞վ պիտի ամոքեմ...

—Ո՛չ, հալրիկ, ես խղճիս չեմ կարող խաբել: Պատերազմը շարունակում է և Կարսում Օսմանն ու Ալին կեղեքում, կողոպտում են և միջնաբերդից ցած են գլուխում քու հօրեղբօր զաւակներին, ամէն օր հալհոյելով մեր Խաչն ու օրէնքը, մեր տոհմն ու ցեղը:

Արտաշը առանց ուշք գաբձնելու սլացաւ:

Է

Արտաշը նորից մտաւ Քիշմիշեի պահակների շարքը և որպէս անվեհեր զինւոր, ամենավտանգաւոր յանձնաբարութիւնները նրան էր տալիս նոյն ինքը միլիցիայի հրամանակալը: Օրից օր ոչ միայն աներկիւղգործավարսութեամբ, քաջարի կոիւներով մեծաւորների աչքը մտաւ, ալ անշահասէր բարքով, մի միայն իսլամի կրօնական սոսկալի լծից եղբայրներին ազատելու անկեղծ ձգտումով, ընկերներին օրինակ դարձած տնձնազոհու-

թիւններով բանակի մէջ սլաշտելի մարդ դարձաւ: Ամենավտանգաւոր յանձնաբարութիւնները կատարելով, ամենակատաղի կոիւներին մասնակցելով բանակի հետ կարսի պաշարման մասնակցեց, մինչև բերդին տիրելը:

Զարհուրելի էին յարձակման օրերը, թնդանօթների որոտումը, գնդակների օդի միջից ոլանալով անցներիլ, ճաքճաքելը և ցրւիլը, հրացանների անվերջ որոտը, ծուխը և վառօդի սոսկալի հոտը տիրել էր քաղաքի սարերին ու մարտկոցներին: Բայց էլ սոսկալի և էլ սրտաճմլիկ էին քաղաքի աւարի օրերը: Կարսից հալածւածները, թրքերի—մօլանների հարստահարութիւններին, զրկանքներին և անգիտութիւններին մատնւածընիներից քաջասիրտ հալերը մտնում էին հարուստ միւսլիմանների, մանաւանդ աստիճանաւորների տները և ինչպէս էին կողսպտում: Եւ ինչ թանկագին աւար էին տանում...: Ինչպէս խարխալում էին տների կանանցի թէ հիւրանոցի ամէն մի անկիւնը, ծուկը—ճեղը և ընտրութեամբ յափշտակում թանկագինը և հագւագիւտը, արծաթն ու ոսկին, գոհարն ու մարգարիտը: Կրակի բոցերի մէջ դարերով ճենճրթած թշւառները, ձեռք բերած առթից առատութեամբ և լիուլի օգտելու տենչով հասնում էին, մտնում էին, ուր կարող էին ենթագրել թէ գիզւած կարսութիւն կա: Տարիների ընթացքում իսլամի պաշտօնակալների, անգիտաբար իրենցից կորցած և կաշիները մաշկելով գչլածների փոխարէնը ուզում էին ետ առնել ալդ երեք օրում, գուրս քաշել էին տքնում, սրտերը հովացնելու և հանգստացնելու տենչով:

Աւարառուներից մի քանիսը հաւաքւել էին

Արեց աղաթ՝ ոստիկանապետի գոանը, որոնց փակերն ու նիդերը չը դիմացան միլիցիականների սրերին։ Վայնասունը ընկել էր կանանցը, ամէն մէկը ողբում էր իր սև օրը։ Սրտաճմլիկ էր տեսարանը, կանանց ողբն ու կոծը քարերին անգամ գութ էր ներշնչում, իսկ աւարառուները անզգայացած դուրս էին կրում ինչ որ թեթև էր քաշով և ծանը գնով։ Միլիցիաները դաշոյնը դրած մատաղահաս թրքուհիների կրծքին, պատառում էին նրանց շորերը, մտհ էին սպառնում և պահանջում էին, որ ցոյց տան գանձերի տեղերը։ Թշւառ կանալք սարսափից, աւանց վախենալու իրենց տէրերի և սկսուրների սպառնալիքից, յանձնում էին միլիցիաներին իրար ետեից սնդուկներն ու արկղները, մետաքսեղնն ու գոհարները։

— Անօրէններ, գոռում էր մի դաժանահայեց միլիցիա, մենք ձեզ չենք ստիպում, որ թողնէք ձեր կրօնը և մերը դաւանէք, մենք չենք պարտաւորացընում որ գոք մեր տները գերութիւն անէք, ձրի ծառալէք, ձեզանից չենք խլում ձեր հարսներն ու աղջիկները, տղերքը, մատղաշները, այլ պահանջում ենք որ մեզ ետ դարձնէք այն հարստութիւնը, որ դիզել էք մեզ կեղեքելով։ Ձերը ձեզի, մեզնից լափշտակւածները վերագրածրէք։ Անգութներ, եթէ դուք Ալէքսանդրապոլի տիրանութիք, իսո չեիք խնայել մեզ, մեր աղջիկներն ու տղերքը մինչև։ Մթամբոլ, Մըմբը, Բաղդադ ու Մէքքէ գերի էիք վարելու, հարէմները ճոխացնելու։

Տունը կարգին մերկացնելուց յետո, ոստիկանապետից պահանջում էին միլիցիականները, որ գանձերը

լանձնէ։ Բայց հոգի խոչ չէր, որ թուրք պաշտօնականը իսկոյն հանէր, լանձնէր։ Ընկել էին այս ու այն կողմը ոսկու քսակները որոնում, բայց ահագին տան որ անկիւնում կարող էին գտնել։ Սարդիսն ու Դոգորը դաշոյնները քաշած դրել էին Արիշ աղաի ճարպալի փորին, մահ էին սպառնում, իսկ պորտապոյծ պաշտօնականը մի կողքին ընկած, կատուի ճանկերի տակ ուռու գանձերն էին պահանջում, սատկել ձևացնող մկի նման, ոչ միայն չէր պատասխանում, այլ ձեացնում էր թէ իբր ուշքն անցել, մարել է։

Այս միջոցին ներս մտաւ Արտաշը, որին նկատելու պէս մի կողմ քաշւեցին միլիցիականները։ Զորս կողմը զննելուց յետո Արտաշը ասաց.

— Տղերք, դուրս գնացէք, որս դատաստանը ինձ թողէք։

Արիշ—աղան, որ մինչ այդ չէր էլ շարժւում, Արտաշին նկատելու պէս օձի նման գալարւեց, ոողալով փաթաթւեց նրա սուքերն ու ասաց.

— Արտաշ, ոտքերդ եմ ընկել, մորթիր, քերթիր, ինձ էր, զաւակներիս էր, ինչ ուզում ես արտ, միայն թէ ինձ ազատիր այս մարդերից։

Արտաշը մի այնպիսի ձեւ արտ, այնպէս գէմքը կնձուեց, որ բալորը իսկոյն դուրս գնացին, հեռացան։ Արիշ—աղան արտասուքով թրջում էր Արտաշի ոտքերը և կրկնում, —քեզ եմ յանձնելում, արա ինչպէս կամենում ես։

— Արիշ կաց, ոտք ելիր, հաւաքիր մանը ու խոշորդ, գնանք մեր տուն։ Ալստեղ կեանքդ վտանգի մէջ է։ Ալնքան մարդ ես լացացրել, որ վրէժինդիրնե-

թիւ թիւը մօրուքիդ ու մազիդ թելերի համբանքից շատ է:

Արեգ—աղան կնոջը, հարձերին, զաւակներին առաջը խոռնած, Արտաշի ընկերակցութեամբ գնաց ուստա Պետրոսի տունը: Արտաշը նրա տան թանկագին իրերը և գանձերը նոյնպէս փոխադրեց վարպետի տունը և այնտեղ պահեց ութ-տասն օր, մինչեւ որ քաղաքը բոլորովին խաղաղւեց:

Զբս ամիս չանցած, արդէն խաղաղութեան դաշը կապւեց, Արտաշի միակ իշկը կատարւեց. Խաչը յաղթանակը տարաւ, Մահիկը խօնարհւեց, ընկաւ ուրքի տակ և Արտաշի ծննդավայրը՝ Կարու ը երդը իսլամի ճիրաններից ազատւելով, հազարաւոր քրիստոնեաներ միւսիմների բարառութիւնից, կրօնական լծից, Պուրանի սորկութիւնից ազատւեց: Անտօնը, Թագուհին շտապել էին իրենց որդու ետեից և ընտակութիւն հաստատել իրենց հին բնակարանում, որը գնող թուրքը զիջաւ նրանց կիսազնի: Մի առաւօտ Անտօնը առանձին գտնելով Արտաշին, խօսակցութեան ոճով սկսեց խրատել:

— Ե՞՞չ, որդիս, ամէն բան վերջացաւ, ամէն բաղձանքդ կատարւեց, պատերազմի դաշտը, երկիրներ մտնգալ, խաչ, մետալ, ոռճիկ, փող, ամէն բան առաւրւթեամբ տեսար: Այժմ պէտք է կարգի բերես գործերդ, որ ապագաին չը զղջաս: Արդէն խաղաղութեան դաշը կապւել է, ալեւ միլիցիաի կարիք չը կա, շուտով կը ցը-

ւին: Իսկ մեզ նման արհեստաւորներին, օրավարձի ծառայողներին, ինչ կը յարմարի ոռճկով ապրուստի ձգտիլ: Կամաց-կամաց արհեստանոցը կարգի բերելու է, որպէս զի ուրիշի օգնութեան կարօտ չը մնանք:

— Նատ լաւ ես ասում, հայրիկ, ես էլ քանի օր է միւնոյն բանն եմ մտածում, թէ պէտք է հրաժարական տալ, քանի որ պատերազմը դադարեց, մի լաւ խանութ բռնենք, գործիքներս սարքեմ և սկսիմ բանիլ:

Ինձ եթէ խորհուրդ հարցնես, մի ընկեր գտնելը շատ ձեռնադու է, ասաց Անտօնը, քանի որ նոր արհեստանոց բաց անելը տուանց բանւոր աշկերտի, առանց սովորական յաճախորդի գմւար է: Ուղիղ է, տարին յաջողակ է, լաւ գործ ունին կօշկակարները, և այնպէս ապահով և հիմնական գործի համար պէտք է հաստատուն բան սկսիլ:

— Ուղիղ է, հայրիկ, բայց այժմ ամէն մարդ յաջող գործ ունի, ոչ ոք չի զիջանիլ ինձ ընկեր ընդունիլ: Բանւոր դառնալ էլ ինձ հաճելի չէ:

— Ես կարծում եմ, կնքահայրդ, ուստա Պետրոսը կը համաձայնի:

Արտաշը համոզւեց, որ Պետրոսը կը համաձայնի: Երկար խորհելուց յետո, այն եզրակացութեան հասաւ, որ եթէ վարպետը հմտութեան տուաւելու թիւն ունի, ինքն էլ ժրաշանութեամբ կարող է փոխարինել, եթէ նա բնիկներից յաճախորդ ունի, ինքն էլ ծանօթ ծառանտ բնիկներին, աստիճանաւորներին և վաճառականներին կարող էր ձգել իր կողմը և զուգակշռել վարպետի ակարող էր ձգել իր կողմը և զուգակշռել վարպետի առաւելութեանը: Երկար խորհրդակցելուց յետո, կանչեցին և լայտնեցին իրենց նպատակը Պետրոսին:

— Որդիս, ասաց վարպետը, ես ոչ թէ համաձայն, այլ անչափ ուրախեմ, որ կտրողանում եմ քեզ հետքիասին արհեստանոց ունենալ: Այդ բանը շատ յաջող վախճան կունենա, եթէ դու թողած լինես նախկին գժութիւններդ, եթէ խսդառնբանցից հեռանաս: Եթէ խօսք կը տաս, այսօրւանից ընկեր ես, հաւասար կը կիսենք մեր վաստակը, միայն դու էլ այնքան դրամագլուխ բերելու ես, որքան ես ունիմ: Բայց եթէ երեք չորս ամիս յետո կրկին միլիցիա ես գրւելու, կամ թէ Օսմանի, Ալրա փոխարէն Խվանին ու Անտրէին ես թակելու, գլուխնիս կըսկի մէջ գցելու, աւելի լաւ է մի մըտնել իմ արհեստանոցը: Օոմանլուի ժամանակ քաշածս տուգանքները բաւական է:

— Կնքահայր, մեզանից ո՞ր մէկը ջահել չէ եղել, չէ ունեցել իր խելազար շրջանը, չէ ապրել երևակալսւթիւններով: Անցածը մռացեր և պայմաններդ կապեցէք:

Պետրոսն ու Արտաշը պայմանաւորւեցան: Արտաշը պատերազմի դաշտում վաստակածը դրեց արհեստանոցի կասսը և Մարտի սկզբից գործի կատւ: Բայց Արտաշի սիրտը չէր խաղաղւում, գեշեր ցերեկ Սիրանոյշը նրա աչքեց չէր հեռանում, տանը թէ արհեստանոցում երբ լիշում էր, այնպէս խոր սրտով հառաջում էր, որ կարծես կրտկ ու բոց էր վիժում, դուրս ցալտում նրա բերանից: Արհեստանոցի գործերը շատ յաջող էին գնում, կարգին փող էին շահօւմ, խաղաղ բանում էին, ոչ պարտք ունէին, ոչ էլ միւսիմները գալիս ձրի կամ ապառիկ կօշիկներ էին դուրս տանում: Պետրոսը իրար ետևից երկու անգամ Արտա-

շին Թիֆլիս ուղարկեց կաշեղէն ապրանք բերելու և ելեք չորս ամսի ընթացքում ծախեցին ու սպառեցին և Սեպտեմբերին նորից ճանապարհ ընկաւ դէպի Թիֆլիս ապրանքի:

Առաջին երկու ճանապարհորդութեան ժամանակ էլ Արտաշը հանդիպել էր Սիրանոյշին և լաւանել էր գործերի ընթացքը: Այս երրորդ անգամին օրիսրից կիսով չափ համաձայնութիւն ստացել էր և ոլացել Թիֆլիս: Վերադարձին Անտոնը, Թագուհին դիմաւորեցին Սրտաշին Ալէքսանդրապում, ուխտերը կատարեցին, Արտաշի Թիֆլիսից բերած զարդերով պաշտօնական նշան դրին և մի ամսից լետո եկան Ղարս տարան և հարսանիք արին: Սիրանոյշն ստիպեց Արտաշին եւր առաջարկը կատարել, գործի կալչիլ և երբ համոզւեց, որ նա նստել ու աշխատել գիտէ, ինչպէս կուի դաշտում աներկեւղ գործել գիտէր, ուրախ իւր սիրտը տւեց երիտասարդին և հոգւով նրա հետ կապւեցաւ, որին վաղուց սիրել էր:

¶

Ամբողջ երկու տարի հրաշալի գործ ունեցան Պետրոսն ու Արտաշը, տները կարգին պահելուց բացի, հինգ հարիւր ըռւբել էլ կիսեցին: Բայց երրորդ տարին սովի հետ ճգնաժամն էլ վրա հասաւ, քաղցը ճիրանները

ցցել էր ամէն տեղ, ամէն մարդ աշխատում էր ծախսերը կրճտտել, կիսամաշներով, կարկատածներով եօլագնալ:

Պատերազմին յստուկ առատ վարձերը—ոռճիկները անչափ խուզել էին, պաշտօնական աստիճանաւորները, զինւորականները համարեա թէ շռալելու սովորած դրամի քառորդն անդամ հազիւ էին ոռճիկ ստանում և անճարացած հաշիւ էին բաց անել տալիս խանթւորներին և արհեստաւորներին: Այս ընթացքից անհնար էր խուսափել, քանի որ ծառալողների մեծագոյն մասը նոյն հոսանքով գնում էին: Մեծամեծ պաշտօնակալները մեծ ոռճիկ ստանալով չէին կարողանում բաւարարութիւն տալ իրենց արտաքո կարգի շռայլութիւններին, մոլութիւններին և պարտաւորւած էին ձեռք մեկնել իրենց կառավարչութեան յանձնւած տընտեսական մթերքներին, գներից, քանակներից և որակներից անդադար զեղջումներ կատարելով: Սրանց օգնականները իրենց դերքի համաձայն հարստահարում էին պետական վարչութիւններին - նիւթեր մատակարարողներին, սրպէսզի անխնա շռալելուց չը զրկւին, իսկ էլ ստորագրեալները փոխառինութեան և ապառիկի անւան տակ կեղեքում էին խանթւորներին, ամէն տեղ գոռալով, որ իրենք հարստահարում են խանթւորներից:

Այս վերջին հոսանքի մէջ էր Պոլիցիական թարգման Ղուլամ-Ալի. Բէգը, որը երեսուն հինգ րուբլի ոռճկով պարտաւորւած էր լաւ հագնելի, տան վարձվճարել, կին և զաւակներ կերակրել, հագցնել, աղախին պահել և ծառալին էլ ամսական գոնէ ու թը ըուբ-

լի ոռճիկ տալ: Դեռ մի պոլիցիական էլ քաղաքից ոռճիկ ստանալով նրա տանը ծառայումէր: Հացթուխն էլ, մսավաճառն էլ, նպարավաճառն էլ, մրգավաճառն էլ, գերձակն էլ, կօշկակարն էլ պարտաւորւած էին իրենց առետուրը պահապանելու, յաճախորդների թիւը մեծացընելու յուսով՝ ապառիկ իրենց բարին բաց թողնել. իսկ երեսուն հինգ րուբլի գումարով ինչպէս պիտի լրացնէ այն ահաւոր պահանջը, որ պարտ էր մնում ամէն տմիս խանթւորներին: Բայց և այնպէս Ղուլամ-Ալի բէգը հնարքը գտնում էր, որին փողեր տալիս, որին յոյս, որի գործն էր տեսնում, որին օգնութիւնը խոստանում, որին էլ սպառնում և առատ բարիքների մէջ լւլումէր:

Մի անգամ Ղուլամ-Ալին մի զոյգ երկայնավիզ կօշիկ ապսպրեց Արտաշին տասնուշորս րուբլու, պատւիրելով որ որոշած օրը տուն տանի և փողերն ստանու: Արտաշը պատրաստելով ապսպրանքը ժամանակին տունը տարաւ. Թարգմանը նախ քիչ քրթմնջեց թէ կաշին լաւը չէ, կարճ է, սեղմումէ ոտքերը և ուրիշ պատճառաբանութիւններ, որպէսզի կօշկակարին ճնշէ, ստիպէ իր պայմանը ընդունելու: Բայց Արտաշը արդ գասերը Օսմանցուի աստիճանաւորներից այնպէս լաւ էր սովորել, որ, ըմբռնելով ապսպրանքը, տւողի հոգեկան աշխարհը, ամէն մի պատճառաբանութիւնը քառասուն փաստով էր հերքում: Վերջապէս Ղուլամ-Ալին հագտու կօշիկները և Արտաշի երեսի պնդութիւնից, կրծքի կրկնակի խաչերի ազդեցութիւնից խոսնարհւած, ձեռքը գրանը տարաւ և անճարացած քսակը հանեց ասելով.

— Արտաշ, Հակառակի նման երէկ փողերս պարտատէրներիս բաժանեցի, ընդամէնը չորս րուբլի ունիմ։ Առև, այս էլ քեզ, իսկ ասաը բուրլիդ ամսի քսանին։

— Ախար այսօր քսանումէկն է։

— Զը գիտես, որ մեր ոռօճիկը մեր գրաֆանը չը մտած ցըւում ենք պարտատէրներիս։ Իսկ ոռօճիկս նորից ստանելուեմ դալ ամսի քսանին, կը գաս, կստանաս։

Թէև անչափ զայրացաւ Արտաշը, թէև ապառիկ առևստուրը իր սկզբունքին բոլորովին հակառակ էր, բայց ճարահատեալ ստիպւեց համբերել և զիջաւ, չորս ըրուբլին ստացաւ և դուրս դալիս կը ինեց։

— Մենք ապառիկ գործ չենք կարող անել, բայց քու իաթեր, որպէս պատերազմի դաշտի ընկերակցի, մնա։ Միայն թէ անպատճառ ամսի քսանին վճարես, որպէսզի մենք էլ կառավարւենք։

— Անհոգ եղիք, կտամ, անպատճառ կը վճարեմ։

— Մենք վաճառական չենք, ապառիկի տումար չունենք, եթէ տպրանքը ալգակս բաց թողնենք, սովոծ կմնանք։

— Ոչինչ, մի կերպ եօլա գնա։ Արտաշ, ամսի քսանին…

Արտաշը չլսեց նրա վերջին խօսքերը, վրդոված դուրս եկաւ և ուղղւեց դէպ արհեստանոց։ Երբ Պետրոսին տեսաւ, համբերութիւնը կտրւած, ասաց տիրալի։

— Երբ պիտի աղատւենք մենք այս ձրիակերներից։ Ուուսն էլ եկաւ, էլի՞ չպրծանք այս անկուշ թուրքերից։ Այս ինչ վիճակ է….

— Առանց ապառիկի, առանց վնասների գործ առաջ չի երթալ։ Համբերութիւն ունեցիր, թո՛ղ նա մեղանից ամաչէ, խեղճանա և գլուխը վար կախէ, գացող ամսի տասին վճարէ։

Որոշեալ օրը Արտաշը ներկայացաւ Ղուլամ-Ալիին նրա բնակարանում, կէսօրից յետո։ Ղուլամ-Ալին փոխանակ խնդրելու և անուշութեամբ վարւելու, սաստիկ բորբոքւեց։ Մանաւանդ որ տանը իր ընկերակիցներից ունէր, դեռ ուրիշ պահանջատէրներ էլ սպասում էին դռան մօտերքը։

— Ել ո՞վ պահանջ չունի, ել ո՞վ պարտք չունի միթէ կարելի է մինչև սրահը ներս մտնել, այն էլ հեւրերի ներկայութեան։

— Ներողութիւն, ասաց Արտաշը, գրանք բոլորը ինձ ծանօթ են, միասին ծառակել ենք բանակում։ Իսկ եթէ քիզ պատիւ չի բերում իմ այցս, այն էլ պահանջս ստանալու համար, տուր, էլ այստեղ ինձ չես տեսնել,

— Այսօր գնա, դեռ փող չկայ, ես մի բան կանեմ և կբերեմ։

— Ես, հաւատացիր, առանց փողի դուրս գնացողը չեմ։

— Այդ ինչ աներեսութիւն է, ասաց ու հրեց Ղուլամ-Ալին Արտաշին դէպի դուրս։

Արտաշը բորբոքւեց, բռնեց ոլորեց Ղուլամ-Ալիին պառկացըց, արծաթ գօտին, դաշոյնը — պատրսները վեր առաւ և քայլերը ուղղեց դէպի դուրս։ Ղուլամ-Ալիի բարեկամները — թուրք ծառալողները, սրբոնք պատերազմի դաշտում իսկ տեսոել էին Արտաշի

թւերի ոլժը, բռնեցին թարգմանին և թոլլ չտւին, որ
նրա ողնաշարը ճթրտա Արտաշի թաթերի տակ: Մի ժամ
լետո, գրանցից մի աստիճանաւոր մտաւ արհեստանոց,
վճարեց Ղուլամ - Ալիի պարտքը, ետ տարաւ քամարն
ու դաշոյնը:

Բայց այս գանձումը էժան չը նստեց Արտաշին:
Հաշտարար դատաւորը Ղուլամ - Ալիի բողոքի համա-
ձայն, նկատի առնելով մեղմացուցիչ պարագաները,
Արտաշին ենթարկեց 25 բուբի տուգանքի և 24 ժամ
պոլիցիական արգելքի: Այսպէս որ, այս պլոցիսը հա-
րիւր բուբլուց թանգ նստաւ: Պետրոսը այդ բոլորից
ընկճած կրկնում էր, — Ահա քու տւած օգուտը, տաս-
նի փոխարէն հարիւր վճարեցիր:

— Այդ հարիւրը ես ուրախութեամբ իմ քսակից
կը վճարեմ, միայն թէ իմ աշխատութիւնս զլափեն
այդ ձրիակերները, Միթէ կարելի է թողնել, որ գը-
րանք անսանձ կեղեքեն արհեստաւորներին: Ես չի
բողոքեմ, ուժեղը շբաղոքէ, խղճալին ինչ անէ, էլ
ով պիտի պաշտպանէ թշւառի իրաւունքը:

Որպէսզի գործերը չկաղան, Պետրոսը հարկ-
էր համարում ապառիկ ապրանք ծախել կարեւոր դէպ-
քին, բայց որովհետև այդ հանդամանքից վէճեր առա-
ջացան, Արտաշը պնդում էր ոչոքի ապառիկ բաց չը
թողնել, մինչև անդամ առանց փողերը կանխիկ ստա-
նալու, ապրանքը արհեստանոցից դուրս չտալ: Այս
ժաքի հետ չկարողացաւ հաշտել Պետրոսը և բան
այնտեղ հասաւ, որ ընկերութեան երրորդ տարին չըրա-
ցած՝ նրանք բաժանւեցան: Արտաշը իրեն համար առան-
ձին արհեստանոց բացեց կամուրջի դլուխը, ամէն տե-

սակ ապրանք բերել տւեց գործարաններից, կարգի դրեց
արհեստանոցը և ոկտեց անկախ շարունակել իւր գործը:

Որպէսզի վէճ չունենա լաճախսրդների հետ Ար-
տաշը իրեն օրէնքը էր սահմանել՝ գործերն ընդունել
առանց սակարկութեան և այդպէս էլ յայտարարել էլ
խանթի թէ գրսի, թէ ներսի կողմը խոշոր տառերով:
Որպէսզի կուի չը բռնւի, նա արհեստանոցի ամէն մի
կողմը, անկիւնը կախել էր զանազան, լեզունելով լայ-
տարարութիւն՝ որ սապառիկ ոչ ոքի բան չի ծախում
և այնքան հաստատ էր այս երկու պարագայումն էլ,
որ նրա լաճախսրդները վարժւել էին: Բայց որովհետեւ
անխարդախ և ամէնից էժան ապրանք էր ծախում, ա-
մէն մարդ գիմսւմ էր նրա արհեստանոցը:

IX

Իննսնական թւականին, մի օր առաւօտը վաղ, Ար-
տաշի արհեստանոցը մտաւ մի անձանօթ մարդ եւրո-
պական տարագով ու գտակով: Արտաշը նրան ոտքից դը-
լուխը զննելուց լետո, երբ անձանօթը ժպտած, Ար-
տաշը տեղից թռաւ, գրկեց, համբուրեց ու ասաց:

— Վարդ, Վարդ, գու այս ո՞ր տեղերն էիր, ո՞ր
երկիրներն էիր ման գալիս, որ ո՞չ հետք էր ե-
րեւում, ոչ համբաւդ մեզ հասնում: Այս, իմ սիրելի
Վարդս, այս որտեղ էիր, այս գու ինչպէս բուսար այս-

տեղ, որտեղից իջար:

— Ես հաւատացած էի, միշտ երևակայում էի, միշտ աչքիս առաջն էիր դու, Արտաշ, ճիշդ այն բնաւորութեամբ, ինչպէս տեսնում եմ, ճիշտ այն հոգւով, ինչպէս Տէր ։ Մանուելի վարժարանում, միշտ պամբ, միշտ անձնուէր...: Տարիները ոչինչ չեն խլել քեզանից, թէև պեխդ, մօրուքդ թաւացել է, բայց սիրտդ, հոգիդ դարձեալ նոյն եմ տեսնում...: Ախ, որքան տարիներ է անցել:

— Որքան, շատ շատ հինգ, վեց, եօթը...

— Այո՛, ճիշդ տասն և եօթը...

— Ծո՛, վազիր, գնա մի զալֆա պատւիրիր, շնւտ, ասաց Արտաշը աշկերտին և Ալարդին իր մօտը տեղաւորելով բացմոցի վրա, ասաց.

— Դէհ, պատմիր, պատմիր, ինչպէս ես, ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա: Առողջութիւնդ, վիճակդ չեմ հարցընում տեսնում եմ, որ կարգին է:

— Նատ լաւ է, Արտաշ, ասաց հառաչելով Վարդը, շատ պինդ ու առողջ, ի՞նչ պիտի լինի աշխարհի վիճակը...:

— Ասա՛, տեսնեմ, որտե՞ղ էիր ալսքան ժամանակ, ի՞նչ էիր շինում: Ինչպէս տեսնում եմ շատ ցաւ, շատ վեշտ ես կրել, մազերդ ճերմկել են, կնճիռներդ խորացել, այն ի՞նչ երեսուն տարիդ դեռ չես անցկացրել:

— Ե՛, բան չունիս, դրանց էլ կհասնինք ժամանակ շատ կատ կա:

— Ե՛յ գիտի անուշիկ Վարդս, եթէ այն գիշերը քլունդը չհասցնէիր, ինձ մոլլաները կախել, լեզուս արմատից հանել, պրծել էին: Ինչպէս ինձ փրկեցիր,

Հրեշտակի պէս հասար, ազատեցիր բարբարոսների ճանկից:

— Թո՛ղ տուր, հոգիդ սիրես, մի յիշեցնիլ ինձ ալդ անցեալը:

— Մայրս մինչև օրս չի հաւատում, թէ դու ինձ փրկեցիր: Նա կտրծում է, որ Սուրբ Սարգիսը քուշորեցով եկել ինձ ազատել է: Այս նախազաշարւած կանալք ուղղելի չեն, երբէք չէք կարող իրենց սնոտիապաշտութիւնից հեռացնել:

— Բան չունիս, թո՛ղ տինալէս էլ հաւատան:

— Երբ քլունգն ու լծակը յանձնեցի մօրս և ասացի առաւօտ ձեր տուն զրկէ, նա դարձեալ կասկածում էր և որպէս երկնքից - սրբից ուղղակւած զէնքեր, համբուրում էր այդ գործիքները: Էլ չգիտեմ ձեր տուն զրկեց, թէ ոչ...

— Այդպիսի քայլեր մահկանացուն չի կարող անել, սովորական չլինելով, միշտ սնոտիապաշտութիւններ են առաջացնում: Ես ինքս էլ զորմանում եմ, հաշիւ չեմ կարողանում տալ ինձ, թէ ինչ զերբնական ոլժ ինձ մղեց այդ գիշերը գէպի քու որջը:

Թո՛ղ, հոգիդ սիրես, անցեալն անցել է: Այդպիսի քաղցը լիշտակի մասին միայն պիտի մտածել և ոչ թէ խօսել:

— Լաւ, Վարդ, ինձ փրկելուց յետո ուր աներեսոյթացար, որ այսքան տարի է հետքդ անգամ չը գտա, տեղեկութիւն չստացա: Գնանք, գնանք տուն, ինչպէս նկատում եմ լոգիան ես, գնանք հանգստացիր:

— Կերթանք, ի՞նչ ես զտադում:

— Ո՛չ, ո՛չ, որտեղ ես իջել, պայտուտակդ ուրէ:

Գնանք տուն, շտապենք, հիմի մալրս կալող է իմանալ և անհամբեր քեզ սպասել. ախ՝ Վարդ, Վարդ, քեզ ոյս որտեղ գտա:

— Գիշերը ուշ հասա և Աղասարի հիւրանոցն իջա:

— Ամօթ չէ, ինչի ուղղակի մեր տունը չիջար: Գիտեմ, դու աղա ես, մենք էլ աղաի վայել սենեակներ, կարսի չունենք գնանք, մեր նահապետական տունը ոչնչով փոխւած չէ, միայն կիս է, մանր մժեղներս են աւելացել: Մարս առաւօտից մինչև իրեկուն նրանց գուրգուրացնելով է մթնեցնում:

Երկու ընկերները հիւրանոցից պայուսակն ու կապոցները մշակին տւին և դիմեցին տուն: Եզր ներս մըտան, Արտաշը դառնալով մօրն ու կնոջն ասաւ.

— Ահա Սիրանոյշ, ահա այն մարդը, որն ինձ ազատեց զնդանից: Եթէ սա մահն աչքի առած ինձ օգնութեան չհասնէր, լեզրւս ծոճրակից էին հանել տւել սիւննի նալիբները:

— Բարով ես եկել, բարով Վարդ ջան, վրա հասաւ Թագուհին ու համբուրեց նրան, լաւ ես, առողջ ես, ինչպէս է մալրդ՝ Մարթան. քոյրերդ լաւ են, ում էք տւել, փեսաներից գոհ է մալրդ:

— Ենորհակալ եմ, ասաց ձախը նւազացնելով Վարդը, չնորհակալ եմ մալրիկ...

— Առողջ էք, լաւ էք, մալրդ ինչպէս է, Եռշանը, Եռղակը:

— Եռշանին, Եռղիկին սօֆթաները յափշտակեցին, մալրս էլ դառն կսկիծից ճլերքն ընկաւ, չորացաւ, ասաց իսկիշունչով Վարդը, աչքերը գետին յառելով:

— Վայ իմ գլխիս, վայ ինձ, ասաց Թագուհին

խեղդւած ձայնով: Վայ գլխիդ, ու հողը գլխիդ, Մարթա, հազար վայ... Եղնէկ նորան որ մեռել է, ազատել է: վայ մեզ, վայ, որ գեռ ապրում ենք ու տանջւում:

Լոռութիւնը տիրեց բոլորին, ամէնը մնջեցին եսսուզւեցին իրենց ներքին աշխարհը: Միայն աղէկէզ հառաջանքները երբեմն երբեմն ընդհատում էին այդ խորհրդաւոր լոռութիւնը: Բոլորի թախծալի դէմքից կարելի էր նկատել, թէ ներքուստ ինչ հոգեկան տանջանք էին քաշում, ինչպէս սատիճանաբար բորբոքում և խոյս էին տալիս իրար հայեացքից, որ չլինի թէ խոյն տիսուր մտածութիւնները: Սիրանոյշն անգամ, որ բոլորովին անձանօթ էր նրանց հետ, միայն լսած էր պատմութիւնները, անչափ վշտացաւ: Կարծես արկածը պատահած լինէր Անտօնի տանը, կարծես այդ թշւառ ները սրանց մայրն ու քոյրն էին և Սիրանոյշը ոչ նւազ վշտալի հառաջում էր:

Տիրութիւնը այնպէս համակեց բոլորին, որ Թագուհին թոռի օրօրոցն օրօրելու պատրւակով, կիսով չտփ ծածկում էր նրա ետեր, որ չնկատեն երիտասարդները նրա թախծալի դէմքը: Աչօն, որ մօր առաջը կանգնած՝ զուգում էր տօնական զգեստով, Վարդի այցի պատճառով, անդադար թաթիկներով շամուում էր մօր այտերը, որ նրան ծիծաղեցնէ, բայց երեխան զալրանում էր, որ մալրը չի համբուրում թաթիկները և չի խնդում: Այդ տիսուր թախիծը, այդ առանց արտասուքի ու ողբի սուզը, այդ սրտերի վշտակցութիւնը այնքան խոր թափանցեց բոլորի հոգու մէջ, որ շւարեցան, սա, ուեցան և մինչեւ Անտօնի յանկարծակի մուտքը չսթափ-

ւեցան: Անտօնի բարեւը հազիւ լնդունած. թագուհին հարսին դառնալով ասաց.

— Աիրանոյշ, զնա, սեղսնը գցիր. Վերջը դառնալով փարփի կողմը, աւելացրեց. — Որդիս, այդ փորձանքը մենակ եթէ ձեր տունը ընկած լինէր, ես հաւատացած եմ, որ դու էլ և ազգականներդ էլ վիշտը տանել չպիտի կարողանալիք. բայց քոնի որ աշխարհքով է, շատ շատերի գլխին է պատահել չորս բոլորներս զննելով հաշտւում ենք կեանքի հետ, վարժում ենք և մի լնդ հանրական մխիթարութեան գալիս.... Մի այնքան խոր խրսիւ վշտիդ անվերջ անդունդը, մի մտորալ, կեանքդ մեղքացիր, դու ինքդ կորսդ ես ձեռքէ ելնել: Լայն սրտով խորհիր, միտք արա, որ հառաջանքներով, տնձիդ միսը հալելով ու մաշելով. ոչ մօրդ կարող ես յարութիւն տալ, գերեզմանից դուրս բերել, ոչ էլ քոյրերիդ սօֆթաների ճիրաններից ազատել Խնայիր քեզ և քու ապագայիդ համար մտածիր: Դրժւար է մոռանայը, խօսքով չի մոռացւի, բայց խելացութեամբ մտքից վանելու հնարները պէտքէ մտածել:

Թագուհին համոզւած էր, որ խօսքերը, բառերը չէին կարող հանգստացնել, մեղմել Վարդի վիրաւոր սրտի կոկիծները, հառաջսնքներն ու խրատները ոյժ չունէին մխիթարելու և սփոփելու վշտացածին, բայց և այնպէս չէր կարող չկրկնել սովորական դարձւածները: Մէջ ընդ մէջ թագուհին, Մարթան և երեմն երեսն էլ Արաւշը մի մի մխիթարական բան ասում էին, մտքերը ցրւելու միջոց էին ուզում դառնալ, բայց անվերջ լըռում էին բոլորը և այդ լուսթիւնը աւելի լաւ էր ար-

տայայտում զգացումները, քանի անմիտ բառերը և արհեստական ձայները:

Տասն ու հինգ օր աւել մնաց Վարդը Արտաշի մօտ, գիշեր ցերեկ նա որքան որ լիշեց գլխից անցածները, ընտանեկան արկածները քիչ քիչ պատմեց, ըսկելով իւր Կարսից Երզնկա փախչելուց, մինչև ընտանիքով Երզնկա տեղափոխւելը և առե տրական տան հիմնարկութիւնը:

X

Երզնկա տռեատրական տուն հիմնելուց յետու մեր գործերն սկսեց պարզապէս ձախել, ասաց հառաջելով Վարդը: Ինչպէս յալանի է, համաձայն Ռէշիդ փաշալի Փարիզի կօնդրէսից յետո տրւած գաղտնի շըրջաբերականին, որով հրամայում են երկրի բոլոր վալեներին, միւթէսարիֆներին և դրանց աջակից բարձր պաշտօնակալներին, աստիճանաբար ուղղակի և անուղղակի միջոցներով քրիստոնեաներին ճնշելու, աւելի սանձարձակ առաջ գնացին այդ ընթացքով խալիֆի վո, խանորդները վերջին 1877|8 պատերազմից յետո: Սուվորաբար բոլոր պետական ատեաններում, մանաւանդ վարչական և գատաստանական հիմնարկութիւնների ծառալողները անյափին ընթացք էին բռնում, որ քըիստունեաններին խարխելով մեծամեծ կաշառներ էին ու-

տուժ Հայերին կատարելապէս կեղեքելու համար, նրանց ուրախացնում, դատաստանական առաջին ատեանից լօգութ նրանց վճիռներ էին արձակում, իսկ երկրորդ ատեանում բեկանում էին վճիռը, օգուտ միւսլիմանի հաստատում գործը, հակառակ արդարութեան։ Վճռաբեկ՝ ատեանում գործը դարձեալ բեկանում էին և նորից վերադարձնում էին քննութեան և նորից կաշառներ ու հարկեր ստանում։ Մանաւանդ կալածական խնդիրների ընթացքում, տարիներով տանջում էին և վերջիվերջո հայի երկու - երեք հարիւր տարւան ժառանգական կալւածքը խլում յանձնում էին չէրքէզներին, կամ ըսւմէլիցի գաղթականներին։ Բանն այնտեղ հասցրին, որ ինչպէս գիւղական քրիստնեա հասարակութեան կեղեքել էին տալիս միւրթէ զիմների, միւբաշիրների - էղնամ մէմուրների, մուխտարների ու զաբթէների ձեռքով; նոյն ձեռվ, դեռ աւելի ստոր միջոցներով, սկսեցին քաղաքացիներին կեղեքել։ Քաղաքները լցւեցան պաշտօնական զգեստով և ծպտեալ սրբկանել, գողեր, աւագակներ, քսակահատներ և թուլումբաջիների, որոնք առաւօտիրիկուն մինչեւ իրիկուն որսկան բարակների նման որս էին փնտուում։ Երզնկաի գողոցներից անցնելիս առաւօտիրիկուն անհնար էր չը պատահել զարհուրելի տեսարանների։ Մէկին ծեծում էին, միւսին քաշէքաշ հիւքիւմաթ էին տանում, երրորդը քսակը դատարկում էր մի անկիւնում՝ մի ուրիշ սրբկալի բուռը։ այն կողմը ոստիկանները սոսկալի աղմուկ բարձրացրած և ողբալի արտասուքի մէջ խեղելով մի խղճալի ալրիի, նրա տնակից գուրս քաշած պղնձալքն ու կարպետներն էին ծախում աճրտով։ մի ուրիշ փողո-

զում թշւառ արհեստաւորի խրճիթ էին ծախել և նրա
մանը ու խոշորը՝ ընտանիքը մի քանի կտոր փալատով,
ոստիկանները փողոց էին թափել և այնտեղ էլ հանգը-
տանալու արտօնութիւն չէին տալիս:

,, Մինչև անգամ պաշտօնականները յալտնի գողերին, սրբիաներին առարջարկում էին այս ու այն քրիստոնեաի տունը ծանել, կողոպտել՝ մագաղինները դատարկել. աւազակներին զէնք էին ցըւում, ուղարկում ճանապարհների վրա հսկելու— կարավանները և հայ վաճառականների ամրանքները կողոպտելու: Զի կարելի նկարագրել, թէ վաճառականները, կարողութեան տէրերը ինչ աստիճանի քայքայեցան, թշւառացան և կործանւեցան:

“ Քաղաքացիք երկիւղներից իրար անգամ չէին կարող վստահել և գանգատուել այդ զարհութելի կացութեան մասին։ Բարեկամ — ծանօթի տուն երթալլ, ազգականի և ցեղականների հետ հաւաքւելն անգամ, ոճիրների դասն անցաւ։ Այն վիճակի հասցըին, որ ամեն մարդ պարտաւորւած էր չեզոքանալ, յարաբերութիւնը հասարակութիւնից կարել, ոչ ընկերութիւն, ոչ բարեկամութիւն, ոչ էլ գրացութիւն մնաց։ Մինչեւ անգամ առևտովի իրար վարձառատունը գնալը, լրտեսների ձեռքում զէնք էր դարձել՝ զոհերին կողոպտելու համար։ Լրտեսների թիւը այնքան ընդարձակել էր, որ ոչ թէ միայն չէր կարելի դրանց մասին տեղեկութիւն ունենալ, այլ մինչև անգամ որեւէ ծանօթ բարեկամի տւած բարեկից անգամ կասկածում էին, որ չինի, թէ նա էլ մատնիչների շարքն անցած լինի, ուզում է փորձել խոնարհութիւնը, հպատակութիւնը և քսակը։ Այն-

քան արագ արագ պաշտօնի կանչում և դուրս էին վոնդւում լրտեսները, որ մարդ շւարած մնում էր, թէ ինչ ընթացք բռնէ դրանց դէմ։ Անքան արին, որ մարդկանց վրա հաւատութեց։

Էլ ճար չը մնաց, էլ կարողութիւնս սպառւեց։ Համբերութիւնս կտրւեց, որովհետև ամէն օր աչքիս առաջ տասնեակ մարդիկ բանտ, աքսոր և անլալտ վալլեր էին քշւում անդասնալի պայմանով։ Ամեն օր յարտնի վաճառականներին, կամ ունեոր հայերին միւթէսւարիֆը, օրդու միւշիւրին (բանակի հրամանակալը) գաղտնի խորհրդի սկսութակով կանչում էին, սկսում էին նրանց ներկայութեան քննել, կամ տանջել ազգակիցներին, բարեկամներին և վերջը այդ խորհրդականներին իրենց առանձնասնեակը հրաւիրելով խնդրում էին, որ երեք հարիւր, հինգ հարիւր լիրա փոխառութիւն տան պետական խիստ ճգնաժամի ենթարկւած սնդուկին տասն և հինգ օր, մի ամիս ժամանակով։ Պօխ դրամ վերցնելը մի նոր դուռ էր բաց անում պաշտօնականներին, որսնք տւողներից երեք չէին զիջանիլ ձեռք քաշել։ իսկ մերժելը պետական դաւաճանութեան նշան էր համարւում, որով մերժուղները յօժարակամ լունձն էին առնում բանտ նստել, արիւնարբուզաթիէնների բարբարոսական տանջանքներին ենթարկւել։ Ծծում էին մեր արիւնը ոչ թէ տղրուկի, ալլ զըհանի նման և արիւնաքամ շպրտում էին դուրս քամւածներին։

Երբ Երզնկայում կեանքն ալսքան անտանելի գարձաւ և ինձ վրա խոժոու հայեացքներ էին ուղղում միւլիմանները, զարթիէնները, որպէս քիչ թէ շատ

ինտելիգենտ, եւրոպա պտտած մարդու, հայրս ստիպեց որ առժամանակ թողնեմ Երզնկան և Պոլիս փոխադըրւեմ, որտեղ մշտական գործավարի կարիք ունէինք։ Թէև ակամա, բայց և այնպէս պարտաւորւած էի հեռանալ։

Իմ բացակալութեան՝ հայրս, որպէս հին մարդ, պապերի փորձնական ընթացքին հետեւող մի լայտնի իմամի է ապաւինում, մտնում է նրա հովանաւորութեան տակ, որպէսզի փաշաների, զարթիէնների անտեղի լարձակումներից և կեղեքումներից ազատւի։ Իմամը կամաց կամաց սկսում է ծծել հօրս կարողութիւնը տղրուկի նման։ Իմամի եօթը պորտը մեր կալից է կըշտանում։

„ Իմամի հովանին սիրտ է տալիս հօրս և նա սանձարձակ կեղեքումներից ազատում է, մինչև անդամ միւթէսսարիֆին, բանակի հրամանակալին դիմադրում է և տմեն պարագալին օգնութեան է հասնում իւլէման իւր դասով։ Հայրս իւր այս խելքից անչափ բաւական։ Հարեանների տանջանքը դիտելիս՝ ծաղրում է նրանց կարճամտութիւնը, բարեկամներին խորհուրդ է տալիս թւեարկուներ գտնել։ Յայտնի բան է նրանք էլ ծիծաղում են հօրս վրա, այն էլ ներկա պարագաներում, քսաններորդ տարի շէմքում։ Պարբերաբար տուժում են թշշառները և կարողութիւնները լցնում են զարթիէնների, պաշտօնականների և փաշաների գրադանները։

„ Հօրս հովանաւորը, բարեգութ իմամը, մի օր երեք չորս մօլլաների հետ մտնում են մեր վաճառատունը և լայտնում են, որ հարկաւոր է տեղի միւթէսսարիֆի համար մի շնորհակալութեան թերթ ստորա-

գրել և սուլթանին դրկել: Փոքը եղբայրս՝ Մուշեղը հօ-
րըս ականջում լիշեցնում է, թէ պէտք չէ ստորագրել,
առարկելով, որ փաշան կեղեքել ու սպացրել է ողջ
քաղաքի հայ ազգաբնակութիւնը: Հայրս աւելի վրդով-
ւած եղբօրս անժամանակ ազգասիրութիւնից, ստորա-
գրելով վաւերացնում է առաջարկւած հանրագիրը: Սրա
վրա բոլոր տեղացի քրիստոնեաների ատելին է գառ-
նում և ամենքը նրան դաւաճանի տեղ են ընդունում:
Երեք չորս ամիս յետո էլ մի ուղիւ հանրագիր է ստո-
րագրել տալիս յօդուտ բանակի հրամանակալի, բոլոր
հայ վաճառականները երկիւղներից ստիպւում են հօրս
հետեւել և աւելի գրգռել ժողովրդին:

,, Իրանից յետո միւթէսսարիֆը և բանակի հրա-
մանակալը, զանազան պետական կարիքների պատրւա-
կով, հօրիցս փոխառութիւն են անում: Երբ իմամը
առաջ է գալիս հօրս պաշտպանելու, որպէս իւր
թեարկեալին, զօրաց տէրը՝ չէրքէզ Մուսա փաշան նրան
սպառնում է, որպէս պետական դաւաճանի, աքսոր
ուղարկել: Կ. Պոլսից, Ջէլիս - իւլ իսլամի դռնից յան-
դիմանութիւն է գալիս իմամին և երբ նկատում է, որ
վտանգ է սպառնում իւր կժանին, նա դիմում է հօրս
և բացագրում է իրերե ընթացքը: Երկար խորհրդա-
կցելուց յետո, հայրս մի շաբաթւան ընթացքում ձեռ-
քում ունեցած ապրանքը կոտոր գնով ծախում է,
կանխիկ դրամը կամ մուրհուները յանձնում է իմամին:
Իսկ բարերար և հովանաւոր իմամը կլանեց այդ բոլորը,
հօրս թողնելով կեղեքողների ձեռքը: Երբ միւթէսսա-
րիֆը և միւշիւրը նկատում են, որ հայրս դատարկւել է
և սպառնալիքներով նրանից բան չեն կարողանում կոր-

գել, նրան, որպէս լեղափոխականների աշակցի, բանտար-
կում են: Իմամի հովանաւորութիւնը ոչ միայն դադա-
րում է, այլ նա հօրս թախանձանքներից ազատւելու
համար վկաներ է ներկայացնում, նրա պետական դաւա-
ճանութիւնները հաստատում: Հայրս կաթւած է իջե-
ցնում բանտի մէջ և մեռնում է:

Եղբայրս հօրս մահւան բօթի հետ ինձ յալտնեց
եղելութիւնը և մինչեւ իմ կ. Պոլսից դառնալս, իմամը,
որպէս իւր ստրկի բոլոր կարողութեան տէրը, հօրիցս
կորզած կալւածագրերով եկել, մտել էր մեր տունը,
ընակութիւնը հաստատել: Այնքան բարի էին եղել
աւագակները, որ դաւթի միւս ծալիքն ունեցածներս երկու-
սենեակ և մի խոհանոցը թողել էին մօրս և քոյրերիս
տրամադրութեան տակ մի առժամանակ: Իսկ եղբօրս,
որպէս ըմբոստի, հայրական տունը դատարանի վճռի
համաձայն ըլ յանձնելու և դատաստանական գործադիր
մարմնին ընդդիմանալու համար, որպէս իշխանութեան
ընդդիմադրի, բանտ են գլորում, որտեղ տքում էր, մին-
չեւ իմ դուրս դալ:

,, Այսպէս հօրս սպանելուց, եղբօրս ողջ ողջ
գերեզման իջեցնելուց յետո, իմամի երկու զտակները,
որպէս տէր իմ հայրական գոլքի և կարողութեան, քա-
շում տանում են երկու քոյրերին էլ իրենց կնութեան,
մօրս թողնելով վշտի ծովի ալիքների վրա, որը ալն-
քան ողբում է, կոծում, որ անզգայանում է:

XI

Շուշանի և Շողակի Սօֆթաների հարէմներում բանտարկւելը, նրանց գաման կրքերին զոհւելը, Մուշեղի բանտում տառապելը իմանալուց յետո, Արտաշե խաղաղութիւնը իսպառ կտրւեց և նա ընկաւ խոր վշտի ազդեցութեան տակ: Արտաշը երբ լում էր, թէ հայերը ի՞նչ սոսկալի տանջանքներ էին քաշում իսլամական զնդաններում, շատ անգամ բորբոքում էր, զայրութից ուշքը ցըւած, թողնում էր արհեստանոցը աշկերտ - բանտորներին, գնում էր ժամերով զբօսնում գետի ափը, ձորը, Ենիշարի-աղբիւր, բաց օգում թափառում էր, մտամոլոր նստում, կամ ման էր գալիս, կամ մի ժայռի կոթնած, ուշագնաց խորհում էր, թէ ի՞նչ վախճանի է հասնելու այդ զարհութելի կացութիւնը: Այնքան յուզւած ծփում էր այդ դաւն մտածութիւնների մէջ, որ պէտք եղած դէպքում աշկերտները մի երկու ժամ նրան որոնելուց յետո, հազիւ գտնում էին մի ժայռի տակ, կամ մի խրամատում և կամ մի արքում անզգա ընկած:

Լրագրներում կարդացած ամեն մի տխուր լուր, ճանապարհորդներից ստացած ամեն մի ու խաբար նրա սիրտը կսկացնում էր, նրա կրքերը բորբոքում էր, նրա խաղաղութիւնը դադարում, նա տոշորւում էր,

ցնցւում է, բայց չէր կարողանում վճռել, որոշել, թէ ի՞նչն կարող էր օգնել, գոնէ մի քիչ թեթև ացնել այդ թշւառների զարհութելի վիճակը և նրանց տոկալու, գիմադրելու տրամադրել և յուսագրել: Նա իսլամի ահաւոր ճանկերի և չանչերի հետ ծանօթ էր, Մահմէդի տեղակալի զինւորական զօրութիւնը կշռած էր. կրօնի անունով մարտնչողների գնդակների վէրքերի կոկիծը դեռ սրտից չէր դուրս եկել և ըմբռնել էր, թէ Լորիսի, Լոզարէվի, Քիշմիշեվի նման մարդիկ, տհաւոր դօշունը հեծելազօրն ու միլիցեան ձեռքերի տակ, որքան գժւարութեամբ փրկել էին Կարսի բերդը: Խսկ ինքը իր նման տղէտ և թերուս աշակերտներով, առանց կանոնաւոր ծրագրի բան չէին կարող շինել: Երբ կշռում էր իրեն՝ իւր նման 40—100 ընկերներով, առանց զէնքի ու մթերքի իսլամի բանակների հետ, շւտրում, թուլանում, գլուխը ցած կախելով հառաջում էր և արձանանում: Այս մտքերը ամբողջ տասն և հինգ տարի, վերջին պատերազմից յետո, անդադար, անվերջ յուզել էին նրան և զբաղեցրել նրա ուղեղը:

Արտաշը շատ վիճել, շատ կարդացել, շատ ընդդիմախօսել և վերջը հասել էր այն մտքին, թէ պէտք է սպասել պատեհ առթի: Նա չէր յուստհատւել, նրա լոյսը ապագաի վրա էր կենարոնացած: Արտաշը համոզւած էր, որ քսան տարին լրանալու պէս, արևելքի քրիստոնեաների պաշտպանը՝ ուսւսական արծիւը նորից պիտի թե երը թափ տա, բոլորէ իւր հովանու տակ իսլամի ծիտակ տառապող կրօնակիցներին, պիտի հնչեցնէ դարձեալ փողերը և թնդանօթները պիտի որոտացնէ, որպէսզի ազատէ մնացեալ դարաքաշ բայաներին Ղու-

րանի շղթաներից։ Այդ ժամանակ նա—Արտաշը, նորից կը զինւի, կրկին կը նստէ իւր ձին և դարձեալ կանցնի բանակների առաջ, որպէսզի անօրէնների բռնակալութիւնից և հարստահարութիւններից ազատէ ժաղովուրդն ու երկերը։

Երբ լսում էր, որ տասնեակ հազարներով կոտրել էին, մորթել, խոլամացրել էին, բանտերը, աքսորավարերը լքցրել, նա քըքրւում, մաշւում, անձի միսն էր ուտում, բայց մորմոքում էր, վշտանում էր, քաշուում էր ծի կողմ, ինքն - իրեն մտորում, սգում..... Նա մունչում էր, — Ի՞նչ կարող եմ անել, ի՞նչ հնարաւոր է անել մի ալնպիսից զարհուրելի գաղանական ոլժի դէմ ճանկերով..... Յաճախ նա մօտենում էր ինտելիգենտներին, այս հարցերով տոչորւողներին և կրկնում. - Ասէք ի՞նչ անեմ, ցոյց տւէք, ի՞նչ կարելի է անել և ամէն անգամ նրանցից հեռանում էր յուսակտուր, լքւած, նրանց ծրագիրները, նրանց առաջարկները երբէք հաւատ, համոզմունք չէին ներշնչում։

Մուշեղի զնդանի տանջանքների բօթը, Շուշանի ու Շողակի սօֆթաների վանդակներում տոչորւիլը, Արտաշի աչքի առաջ մի ուրիշ աշխարհ բաց արաւ, Նա մտածում էր, որ հազարաւոր ձերքակալածներին նա չէր կարող օգնութեան հասնել, ազատել կախաղոնից, կամ զնդակից, բիւրաւոր անմեղ քրիստոնեա աղջիկներին անհնար էր գուրս քաշել քուրդ բէգի, թուրք աղջիկ, արար շէլիս հարէմներից, դըանք կատարելու համար բանակի և ահաւոր ոլժի կարիք կար, իսկ մէկին, երկուսին, հինգին ազխատելը ալնքան էլ մեծ ոլժի և

ահաւոր զոհողութիւնների պէտք չունէր, ալնպիսի պատրաստութիւնների կարիք չկար, Ուրեմն եթէ նա մէկին, երկուսին, հինգին կարողանար ազատել, հինգին նորից կեանք տար, հինգին հեռացնէր իսլամի ճիրաններից, խո՛ հինգ հոգի տանջանքներից փրկած կը լինէր։ Եթէ իրեն նման տասը, քսան, քառասուն մարդ ձգտէին, քառասուն քաղաք ու աւան ցըւէին, կը կարողանալին ամէն մէկը մի քանիսներին փրկել։ Այդ էլ արդէն մեծ բարիք էր ազատողների համար, մեծ իրարախոյս տանջւողների համար, մեծ յուս լքւածների համար և կենդանի օրինակ գործելու հազարւորների համար։

Այս միտքը որոցում էր, այս միտքը դատաղութեան էր ենթարկում և բացի սրանից ուրիշ ելք չէր գտնում։ Եւ նա վճռեց այն միտքը գործադրել։ Բայց մի ներքին կուր ընկաւ Արտաշի սրտում, մի կողմից մութ զնդանից, խաւարալին հարէմի որջերից մարած աչքերով, խամրած դէմքնով և վշտաբեկ ցնցումներով, նրա օգնութիւնն էին հայցում Մուշեղն ու քոյլերը, միւս կողմից Սիրանոյշը և մանուկները վզերը ճուկ, աչքերը լցւած, տխուր, Արտաշի վրա լառած նրա քալիերն էին ուզում կաշկանդել, Խակ Թագուհին՝ մայրը կարծես Արտաշի զգին փաթաթւած՝ չէր ուզում թոլլ տալ տանից գուրս գալու։ Այս երկու ներհակ զգացումների տակ Արտաշը շւարած, ընկել էր սոսկալի անվճռականութեան մէջ, ոչ զաւակներից ու սիրելիներից կարողանում էր ձեռք վերցնել և ոչ էլ խղճից, բարոյական պարտքից, եղբօր, տոհմակցին օգնելու պարտականութիւնից։

Քանի որ տչքի տակով Արտաշը գննում էր Վարդի վշտարեկ գէմքը, յուսահատ հայեացքը, զարհուրելի փոսն ընկած աչքերը, ջղալին ցնցումները և սրտակէզ հառաջները, աւելի բորբոքում էր և աւելի հակում գէսի պարտքը դիմելուն։ Վարդին խրախուսելու, քաջալերելու և յուսադրելու համար նա գործադրում էր իւր բոլոր ոլժը, իւր բոլոր զգացումները. բայց ոչ խօսքը, ոչ ժպիտը, ոչ գգւանքն ու փայփայանքը, ոչ յորդորը, ոչինչ. ոչ մի բան չէր ներգործում Վարդի սրտին, նրա հոգուն, նրա ջղերին. նրա շուրջը ամէն բան ստուած, քարտացած ու անզգայացած էր թւում։ Վարդի այս սոսկալի գրութիւնը աւելի էր մորմոքում Արտաշի սիրտը, այնպէս որ վերջինս բորբոքւած աչքերը ոլորում, չուռմ էր, ձագերը կորցրած վազրի նման թշնամուն էր որսնում, գիշատելու և լավելու համար։

Սիրանոյշը այնքան սրտածես էր, որ չէր կարող չնկատել, թէ ինչե՛ր էին կատարուում Արտաշի սրտի խորքերում։ Մատաղահաս կինը որքան էլ որ կարեկում էր Վարդին, վշտակցում էր սրա հոգեկան լոլերին, չէր կարող և չգայրանալ նրա տուն բերած թափծից ու տրտմութիւնից, որոնք օրից - օր տճելով հոգեկան տանշանքների էին մտտնում Արտաշին, մաշում տնեցիներին։ Կարեկցութեան արժանի էին և հոգեկան վշտակցութեան կարօտ Վարդը և նրա հարազատները, բայց պէտք չէր մի ամբողջ ընտանիք լոլերի և հոգեկան տանշանքների մտտնել այն աստիճան, որ մարդ ու կին, որդի ու մայր, հայր և մանուկներ իրար քաղցր հայեացքից խոյս տալին։ Արտաշը

անչափ սիրում էր իւր զաւակներին, մանաւանդ չորս տարեկան Աչօին, որն իւր անշնդհատ կատակներով և գուրգուրանքով անվերջ հրճւեցնում էր ծնողներին։ Այդ օրերը կարծես էլ անսահման կապերավ կտպւել էր հալըն ալդ հրեշտակատիպ աղջկա հետ և երբեմն դիտելով նորա անմեղ գէմքը, աչքերն ու վարդակալմիր շրթունքները, գորովալի հալըն մնում էր անշարժ ու մոլեգնած հայեացքով։ Կարծես թէ նրա երեակալութեան առաջ պատկերանում էր, որպէս թէ սիւնի վարընի կրքերին երկրապագու զաւակները յարձակւել, յափշտակել, տուանգել, խողխողել և կամ ոտքերի տակ տրորել էին ալդ քնքոյշ մանուկին։ Յաճախ, այսպիսի երեակակալութիւններից յետո, Արտաշը այնպիսի ախ էր քաշում, որ Թագուհին և Սիրանոյշը թնդիւնից բարախում էին սոսկալի արտգութեամբ։

Սիրանոյշը իւր կասկածներն ու նկատողութիւնները ուզում էր վանել, ցըւել, ինքն իրեն ուզում էր խաբել, Արտաշի արտասովոր բոլոր շարժումները իրեն հաճելի եղանակով բացատրել բայց որքան որ ուզում էր խաբւել, որքան որ ցանկանում էր հեռացնել ալդ զգացումները, այնքան աւելի նորանը փաստեր նորան ստիպում էին կասկածանքների մէջ խրւել։ Կասկածներըն հաստատող խօսք չլսելու, ենթագրութիւններն իրականանալու առթիւ փաստերի չը գիմաւորելու համար, Սիրանոյշը խոյս էր տալիս ամուսնից, նա գեռ ուզում էր խաբւել, նա գեռ չէր ուզում լոյսը թագել, չէր ուզում աչքերին և ներշնչումներին հաւատալ, որտին, զգացումներին անսովուլ։

Արտաշն էլ շարունակ կուռում էր կրկին զգաց բ. ժ. գ. ս. ո. ն. ե. բ.

ցումների հետ, կշռում էր մէկ այս կաղմը, մէկ միւս,
առաւոտ վճռածը կէսօրին փոխում էր, իրիկւան որո-
շածը՝ զիշերը հերքում. բայց ամբողջ ու շքն ու միտքը
գրաւող խնդրի այնքան խորն էր ժափանցել, այնքան
լրջացել էր, հետզհետէ մելամաղձութիւնը հեռանում
էր նրանից, հոգեկան հրճւանքը ժպտում էր նրա դէմ-
քի վրա. Այդ փոփոխութիւնը աւելի մաղձոտացրեց
Վարդին, ուրախութիւն ներշնչելով Սիրանոյշին ու
Թագուհուն: Նա կարգին էլի շարունակում էր արհես-
տանոց լաճախել և զբաղւում էր խանթի հաշիւներով:
Զւարթ տրամադրութեամբ մի օր Արտաշը հարցրեց
Սիրանոյշից:

— Հոգիս, մօրքուրդ քանի՞ որբով ալիք մնաց:

— Եօթը, ասաց կինը, որոնցից մեծը տասներ-
կու տարւան էր, իսկ վերջինը փեսի մահից երեք ամիս
յետո աշխարհ եկաւ:

XII

Բաւական ժամանակ լրեցին ամուսինները, սուզացան իրենց ներքին աշխարհում։ Ննջարանում լըսում էր երեխաների շնչառութեան մեղմ ձայնը, օրոնք կարծես երաժշտապետի ղեկավարութեամբ՝ իրարից քիչ բարձր ու յած, ետ ու առաջ ներդաշնակ շնչում էին։ Արտաշի դէմքին պատել էր ուրախութեան քօղը,

այն ինչ Սիրանոյշը մտախոհ, աւելի ու աւելի սուզա-
ւում էր գառն մտքերի անյառակ տնդունդը։ Ամու-
սիններն իրար էիմ նստած, սիրտ չեն անում խօսակ-
ցութիւնը շաբունակել։ Երբ Քրտաշը նկատեց Սիրա-
նոյշի տխուր մտքերի մէջ սոււառնելը նորա կնճռոտ
դէմքից, ուշքի բերելու համտր առայ-

—Այժմ մօքքովրդ որքանն հրճում է, Սիբանոյշ
ջան, որքան զսեմացել է ու խրսխտում է, որ իւր
մեծացրած, կրթած զաւակը ալսպիսի գեղեցիկ զերք է
բռնել քաղաքացիների մէջ։ Արմէնը թէև տղքատ ու
տնտէր է ծնւել հայրենակիցների մէջ, բայց իւր ջան-
քով առաջացել, բարձրացնել և ամենքին սիրուի է դար-
ձել, այնպէս որ այսօր նրա զիրքը միլիոնների որդի-
ների նախանձն անգամ գրգռում է։

— Այս, շատ ուղիղ է առաջդ, բայց գնա, գնա
մէկ ուշի ուշով զննէ մօրքոյրիս, նրա նման երկաթի
ու պողպատի կազմով կինը, մինչև դրանց մնածացնելը
գլուխ է ու քայլքայւելու թշւառ կինը ամբողջ քսան
տարի պարտաւորւած է եղել որա, նրա գուանը լւացք
անելու, հաց եփելու, որ մատղաներին կերտակրէ, շահէ:

—Վերջապէս ինչ որ էւր պարտքը թելազրել է, այն կատարելով խո հասցըել է զաւակներին այնտեղ, որտեղը բաղձանք է միլիոնատէրների և իշխանների համար։

— Հասցըել է, մեծացըել է... բայց մօտեցիր նորան,
հարցըու, — կնիկ, արդեօք մի օր հանգստացել ես, մի
օր խոստուկներդ դադարել է, մի օր կարողացել ես
առանց արտասուքի անկողին մտնել, մի օր կաւշտ հաց
կերել ես և փափուկ անկողնում քնել, հանգստացել:

— Այդ բոլորը շատ լաւ գիտեմ, հոգիս, այդ բոլորի մասին քեզանից շատ լաւ գաղափար կազմած եմ, իմ խօսքս այն է, որ մօրքուրիդ աշխատանքը երջանիկ պատկ ունեցաւ: Նա եթէ մանր ու խոշորին երեսի վրա թողնէր, գնար նորից ամուսնանար, մինչեւ անգամ մի հարուստ և բարի մարդ առնէր, ինչ ես կարծում, խիզճը կը խաղաղէր, կամ այս հոգեկան հըրծւանքը կարող էր զգալ, ինչ ալսօր վայելում է իւր ջանքի շնորհիւ:

— Այս, երբ մօտեցել է մահւան շեմքին, երբ արդէն այնպէս գլուխէ է, որ ոչ մի վայելքից բաւականութիւն չի կարող զգալ, այդ ժամանակ ինչքը, կարողութիւնը, վայելքը ինչ արժէք ունի, նա խո գերեզման տանելու չէ:

— Ուրեմն դու երիտասարդութեան մէջ լիառատ վայելզութիւն կը կամենալիր, իսկ ծերութիւնդ թշւառութեան մէջ անցկացնելով կեանքիդ վախճան տալ:

— Ծերութեան, պառաւութեան մէջ ինչ վայելք կարող է լինել: Յայտնի բան է երիտասարդութեան ժամանակ հարկաւոր է կեանք վարել: Ո՞վ է ասում, որ վերջին օրերը վատութեան մէջ անցկացնելը լաւ բան է, դու խօսքերը մի ծոխի, ալլ վայելչութեան օրերը մթնեցնելու, սգացնելու չէ:

— Ուրեմն քո կարծիքով, նա, ով լիառատ չի ուտում, չի խմում, չի հագնում և չի զբօսնում, որի մարդը գլխին կանգնած չէ, նա կեանքից քաղցրութիւն չի կարող զգալ: Միթէ կեանքի մէջ ուրիշ ազնիւ զգացումներ չկան, միթէ անընդհատ դաշտական գալութեան մասին:

— Ուրը, աշխատաւորը կեանքի քաղցրութիւնները չի վայելում: Մօրքուրդ իւր ճակատի քրտինքով ձեռք բերածովն իւր զաւակներին կերակրելիս ու հազցնելիս, միթէ աւելի մեծ բաւականութիւն չէր զգում, քանթէ մարդու - ամուսնի բերածից, որը գուցէ քթիցն էր բերում: Ո՞չ, ո՞չ, Սիրանոյշ ջան, մօրքուրդ այսօր անչափ գոհ է իւր վիճակից, իսկապէս նրա համար, որ այն որդիքն ինքն է հասցըել, իւր անխոնջ աշխատութեան արդիւնքն են կազմում:

— «Անխոնջ աշխատութիւն».... տսելը հեշտ է, բայց իրականութիւնը դառն է ու լեզի, կծու է ու կըսկծալի: Եթէ շաբաթւա չորս օրը մի կին պարբերաբար օրական տասնուշորս ժամ լւացք լւա, սապոնի, շորերի, տաշտի հետ կռւի, մատների միսն ու եղունգը այնքան հարի, որ մաշի, ճեղճեղւի ու արիւն վազի, յետո էլ, չեմ կարող երեակալել, թէ ինչ զերբնական ոլժով երկու օր էլ իրար վրա հաց պիտի թխէ, կիսից հետ թնդիր կտիւելով, բարկ թոնիրի գուրըշների մէջ խաշւելով:

— Ուրեմն մօրքուրդ ինչ անէր, պարտականութիւնները չկատարէր: Թողնէր երեսի վրա զաւակներին քաղցած, պատռած, խեղճ ու անտէր, գնար զւարճութիւններին անձնատուր լինէր....

— Յայտնի բան է, մարդու գլխին վորձանք որ գա, ուզի, չուզի պիտի անէ: Բայց տեսնենք ամենքին կլաջողին, ումեն կին ոյժ և այնպիսի պինդ կազմւածք կունենան, որ դիմանա, բաղդ կունենա, որ Արմէնի նման զաւակ հասցնի: Միալն թէ մարդիկ անխիզճ են, իրենց կրքի, կամքի և մոլութիւնների համար կեանքերը և կարողութիւնները կփչացնեն, կթողնեն,

կերթան, կամ կմեռնեն, ամեն ծանրութիւն և տանջանք կանանց վզին թողնելով: Եթէ փեսան չխմէր, չխաղար, այդ մոլի ճանապարհների վրա չփշացնէր կարողութիւնը, ինչի մօրքոյըս իւր երիտասարդութիւնը կարօտութեան, տանջանքի և արտասուքի մէջ պիտի անցկացնէր: Ինչի նրա ընկերակիցները պիտի հրճւէին ամուսինների գրկում, առատութեան մէջ, իսկ ինքը ոտքը չարժողի դռներում բան անող պիտի դառնար:

— Բայց եթէ փեսան ազնիւ մարդ լինէր, ամբողջ կեանքում սիրէր, յարգէր և փայփայէր կնոջը և բաղդի բերմունքով յանկարծ ընկնէր, միթէ մօրաքոյրդ պարտական չէր փոխադարձաբար ամուսնուն հետեւել և նրա զաւալների հոգսը քաշել, մեծացնել, կարգի շարել:

— Այդ գէպքում խնդիրը տարբեր է, միայն թէ ինքը ինչքան էլ ձգտում ունենա, որքան էլ հերոսական ջանքեր թափէ. Հօրը չի կարող փխարինել: Զաւակը հօր լծի տակ կարող է մարդ դառնալ:

Սիրելի մայրէկս.

Հոգեակս Սիրանոյշ.

Չեզ սոյն նտմակը հասնելիս, ես արդէն սահմանն անցած և գուցէ Կարինի դաշտն էլ հասած լինիմ: Թէ ուր եմ գնում, այդ բոլորդ էլ լաւ գիտեք, ձեզ կը կնելու կարիք չկա: Հազար ներողութիւն, որ ես հնարաւորութիւն չունեցա ձեզ գրկել և մնաք բարովս շրթունքներովս արտաքայտել, գրով կատարում եմ պարտականութիւնն: Դուք յաւ գիտեք, որ ես սրտաճմիկ տեսարաններ չեմ կարող տանել, արտասակալ աչքերով չէի կարող բա-

ժանւել, շատ ուրախ եմ, որ այսպէս էլ դէպքը բերեց: Երբ պարտքը կոչում է, երբ թշւառների ճիշը երկինք է հասել, երբ հալածւածների մորմոքը կարեկցութիւն է գտնում նոյն իսկ օտար աշխարհներում, տանը, սիւելինների շրջանում, ես չէի կարողանալ ձգւել ու հըրծւել և ձեզ հետ սեղան բոլորած ստամոքսիս ծառայել: Ես գիմում եմ պարտքիս կողմը, յոյս ունենալով, որ կարող եմ մի քանի թշւառների արտասուքը ցամաքեցնել և մի քանի վշտացեալների հոգին խաղաղել:

Իմ խանթի գործս կարող է կառավարել հայրեկս, կամ Սիրանոյշ դու ինքդ անձամբ և եթէ լրջութեամբ հետամտիք գործին, կարօտութիւն չէք բաշիլ և օտարի օգնութեան, կամ աշխատանք գտնելու չէք դիմիլ:

Համբուլելով ձեզ բոլորիդ, շտապում եմ այն կողմը, որտեղից ազնիւ մարդը երես թէքելու իրաւունք չունի:

Զեր Արտաք:

Կարա — Ուրգան, Մայիսի 7-ին 1899 թ.

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԵՐԿԵՐԸ ՇԱԼԻՒԹՈՒՄ ԵՆ

Վ Հ Պ Ա Կ Ա Ն

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ

ՊԱՏԱԿԵՐՆԵՐ	Տասը	Պատ.	Թրքահայերի	կեանքից	1 լ.	5 դր.
ՎՐԻՋԵՐՆԵՐ	"	"	"	"	1 լ.	5 դր.
ԸԼՄՈՒՑ	1	Հատոր,	"	"	1 լ.	5 դր.
ԸԼՄՈՒՑ	2	"	"	"	1 լ.	— 5 դր.
ԶԱՀԱՅԻՐ 77, 78	թ.	Թուս.	Թուրք.	կուից արկած	1 լ.	5 դր.
ՎԻՊԱԿՆԵՐ	Երկու վէպ.	Թրքահայերի	կեանքից	1 լ.	5 դր.	
ԲԺՈՒՃՆԵՐ	պատկերներ	Տաճկահայոց	կեանքից	1 լ.	— 5 դր.	
ԿԵՐԵԼԸ	և Սիրել	պատմական	վէպ	1 լ.	5 դր.	
ՀԱՄԻԼԸ	թղթի վլաս	իրաւաբանչիր	հան.	2 լր.	10 դր.	
ԽԵՒ - ԿԱՐՎԱԿԵՏ	Թրքահայ.	կեանքից	"	1 լ.	5 "	
ՔՈՓ - ԵԳԻՒ	"	"	"	30 կ.	30 շ.	
ՇԽՆՈՑ	"	"	"	30 կ.	30 շ.	
ԺՐԱԲՆԵՐՆԵՐ	"	"	"	30 կ.	30 շ.	
ԲԵՐՈԸՆ ԵԹԵԸՆԼ	"	"	"	25 կ.	25 "	
ԹԹԱԼՉՈՒՄԲԵԶԵՆԵՐ	"	"	"	10 կ.	10 "	

ՈՂԲԵՐԳԱԿԱՆ

ՅՈՒՅՈՒՆ	Երեք	արարւած.	Թրքահալ	կեան.	1 լ.	5 դր.
ԱՅՐԵՐ	Հինգ	"	"	"	30 կ.	30 շ.

Ո Հ Ս Ո Ւ Մ Ա Ս Ի Ռ Ո Հ Ի Ի Ն

ԽԸԼԻԹՈՒԹ Պատմական տեսութիւն.

30 կ.

30 "

Դիմել Թիմիսի կենտրոնական և Գուտտենբերգ զրա-
վաճառանոցները:

Գրավաճառները կարող են դիմել նոյնպէս.

TAURIS (Perse) ATRPET

Որոնց կը լինի սովորական 20 ° զիջումն :

1891.99

4-81-

Կր. Հայոց Եկ

Տառ Եկ

Բ

Վ Ի Ճ Ա Կ

5005

ՎԻՃԱԿ

I

Սիրելիք, ինձ շատ էլ հաճելի չէ, վիճակս ձեզ
պատճելու. բայց որ պահանջում էք, պարտաւորւած եմ
կատարելու։ Միայն թէ ինդրում եմ, ներսղամիտ լինէք
գուեհիկ լեզւի, դարձւածների համար, ուշք չդարձնէք
անճաշակ դասաւորութեանս, որովհետեւ ինչ որ լիշեմ
կարևոր դէպքում ձեզ յալտնելու եմ, առանց կանոնա-
ւոր կերպով մտածելու և դասաւորելու։ Մի ձանձրա-
նաք, եթէ ես սկսեմ իմ պատճութիւնը մի քիչ վաղ
ժամանակից, լիշեմ մանկական օրերիս այն արկածները,
որոնք մեծ ազդեցութիւն ունեցան ինձ վրա, իմ կեան-
քի ընթացքում։

Մենք ապրում էինք Զրիկում։ Այդ գիւղացի
էինք չեմ ասում, որովհետեւ մեզնից խլել էր մեր
բոլոր հողերը քաղաքացի մի թուրք վաշխառու, որը
մէկ քանի հարիւր զուրուշով գրաւել էր մեր ամբողջ
կալւածքը։ Գիւղացի - հողագործ էինք առանց մի թիզ
գետնի տէր լինելու և ընտանիք պիտի պահէինք քսանը

2523-Շ 9

Երկու շնչից բաղկացած։ Վաշխառուն, որ նստում էր Մուշ, այնքան բարի էր եղել, որ մեզ մեր տանից դուրս չհանելուց զատ, բարեհաճել էր, որ իւր մեզանից գրաւած հողերը դարձեալ մենք մշակենք, վարենք, ցանենք, քաղենք, կալսենք և, իրեն պետական հարկերը տալուց յետո, մնացորդը կիսենք իրեն հետ, այսինքն նարարարան էինք։

Մեր տանը, մեր պապենական օջախում մենք վարձոր էինք դարձել, մեր դարաւոր կալւածների վրա էլ վարձկան - մշակ : Մշակ, այն էլ առանց օրականի, առանց որոշ վարձագնի։ Մեր տէրերի անասուններով, սալուերով, գութանով, արօրով և ուրիշ գործիքներով պիտի մենք տքնէինք ամբողջ ընտանիքով, քսան երկու հոգով, տղամարդով ու կնիկմարդով և եկած արդիւնքից պիտի վճարէինք նախ պետական և հասարակական հարկերը, պաշտօնականների, աղաների և բէգերի բաժինները, յետո պիտի տալինք վաշխառուից վարձու վեր առած հողի, տան և գործիքների գնի տոկոսն ու մնացածը պիտի կիսէինք այդ վաշխառուի հետ, որպէս վարձատրութիւն մեր տանջանքների։

Թէ մեզ որքան բաժին էր հասնում, այդ չափերով չեմ կարող հասկացնել, բայց ալսքան կամ որ միշտ քաղցած ու մերկ էինք ամբողջ տնով - տեղով։ Հայրս մի կապուտ վարտիկ ունէր, որի գոյնզգոյն և պէս պիտի կարկատանները միշտ աչքիս առաջից չի հեռանում։ Կապան սկզբում ինչ կտորից կարւած լինելը մարդ չէր կարող ըմբոնել, օձիքի երկու քովերը շալ գուլպից այնպիսի ալլանդակ կարկատաններ էր պցած, որ կարծես ոտքերն ուսերին բարձրացրած լինէր։ Մօրս,

քրոջս, հարսների շորերից որ մէկն, որ մի օճառագործի պղինձն ընկնէր, կարող էր միջից բաւական ճարպ դուրս գալ։ Պապիս աբայի կարկատաններից եթէ մի թել քաշելն, ամբողջապէս ցնցոտիների կտորները ոտքերի տակ կթափւէին։ Տրեխները մեզ համար մեծ շռայլութիւն էր և միայն ձմեռը երբեմն երբեմն հայրս ծակծկւած կաշւի կտորներ էր ոտքերին անցկացնում, եթէ հարկ էր վնում տանից գուրս գալ և տեղ գնալ։

Գարի հացը մեր սովորական պարէնն էր, այն էլ խնայողութեամբ։ Մամս երեք օրը մի անգամ հաց էր թխում, այն էլ համբանքով - չափով, այնպէս որ թնդրի շուրթը թափւած երեխաների ձանը կտրելու համար, նա այրւած հացի պրկներից մատ մատ կտրում, շպրտում էր գոռալով - լակոաներ, զիստուցէք, ձևայնելոդ կտրեցէք ու . . . ։ Մանրներիս և կանանց բաժինը թնդիր թափած և մոխրի մէջ կոլուած կտերլան էին, որոնք փոշուց մաքրելով կտրում ու լափում էինք տաք տաք . . . ։ Պանիր, յալտնի բանէ երեսը քաշած չէչիլ պանիր ընկնում էր երբեմն ձեռքներս, տարին մի քանի անգամ, երբ գրացիներից բարեհոգիները մաս ու բաժին էին ուղարկում։ Իսկ այդ պանրից մաս մեզ մանրունքներիս չէր հասնում, պապը պիտի ուտէր, հօրեղբայրը պիտի ուտէր և կամ հիւրերը։ Եթէ մի բան աւելանար այդ պանրի փշրանքներից, կանալք իսկոյն աղջըի պուտուկը պիտի գցէին, որպէսզի տունը յանկարծակի հիւրեր գալիս՝ քիչ թէ շատ երես հանելք բարի ունենան։ Մամս թուխս էր նստացնում։ Հաւ, հաւկիթ, ձագ ու վարեկ գտնուում էր տներս, բայց մենք միայն զատկից զատիկ ձուի համն էինք տեսնում

իսկ մնացեալները չարչիներին ու չորբաջիներին էր բաժին դառնում, որոնք հատ ու կտոր ապրանք էին տալիս կանանցը, թել, ասեղ, աղլուխ և երբեմն կը տաւ...

Տաք կերակուրներս սպասն էր: Թան, գարու ալիւր և կորկոտ, այս էր մեր սպասի բաղադրութիւնը. և եթէ երբեմն երբեմն սոխ, համեմ ու ուշան ձեռք բերէին ու մէջը գցէին, աւելի ախորժակով էինք ուտում: Իսկ միս, մօխ կերակուր, ոչ թէ մենք, գիւղում և ոչ սք չէր գտնում. չտեսնւած բան էլ: Եթէ մենք մօխ համն ու հոտն առնում էինք, եթէ բերնը փոխ մի համեղ կերակուր ուտում էինք, այդ էլ հերիսան էր: Տօներին, նշանաւոր տաղաւարների ճրագալուցին գիւղի հսմվաներից մէկը մի հորթ, կամ մի կով էր մատաղ անում և այդ մատաղի ամբողջ միուը գըցում էին մի պղնձում ու վրան կորկոտ լցնելով եփում: Եփում էին ամբողջ գիշերը և առաւօտ ժամից յետո ամբողջ գեղի հասարակութիւնը բազմում էր ու վայելում հերիսան: Այդ ընդհանուր խաւնակութեան մէջ մեզ՝ երեխաներիս, եթէ ճարպիկ լինէինք, բաժին հասնում էր, եթէ ոչ, ովք էր մեզանով հետաքրքրուող:

Գուցէ կարող էք երեակաւել, որ չէինք աշխատում, չէինք վաստակում, որպէսզի մենք էլ բաժին ունենալինք վայելքներից....: Բայց շատ սխալում էք, չարաչար վատ էք դատում, որովհետեւ մեր քսան երկու հոգուց բաղկացած ընտանիքի մէջ ինձանից փոքր չորս տղա կար, որոնցից միան երկուսը անկարող էին գեռ ևս կար, որոնցից միան երկուսը հինգ և եօթը տարւան, արդէն բօղարի ու բասարի հետ գառներ էին

արածացնում: Ծերունի պապս, որ ութսունը անցկացրած մի ալեոր էր, պարտաւորւած էր հորթերին արածել գետափում, կամ ձորակում: Զեմ ասում հօրս, հօրեղբօրս, եղբայրներիս և հօրեղբօր որդիներիս, որոնք սար, ձոր էին տակ ու վրա անում, գետինը գարձնում, ցանում ու հնձում և կալերից թէճերով ցորեն ու գարի դուրս բերում.....

Հէնց կրտկն ալդտեղ էր, որ աշխարհի բարին մեր ձեռքից էր անցնում, իսկ մենք դարձեալ թանի ու գարի հացի կարօտ էինք մնում: Յալտնի բան է և զարմանալի է և՛ անհաւատալի, բայց որ աչքերովդ ընկնէք մեր շրջանը, քննէք ու դիտէք, շատ բան կը սովորիք: Պահածներս թէ կովերը և թէ ոչխարները մեր վաշխառու Մստո-բէզին էին պատկանում: Դեռ Սպրելի մէջ այդ վաշխառուի մայրերը-երկու դահիճ քաւթառ գալիս էին ու սարերի լանջերի վրա խփում իրենց վրանները: Վրաններ, որոնց իւրաքանչիւրը մէկ մէկ տանից շատ ու շատ մեծ էր և յարմարեցրած բաժանմունքներ ունէր: Մեր տան հարսն ու աղջիկ երկու դասի բաժանւած՝ ծառայում էին երկու վրանում, կովերն ու ոչխարները կթում, պանիր մերում, կաթը մակարթում, ինոցին հարում և ոչխարի բուրդը լանում, մանում, ներկում: իսկ մենք էլ արածեցնում էինք կովերն ու ոչխարները: Այդ բարեկից մեր տուն զալիս էր թան ու լոռ, որը մեր աշխատաւորների սնունդըն էր կազմում: Պրանով էլ բաւականանում էինք, եթէ չխնայէին դժոխքի բաժին ջագու-պառաւները:

Տանն ապրում էին մամս ու մայրս, որոնք երկիրը մշակողներին պիտի ուտելիք մատակարարէին,

տան տնտեսութեանը հսկէին, եալլաւորների (զոզանցիների) հացը թխէին և աղափ երթևեկ գործակատարներին շահէին, ճանապարհ դնէին: Երիկ մարդ, թէ կին, ամենքս օրական քչից տասնուհինք ժամ ոտքի վրա վազվակելու էինք, քրտնաթոր ձգտելու էինք, շշմած տքնելու էինք, թէ ինչ է մի կիսափոր հաց պիտի ուտէինք Մստօ-բէգի գուան փշրանքներից, այն էլ գարի հաց, մոխրախառն, մեծ մասամբ անալի և երբեմն էլ անեկ: Եւ այդ հացը միշտ թռչւում էր մեր քրտինքի աղի կաթիլներով, լաճախ դառն արտասունքներով, ու մինչև իսկ ալ արիւնով....:

Թէ տարեկան քանի օրավար հող էին ցանում ու քաղում մերոնք, ես հաստատ չեմ կարող ասել, որովհետև ես երբէք յանձն չառի նրանց հետ երկիր մշակելու դառն աշխատութիւնը, ես միշտ հովւութեամբ անցկացրի օրերս: Ակզբում ես գառներ էի արածացնում մինչև տասը տարւան լինելս, իսկ յետո ոչխարներ: Հայրս երկու եղբայրներով, երկու մեծ եղբայրներս իրենց երկու հօրեղքօր որդիների հետ, եօթը հոգով ամսից աւելի միայն գութան էին լծում և դաշտից քառասուն, լիսուն օրով տուն չէին կարողանում դառնալ: Մենակ գութան էին վարում, ճոխ գութան, երեք լուծ միայն գոմէշ էինք լծում: Յալտնի բան է, այս բոլորն էլ բէզին էր, աշխարհ, սար, դաշտ սեացնում թողնում էին մերոնք բէզի գութանով

Սարի գագաթից ես ինձ ու ինձ մտածում էի, երբ նկատում էի մերոնց քաղած որանների դէզերը, ախ, եթէ այդ բոլորը մերը կլինէր, էլ մեզ ինչ կալ սէր: Ամբաղջ դաշտը Մուրագի ափերով շարան շարան

կանգնեցնում էին ըլլիք նման հնձւած ցորենի, գարու, կտաւատի ու կորեկի գէզերը, որոնք կարծես ծովի երեսին ծածանւող նաւերի նման ծփում էին մակարդակ հարթութեան մէջ և աշխարհի նախանձը գրգռում, իսկ մեզ, տանջւողներիս, այդ բարին վաստակողներիս, կալի որքում մնացած կռւտերից անգամ խնայում էին բաժին տալ: Այդ անգագրում աշխատողներին ոչ միայն խնայում էին օրապահիկ հացը, իրանը ցրտից ու տօթից պաշտպանող հալաւը, այլ մինչև անգամ կարգին գործիք էլ չէին տալիս, որ գոնէ նւազ տանջէին անդամները...: Պէտք է տեսնել, անձնական աչքով զննել, թէ ինչ սոսկալի, ինչ կոկծեցուցիչ չարչարանքներով էին վաստակում այդ բոլորը, որպէսզի մարդ զգա, ըմբռնէ, թէ ինչի է նրա մաշկն ալնալիս ալրւել, սեացել, ու սոսկորին է կպել - չոր ու ցամաք ողնաշարին:

Մերկ ոտքերը, սրունքները մինչև ծնկները, մերկ բազուկները մինչև արմունկներն ու թևերը, մերկ գլուխը, վիզն ու կուրծքը մինչև պորտն արևի ու քամու դէմ, ձիւնի, անձրւի ու կարկտի տակ կռւում էին մերոնք, անընկծելի մարտնչում բնութեան խըստութիւնների, հողի ու ջրի դէմ, վաստակում, հաւաքում, դիզում և ուժ համար: Մստօ-բէգի համար, իրենց աղափ համար և այդ շարքաշ կեանքը նրանց ախնալիս էր շշմացրել, ախնալիս էր անզգայացրել, որ նրանք սպարզ գրաստի դեր էին կատարում, առանց զգալու, որ իրենք ծախւած գերիներ չէին....:

III

Այս, մաճ բռնելը, լծկաններ վարելը, մանգաղ քաշելը, գերանդի շարժելը, խուրձ վերցնելը և ջւալ շալկելն ինձ համար անտանելի աշխատութիւններ էին: Մանաւանդ աւելի ատելի, երբ այդ գործի ընթացքում ոչ թէ մարդ իր կամքով է ազատ շարժւելու, ոչ միայն հայրը, հօրեղբայրն ու եղբայրն է վրան խօսելու, այլ Մստո—բէգի քնձրոտ չիբուխջին միշտ գլխին կանգնած հահուելու է, փոխանտկ խրախուս տալու, — Նան լակոտ, ինչ ես կանգնել, իրիցու լաճ, ինչի՞ ես տատանւում, շտապիր, մութն ընկաւ, արեք մայր մտաւ, տաք քամին հասաւ, ցորենի հատերը հասկերից գլորան. չգիտեմ էլ ինչ: Ո՛չ, արես վկա, ոչ, ես ծոյլ ու թոյլ չէի, կուզէք հիմի էլ տոէք սոմարնոց ջւալը շալկեմ, այդտեղից մինչեւ կշեռքը տանեմ, մինչև Աւճալա հասցնեմ. պէտքս չէ, մենք սովոր ենք, բայց այդ չիբուխջու հրամանները լսելն ինձ սպանում էր, մէջքս միջից երկու կտոր էր անում....:

Մէհմէդ—աղա էր անունը, բայց ի՞նչ աղա, քոնձրոտի մէկն էր: Տարեկան մի թաղար ցորենով էր ծառալում Մստո—բէգի գրանը, բայց որ բերանը բաց էր անում, կարծես Սիփանի սարի ստեղծողն ու տէրը լինէր: Հերիք չէր, որ մեզ շան ու խոզի ցեղակից էր անւանում, բաւական չէր, որ աղբակոյտերով էր հալհուում ու քամահրում մեզ, դեռ աներեսութիւնով ու աննկարագրելի աղտեղութիւններով էր լարձակուում

մէր սրբութիւնների գէմ, ժամ, աղօթք, պահս խաչ ու պատկեր մէր երեսի գէմ միշտ անարգանքի էին մատնւում և մենք գլխներս ծռած, պարտաւոր էինք լոել ու կուլ տալ ամէն նախատինք: Այդ մարդը այնպէս էր գաղել իմ կուրծքս, այնպէս էր խալթել ու թունաւորել սիրտս, որ ես պատրաստ էի ամէն բանի, մինչև իսկ մահւան, ուրախութեամբ գիմաւորել, քան թէ դրա գժոխըմբեր գէմքը տեսնել:

Այդ իսկ պատճառով միշտ հօրս, հօրեղբայրներիս, բոլորին գիմագրել էի, մերժել էի նրանց խնգերքը և հոգւական ցուպը ձեռքիցս ցած չէի դրել: Միայն չկարծէք, թէ այդ տեղ չկալին վերև լիշտծս անարգանքները, տանջանքներն ու նեղութիւնները, ոչ, այդ տեղ էլ կային, այդտեղ էլ ունեինք մի խնլուտ հասօաղա (առանց աղա տիտղոսի իուլամ չկա), բայց տարբերութիւնը շատ մեծ էր: Մանաւանդ որ այնտեղ Մէհմէդ—աղան առաւօտից մինչև իրիկուն գլխիցդ չէր հեռանում ու մարդ պարտաւորւած էր անվերջ նրա դաժան գէմքը տեսնել և խռպոտ ձայնը լսել. իսկ այստեղ ոչխարներիս կթել տալուց յետո, իսկոյն շւշւացնելով, կամ շւինս ածելով հեռանում էի գէպի սարերն ու ձորերը, հեռու մարդկալին որջերից ու վրաններից, հեռու դաժանասիրա աչքերից ու ականջներից, ինձ ու ինձ ապրում էի, թագաւորի նման իշխելով ոչխարներիս ու գամփուներիս վրա: Վերջինները մի աշքիս հայեացքով ցատկում, թուչկոտում ու բզկտում էին դալեր ու արջեր, մինչև իսկ երկտանի քիւրդ անտուններ: Հէնց այս լեռների միջի բացարձակ իշխանութիւնիցս երբէք չէի ուզում բաժանել և զնալ լծի

տակ անլեզու ստրուկ դառնալ...:

Թէև վարդի փնջերի միջից չէր անցնում իմ ճանապարհը, թէև դալար ծաղկներ չէին սփըռւած իմ անցնելիք ուղիների երեսին, բայց ես ուրախութեամբ բոբիկ ոտքերովս անցնում էի ապառաժուտ և խճոտ զառիվալըներից, շիկացած աւազուտներից, մացառոտ ու փշոտ սարալանչերից, քանի որ ետեից քալիերս գիտող աչք չկար, զրաս խօսող բերան, ճիւաղալին հալեացք, գժոխալին բառեր...: Թէ սուր սուր քարերը ճեղքբտում էին ոտքերս, թէ փշերն ու թփերը ծակոտում ու խրւում էին կոշտացած ոտքերիս մաշկի մսի մէջ, թէ քարեր էին գլուրում, կպչում ոտքերիս ու սրունքներիս, վիրաւորում, կսկծացնում և արիւնաքամ էի լինում, բայց ուրախութեամբ տանում էի այդ բոլորը, որպէսզի ինձ չիջեցնեն դաշտը՝ Մէհմէդ աղան ծառաչելու: Պատրաստ էի գարնան ամենաբարձր սարերը հանել իմ խաշները, ամենախոր ձորերն իջնել ձմռան, նորանոր, անծանօթ արօտներում ճարակել իմ հօտը, կռւել գալիերի ու արջերի հետ, կեանքս ու արես վտանգի դրած, մարտնչել աւազոկ քրդերի դէմ և նրանց ոչ թէ սրին, գնդակին էլ կուրծքս դիմաւորել, բայց չիջնել դաշտ՝ լուծը շալակել: Ամէն բանից պատրաստ էի բաժանել, երբէք չէի ցանկալ այնալուիցս զրկել, որով արջեր էի տապալում և աներկիւղ ամեն տեսակ գազանների դիմաւորում: Զըկանքներս շատ շատ էր, բայց ամեն տանջանք տանելի էր ինձ համար, երբ աչքիս առաջ պատկերացնում էի դաշտում աշխատողների վիճակը:

Ամէն առաւօտ խլիկիս (թաղիքի ծածկոց հով-

ւական) վեղարում երկու հատ գարե հաց էր գնում քոլրս հառաչելով և այդ հացով պիտի ապրէի ողջ օրը: Գարե հաց և հովկի չարքաշ կեանք, երբ կարող էի բաւականանալ...: Մստո—բէգի մալրերն իրաւունք չէին տալիս, որ մեզ կաթնից, մածնից, կամ կարագից բաժին տալիս: Նաբաթական միայն մի անգամ, ուրբաթ օրերը մեզ լոռ էին տալիս: Խեղճ քոյրս այնքան սիրում էր, այնքան ուզում էր ինձ, որ երբեմն երբեմն պանրի, կամ կարագի կառը թուցնում, գարե հացը ճեղքում, մէջն էր գնում, որ իւր եղբալը բոլորովին ցամաք, անսնունդ չմնա և ես առանց խղճահարւելու լավում էի այդ պատառները: Դրանով էլ չէի բաւականանում, ոչխարներից ամենակաթնոտին, երբ որ ցանկանում էի, կանգնեցնում էի և գառի նման ծծում կաթը մինչեւ յագենալու: Ալսոյէս էի գարմւել, որ շատ անգամ իմ բաժին հացը բրդում էի գամփաներիս:

Ինչպէս հրացանս, նոյնպէս և փամփաւշտները Մստո—բէգին էր. հետեւաբար ինչ էլ որ որսալի, նրան էի ուղարկելու: Ամէն օր Հասօ—աղան խուզարկում էր իմ փամփուշտկալը և բանեցրածս գնդակների հաշիւը պահանջում: Յաքանի բանէ աղւեսի կաշի, գալիք և արջի մորթիները ուղարկում էին Մուշ, որտեղ ծախում էր Մստո—բէգը և փողը գարսում իւր սնդուկը: Քարալծ, կամ եղնիկ եթէ խփում էի, դրա միսն էլ առանց քերթւելու բաժին էր գնում Մուշի Պալմազմին ու Միւթէսսարիֆին, իսկ թոքերը, սիրան ու պլոճիկները խորոված էր անում Հասօ—աղան և խժը-ուում Ֆաթմէ—իւանումի հետ (Մստո—բէգի մալրը): Փոխանակ շնորհակալ լինելու, Հասօ—աղան դես ինձ

Հայհոյում էր, եթէ որ և է գնդակս ապարդիւն վատ-
նէի, կամ թէ մի քանի օր առանց որսի ետ գտանալիի:
Ներիք չէր իմ գիշեր ցերեկ անխոնջ ոչխարների պոչի
ետևից շրջելս, պարաւոր էի որսածս կենդանին շա-
լտկել և վրան հասցնել, ոչխարը կթելու համար՝ վրան-
ների մօտերքը քշելիս:

Մստո—բէգը բնականից խելօք մարդ էր և նա
իր կարողութիւնը սրամտութիւնով ու նենդամտու-
թիւնովն էր հաւաքել: Նա գիտմամբ իւր կթաննե-
րը, կով թէ ոչխար, երկու մասի էր բաժանել և եր-
կուսն էլ լանձնել երկու կանանց, որոնք խորթ
մայրերն էին, որպէս զի երկուսին իրար դէմ մըցման
մէջ դնէ և աւելի մեծ արդիւնք ստանա: Քաւթառ-
ները գիշեր ցերեկ ամեն ջանք դորձ էին գնում, որ-
քան հնարաւոր է, ինուսողութիւնով օրերն անցկաց-
նել և աւելի բերք ձեռք բեցել, որպէս զի աւելի մեծ
տեղ բանեն իրենց խորթ որդու սրտում: Մստո—բէգը,
որ երկու պառաւին էլ ստրկաբար էր գործածում, օդ-
տում էր նրանց միամտութիւնից, այլ և այլ խորա-
մանկութիւններով բորբոքում նրանց ջանափրութիւնն
ու տչալքութիւնը: Այդ պառաւներն ինչպէս ստրուկ
էին իրենց որդու առաջ, նոյնպիսի ստրկական հնա-
զանդութիւն և ծառալութիւն էին պահանջում ոչ
միայն իրենց ստորադրեալ աղախիններից, բանւորներից
ու հովիւներից, այլ մինչև անդամ իշխում էին Մստո
բէգի կանանց վրա:

Այդ իսկ պատճառով մեր հարսնազիկները,
երեխաններն ու մենք, գրէթէ այս մարմնացած ժլատ-
ների ճանկում ոչ միայն ցամաք, այլ մինչև անդամ

պարտաւորւած էինք քաղցած ապրելու և այն անհատ-
նում բարուց, որ գոլանում էր մեր ձեռքերի աշխատու-
թիւնով, մենք զրկւած էինք: Բաւական չէր որ կողպ ու
կողպանքի տակ էր բարին, ամեն բան փակւած և ա-
մէն գործ կատարում էր ֆաթիմէ—խանումի և
նունա—խանումի աչքի առաջ, նրանք անընդհատ կը-
ւում էին մերոնց հետ, թէ զողանում էր, լափում էք, թափում էք,
փափում էք, փչացնում էք բարին:

Հարսներս երկուսն էլ օրորոցով էին տեղափոխ-
ւած եալլա և բացի իրենց չարքաշ աշխատութիւն-
ներից պարտաւոր էին կերակրել իրենց ծծկերներին:
Բայց թէ ցամքած երակներում դատարկ ստամոքսից
որքան սնունդ էր գնալու, որ կաթ գառնար և երեխաննե-
րին կշտացնէր: Քսանուչորս ժամում, չորս անդամ հազիւ
միջոց կարողանալին գտնել խեղճ հարսներն իրենց զա-
ւակներին կերակրելու: Այն ահագին կաթնի պղինձները
լցում, դատարկում էին, տաշտերը պանրով, քուզաները
իւղով, ամեն օր սեր էր եփւում, քաղաք ուղարկում,
բայց այնչափ բարուց մի մի քարզան կաթ, կամ մո-
ծուն խնայում էին թշւառ դարաքաշներին:

Իսկ աշխատեցնելիս, չարչըելիս՝ երբէք չէին
խնայում նրանց ձեռքերին ու ոտքերին: Իւրաքանչիւր
վրան երեք հարիւր գլուխ ոչխար և քառասունական
կով ունէր կթելու, որոնց ամեն մէկն օրական երկու
անդամ կթելու էին: Ներիք չէր, որ խեղճ հարսնազիկները
առաւօտից մինչև իրիկուն գրանց կթելով, կաթը
տաքցնելով, թանը հարելով էին զբաղւած, անդուժ
պառաւները նրանց ստիպում էին մնացեալ ժամերում
թել մանել, գործել, ներկել և դեռ սար բարձրանա-

լով նախրի ման եկած տեղերից վառելիքի համար թիթէն ժողովել:

Հասօ—ազան, որ մի ընդհանուր վերտակացու էր բոլոր գործաւորների վրա, անընդհատ ման էր գտլիս ստքով կամ ձիով այս վրանից այն վրանը, այս նախրից այն հովում մօտ ու հոկում, որ ըոլոր գործերը կարգին գնան. նա յանկարծակի հասնում էր, կթողների գլխին կանգնում և գոռգռալով հրամայում, որ ըշտապեն, մինչեւ վերջին կաթիլը կթեն, հորթերին ու գառներին շատ շուտացնեն և կաթը չը թափեն, չը փչացնեն:

Երբէք չեմ մոռանալ, մի օր կովկիթը կաթնով լի վալը էր դրել մեր մեծ հարսը և ինքն հօրթին էր ծծեցնում, երբ եղբօրս մեծ որդին, որ չորս տարեկան չկար, մօտեցաւ կովկիթին և սկսեց լիել ու խմել կաթը: Ես մի հարիւր լիսուն քայլ հիսու որութեան վրա ոչխաներ էի կթել տալիս քրոջու Յանկարծ տեսնեմ, որ Հասօ-ազան մօտեցաւ և մի կից տեսց խեղճ երեխին, որ գլուխն իսկոյն իրւեց կովկիթի մէջ, ինքը գլորւեցաւ ու կաթը թափւեց: Հասօ-ազանի կատազութեան սահմանն անցաւ, քանի որ գիտէր, թէ ֆաթմտ—խանումն էժան չէր նստեցնիլ նրա վրա այդ մի քուզա կաթը. նա ուղղակի առաջ վագեց և մի երկրորդ կիցով այնպէս գլորեց երեխալին, որ նա գլոր գլոր գնաց, քթից ու բերանից վագած արիւնի և կաթնի մէջ կոլլած....:

III

Պոպէի չափ աչքս մթնուց և ես բան էլ չեի նկատում...: Այնպէս վրդովւեցի, որ մոլորւած տեղս մնացի: Նատ անգժութիւն տեսել էի Հասօ—ազանից, բայց այդ աստիճանի բարբարոսութիւն չէի տեսել: Այնպէս բորբոքւեցի, որ թեկս տակի կիթան ոչխարի գլուխը բաց թողի և մահակս ձեռքս վագեցի այդ անգութ դահճի կողմը: Բայց քան քայլ չարած՝ զզչացի ու ետ գարձաւ ...: Ի՞նչ կարող էի անել, ես ով. Հասօ աղան ով, ինձ հում.հում կուտէր, արտինքն՝ ես նրան ուժովս կարող էի խեղճել, ճմոել, բայց նա՛ իր բանուրներով, տիրոջով ու կառավորութիւնով մեզ տնով, տեղով կարող էր կրակին դնել տալ ու խորովել: Ի՞նչ կարող էի անել քանի որ իշխանութիւնը (հիւքիւմաթըն) իրենցն է: Քոյրս էլ խո՛ լեռեիցս կանչում էր, Լեռն, Լեռն, ուր ես գագում, ուր ես գնում:

Իեղծ աղջիկը գիտէր իմ բորբոքւած բնաւորութիւնս, իսկոյն գլխի ընկաւ և նա աւելի խելօք էր: Ես ետ գարձաւ և կրկին կիթանը քշեցի տարա սարը: գնում էի, բայց ամեն մի թռչունի թռիչքը, ամեն մի սողունի սահիլը պատկերացնում. էր աչքիս առաջ անմեղ երեխալին կաթնի ու կարմիր արիւնի մէջ թաթախւած գլորւելը և բորբոքում էր սիրտս: Ես շատ անգժութիւններ էի տեսել, անհամար բարբարոսութիւններ, բայց ոչ մէկը չէի կարող համեմտաել այդ

մատղաշ երեխալին պատահոծ դէպքի հետ:

Արքան հեռանում էի վրաններից ու բնակութիւններից այնքան տիրութիւնն ինձ տիրում էր և ես աչքերս մթնուծ՝ երբ անգալութեան մէջ էի խարխափում, յանկարծ Բօղարիս ու Բասարիս որոտալի հաջողով լարձակումն ինձ սթափեցրեց: Աչքերս բացի տեսա, որ մի բրդաթափ գալլ է մտել հօտը և մի ոչխար է քաշում տանելու: Նները նրան հալածեցին, բայց վիրաւոր ոչխարն ընկաւ: Թէև գնդակի գինը չարժէր, բայց ինձ արդարացնելու համար հրացանն ուղղեցի և գլորեցի գալլին ու անմիջապէս մօտենալով՝ դանակը քաշեցի վիրաւոր ոչխարի վզին:

Հրացանի ձայնի վրա ձիաւորւելով Հասօ-աղան եկաւ ինձ մօտ և երբ նկատեց ակլոր գալն ու վիրաւոր ոչխարը, սկսեց հայհոյել ու նախատել ինձ, որ իբր ես անհոգ եմ, չեմ զգուշանում, ժամանակին չեմ վրա հասնում և ոչխարներս վտանգից ազատում և կամ զուր տեղը գնդակը փչացնում: Հալրս, մալրս, եօթը պորտս և նախորդներիս գերեզմաններում հանգչած ուկորներն անգամ մաս ու բաժին ստացան Հասօի հայհոյանքներից, այնպէս որ ոչ տունն ու օջախը, ոչ տղն ու կրօնը և ոչ էլ սրբութիւնները չը խնայեցան: Այդ հերիք չէր, սկսեց սպառնալիքները տեղալ իմ զլիսիս: Հասօն շատ էր կատաղել, սովորականից շատ էր չափն անցկացրել, իսկ ես չէի կարողանում պատճառը հասկանալ....

Աերջապէս Հասօ-աղան վիրաւոր ոչխարը կառեց ձիու գաւակը, նստաւ ձին ու հեռացաւ, վերջին անգամ սիրար հսկացնելով անպատմելի ուշունք-

ներով և ես ապուշի նման նրա ետևից գիտում էի ու մտածում, թէ ինչն էր նրան այդ աստիճանի կատաղեցրել: Առաջին անգամը չէր, որ այդպիսի վնաս էր պատահում, հովիւների ճանկից գալլերը յաճախ են որս փախցնում ևալդ բանը անսովոր կորուստ չէր, Հասօն շտապել էր վիրաւոր ոչխարին տանել քաղաք, սպանդանոցում ծախելու և գումարը Մստո-բէգին լանձնելու, ինչպէս սովորաբար կատարում էր:

Հետեւել առաւոտ նա վերտարձաւ Մստո-բէգի մեծ սրգու էմօ-բէգի հետ, որն ինձ տարեկից էր և առանց ձիերից ցած գալու, նրանք եկան ինձ մօտ: Հեռուից գիտում էի նրանց, երբ գըանց ձիերը խրխըն-ջալով մտան ձորը և սկսեցին զարիվեր բարձրանալ: Էմօ-բէգը ոտքից գլուխ չողչողուն գէնքերի և կարմիր ու կապոյտ մահուտի շորերի մէջ էր կրուած: Իսկոյն նրանց ճանաչեցի և իմացա, որ մի արտասովոր անցքի համար էր նրանց ալցելութիւնը, էլ առանց ուշանալու շւինս արի և ոչխարը քշեցի էլ բարձր, սարի լանջերից դէպի կտտարը և այնպիսի ժայռերի ու փոսերի միջից էի ման գալիս, որ ոչ նրանք ինձ նկատեն և ոչ էլ ես նրանց դիմաւորեմ: Թէև հեռուից լսում էի նրանց ձայնը, շատ խուլ կերպով, բայց սուտ խլութեան տւած անգամար բարկանում էի:

Էմօ-բէգն ու Հասօ-աղան այնպիսի նժողովներ էին նստած, որ ոչ լոգնել զիտէին և ոչ էլ զարիվերից երես կըթէքէին: Փրփուրի մէջ կորած էսո ժամ չանցած նրանք բարձրացան սարը և մօտենալով էմօ-բէգն սկսեց գուգուալ ու հայհոյելով մարակել ինձ: Անխընա նա տեղացնում էր հարւածները գլխիս, երեսիս,

կրծքիս ու թիկունքիս: Հարւածի տակ մորթս ու միսս կտապտում էր, սեանում և ցաւի տակ մղկտում էի: Թէև այս և այն կողմը փախչում էի, թէքում ու կռանում, բայց նժողովն իսկոյն կտրում էր ճանապարհը և սոսկալի հարւածներն անխնա թափում էր գլխիս:

Դժոխային հալհոյանքների միջից այսքան միայն հասկացա, որ Եմօ—բէգը սաստիկ զալլացել էր նրա ձայնը չլսելուս և ոչխարը սարի գագաթը բարձրացնելուս համար, որով իրենց ձիելն այնպէս քրտնել ու փրփրել էին: Ալդ մտրակի համը վաղուց փորձած լինելով, ես աշխատեցա խոյս տալ ալդ օրը և տղատել այն ինչ աւելի սաստիկ տուժեցի: Երբ սրտի բորբոքն իջաւ, այս անգամ սկսեց բուն դատավարութիւնը, որի համար նրան Հասօ—աղան քաղաքից քաշ էր տեղ ու բերել: Մեզքս ոչխարը գալլի ճանկը գցելն էր և գնդակը զուր փչացնելը...: Թէև Եմօ—բէգն ինքն էլ հասկացաւ, որ անտեղի էր Հասօ—աղան բողոքը, բայց ծերունի գործակատարի սիրտը շահելու համար էլ մի քանի մտրակ իջեցրեց և ինձ բոլորովին ջարդ ու փշուր անելուց յետո գարձան գէտի վրանները:

Իրիկւան երբ ոչխարը տարի լիրանները կթելու բոլոս տաց.

— Լիոն ջան, երեսդ էդ ի՞նչ է եղել, ի՞նչ է կապտել:

— Բան չկա, տացի, քոլիիկ, մեզ էլ ոյս է փիճակւած: Ի՞նչ պիտի անենք, քանի որ ինչպէս պապին տում է, հիւքիւմաթն (իշխանութիւնն) իրանցն է, իրանք են տէրը երկրի...:

— Զանիդ մտաղ, աղպէր չան, արդ ի՞նչ օրն

է գցել քեզ անհաւատի լակոտը: Քեզի մեռնեմ, Մշու Սուլթան, էլ Երբ պիտի համես գու մեր հաւարին, քանի մէկ պիտի թօղնես մեզ էս անօրէնների ճանկը գերի:

— Մշու Սուլթանն ի՞նչ կարող է անել ասացի հառաջելով, քանի որ մենք Աստծու մեզ պարզեած շնորհից—խելքից չենք օգտում: Պիտի իմանաք, որ շատ էլ յիմար չէի. ձեզ պէս գրող, կարգացող, մեծ ուսում չունէի, բայց արեւոն մատաղ մեր վարժապետի, նա էլ ձեզանից էր, նա էլ Թիֆլիզցի էր, Սանդալ էր անունը. նրանից քիչ դաս էի առել, բայց շատ բան էի սովորել: Նա իմ միտքս քիչ թէ շատ բացել էր: Երանի թէ բոլորովին բացւած չլինէր և ես գրաստի պէս, գործիքի պէս շարունակէի իմ գերս և այս դառնութիւնները չը տեսնէի: Զը տեսնէի, թէ ինչպէս երես են շուռ տալիս, թէքում են ու անխզճաբար ճանապարհ տալիս ինձ իմ արիւնակից—ազգակիցները, որոնք մեծամեծ խոստումներ էին անում երկու տարի առաջ Ասուրը—Կարապետի գտրպասում: Թողնենք այս կէտը:

— Հա, քոյրս վշտաբեկ սրտով համբուրեց երեսս, քաջալերեց ու ճամբեց ինձ և ես սովորականի համաձայն բարձրացրի ոչխարս սարի լանջը, ուր և գիշերելու էի հօտիս հետ: Սոսկալի տանջանքներով անցկացրի այդ գիշերը: Ամբողջ սոկորներս ցաւում էր և մորմօքեցնում սիրտս: Հակառակի նման ալդ գիշերն էլ քիչ անձրև եկաւ և թէև խլիկս վրաս էր, բայց նա այնպէս մաշւած էր, որ ամբողջ շորերս թռչւեց: Նորեր եմ առում, չը հասկանաք ձեր պատւական լաթերը, ոչ

գուլպա ունէի ոտքերիս և ոչ տրեխ։ Մի վարտիկ ունէի, որ հասնում էր մինչև ծնկներս։ Իսկ շապկիս և կապահս ծակոտիներից ոչ թէ մատներս, այլ թեերս էլ աղատ կտրող էին մտնել ու ելնել։ Այն է որ սովորած էի մանուկ—մատադ հասակից, պապերս, պապի պապերս այդ օրով են մաշել իրենց մարմիններն ու մենք դիմանում էինք։

Լուսադէմին սաստիկ դողացնում էի, ատամներս կճրտացնելով դիմաւորեցի արեածագին, բայց, մինչեւ ոչխարը սարից մոտեցրի վրանները, տաք քրտինքը վըրաս թափւեց և ես առողջացա, ինչպէս Բինգեօլից դուրս եկող ծերունի արջերը թարմացած ու կազդուրած։ Սովորականի համաձայն՝ վրանների մօտ, քուզաները թեերին ինձ չը դիմաւորեց քոյլս, որը միշտ ընդ առաջ էր եկել ինձ, գեռ սպասել մի քիչ մինչեւ իմ հօտի մօտենալը։ Այդ բանը իսկոյն կասկած ծընեց գլխումս, մանաւանդ որ երբ ես հիւանդ էի լինում, կամ վշտացած, նա չէր կարողանում հանգիստ քնել ու էլ վաղ էր գալիս նոտում մի տեղ և իմ գարձիս սպասում։ Համբերութիւնս կտրւեց և ես աղաղակ բարձրացրի ու գոռացի։

— Լուսիկ, Լուսիկ ջան, ուր ես, շտապիր, ոչխարը կթիր, ուշացա,....

Բայց Լուսիկը չկար, հարսն-տղիկներ, ամէնքն իրենց գարծին էին, մարդ ինձ չմօտեցաւ, իսկ էմօ—բէզն, Հասո—աղան վրանի գոնում առաւօտեան նամազն (աղօթք) էին կատարում։ Երբ կրկին անգամ ձայնս բարձրացրի, ներսից դուրս եկաւ ֆաթմա—խանումն ու գոռաց խոպոտ ձայնովը։

— Եդ ոչ ու փուչը ո՞ր կողմն է մնացել, ո՞ր օրը կիսւեց նա դուրս չէ եկել ոչխարը կթելու, Լուսի, Լուսի, շան աղջիկ, տէրտէրի աղջիկ, գետինը բշտիս, ուր ես, որտեղ ես, ասաց ու սկսեց վրանի ներսը, դուրսը, այս ու այն կողմը որոնել։ Բայց աղջիկը չկար, իսկ աղօթողներն ամենայն սառնասրտութեամբ, աւանց շուրջ ածելու իրենց հայեացքները, չոքում, ծնրագրում բարձրանում էին։

— Բայց այս աղջիկին ուր կորաւ, կրկին զայրացած գոռաց պառաւը և Լուսի, Լուսի, գոռգոռալով՝ սկսեց աւելի հեռուները գնալ, կանչել ու նախատել. իսկ Լուսիկը չէր երեռւ։ Վերջապէս Հասօ—աղան աղօթքը վերջացրած նստեց ծալապատիկ և չիբուխը սարքելով ասաց։

— Փուչ արել, երէկ մի լակոտի հետ փարտում էր, անշուշտ գիշերս փախած կլինի։

— Ու դուն նրան շան սատակ չարիր, ասաց էմօ—բէզը Հասօին պատասխանելով, չը կարողացար դիակը փուել։

Այս խօսքերի ձեն ու տօնն ինձ մէջ կասկածներս սաստկացրին, նկատեցի, որ երկուսն էլ նախօրօք պատրաստւած ոճիր էին։ Իսկոյն խլիկս վար թողի և մահակս ձեռքս մօտեցս հարսներիս, որոնք նշաններով ինձ հասկացրին եղելութիւնը. գիշերս լուսիկիս ետևն է ընկել անօրէնի լակոտը՝ Էմօ—բէզը և թէ քաշէ քաշ ուրէ տարել, նրանք չեն կարողացել իմանալ։ Իսկոյն ընկատ այս ու այն կողմը և նունա—խանումի վրաների տակ, ձորակում, ջրակի կողքին գտա նրա դիակն արիւնաներկ, Ակւած ու յօշոտւած։ Բոլորովին

կասկած չունեի, որ այդ խաղը խաղացել էին Եմօ - բէգն ու Հասօն, բայց փաստ, ոչ մի փաստ չկար:

Կամ թէ փաստ էլ, որ ունենալի, ինչ կարող էի տնել. միթէ այդ առաջին բարբարոսութիւնն էր առաջին անարդանքն էր, որ կատարւում էր մեր տանը:

IV.

Գլուխս տրաքում էր ցաւից: Ամբողջ օրը աշքիս առաջից չը հեռացան ալդ սոսկալի տեսարանները:

Նոյն օրը ճաշից յետո Հայրս տէրտէրի հետ եկան զոգան և քրօջս ու եղբօրս որդուն տարին հորեցին ապառաժի տակ: Գերեզմանը եղբայրս էր փորել, հօրեղբայրս էլ մանկիկներին հորը գլորել և հողել: Ես ոչխարն էի տարել, չէի կարող լուղարկաւորութեան ներկա գտնւել: Մերոնք էլ միայն մի երկու ժամով եկել, հօրել, շտապել, դարձել էին: Շատ ցաւեցա, որ հօրս չկարողացալ տեսնել: Ամիսներով տնեցիներից ոչ ոքի երես չէի տեսնում, բացի հարս-աղջկներից, որոնք մեզ հետ վրաններումն էին ապրում և ֆաթման ու նունախն ծառայում:

Լուսիկի սպանման խնդիրը՝ փակեցին նրանով, թէ նա անզգամաբար ուզեցել էր սիրականի հետ փախչել, փախցնողները նրան անպատել, լկել ու սպանե-

լով թողել, փախել էին: Խեղճ աղջկան Էմօ-բէգն իւր չար կրքերին զոհելուց, բարբարոսաբարը տանջելուց, լոշոտելուց յետո, մի անարդ անուն էլ կպցրեց վրան, մի կեղտոտ առասպել էլ հիւսեցին ու մարսեցին: Հասօ աղոսի վրա էլ շատ ոխակալւեցանք, բայց ոչ ոք վրէժինդրութեան դիմելու սիրտ չարաւ: Հէնց նոյն օրն էլ մեր դրացի Մխէի աղջկան՝ Նազուկին բերելն կանգնեցրին քընջու՝ Լուսիկի տեղ և իմ արածեցրածս ոչխարները նա պիտի կթէր:

Նազուկը քրոջս հասակակից և նրանից էլ գեղանի ու բարեսիրտ մի հրեշտակաբարս աղջիկ էր: Բարձրահասակ, սւե-սւե աչքերով ու մազերով, փարդից ու խնձորից կարմիր թշներով, ձիւնի նման սպիտակ մորթով և ոչ գեր, ալլ թխլիկ մի գեղջկուհի էր: Մանկութեանս ընկերն էր և միասին շատ էլ խաղացել էինք, թէև նա ինձանից մի երկու տարով փոքր էր: Լուսիկիս տեղը չէր կարող բռնել բայց Լուսիկիս շափ իւրնամք էր տանում ինձ վրա և աշխատում էր հոգով քրոջս փոխարինել: Տիրութեանս փարատիչն էր նազուկը իւր կատակներով և սրախօսութիւններով, ցաւերիս ամոքեչը իւր կարճ, բայց ազդու միխիթարանքներով: Հէնց գալած օրից նա գիւթեց ու գրաւեց սիրտս և ինչպէս կարօտում էի Լուսիկիս սարերի գագաթի վրա, աւելի շատ սիրտս ուզում էր շուտ շուտ վերադառնալ նազուկի մօտ:

Կեանքս փոփոխութիւն չկրեց, էլի նոյն կրթանը, նոյն գամփոնները, նոյն մտհակն ու այնալին, նոյն սարերն ու վրանները, բայց իմ մէջ մի ինչ որ արտասովոր փոփոխութիւն էի նկատում: Կերակուրս նոյն

գարի հացն էր և կթաների լիք-լիք ստինքները. բայց ես սկսեցի օրից օր նիհարել, օրից օր մտախոհ, թախծալի դառնալ և ամբողջ ժամանակը վիճակիս մասին, ապագայիս մասին խորհել: Հազիւ տասնութեաթը տարւան լինէի, բայց արդէն դառնութեան լեզի մրուրը քամել էի մինչեւ յատակը և սիրտս ու հոգիս թուհաւորել...:

Վրաններից մի լիսուն քայլ հեռանալուց յետո, տիրութիւնն ու թախիծը պատում էր սիրտս և որքան սարերը դէպի վեր էի բարձրանում, այնքան սաստկանում էին սրտիս վրա ծանրացած վշտերը: Մի կողմը՝ դաշտում, միշտ աչքիս առաջ սփռւած էին ահագին տարածութեան վրա տարածւած դիւղերն իրենց բերքով ծածկւած դաշտերով, միւս կողմը սարերն ու ձորերը, որոնց մէջ վիստում էին սչխարների ու գառների հօտերը, կովերինախիրները և ձիերի ջոկերը: Սարերի լանջերի ընդարձակ վանքերն աւերակ ու կիսականգուն, իսկ Մուրադը, արծաթափայլ և շողոզուն Մուրադ գետը, կարծես սգազգեստ հարսի նման լալագին և մեռելալին քայլերով առաջ էր զնում, հոսում էր, սահում, ցանկանալով բաժանել իւր սիրտ սուն ու թշւառ ափերից:

Այդ բոլորն ինձ լիշեցնում էին իմ թշւառ, մեր սոսկալի վիճակը: Առաւօտից մինչեւ իրիկուն, գիշերը մինչեւ զօր, անդադրում տանջւում, աշխատում և աշխարհին կեր ու կերակուր էինք պատրաստում, իսկ չենք քաղցած, զրկւած, մերկ ու բորբկ մորմոքում էինք: Ամբողջ Մշի դաշտի բարին, սարերի ու ձորերի անտուններն ու ալգեստանները մեր քրտինքների

արդիւնքով կերակրում էին քաղաքացիներին ու լեռնականներին, փաշաններին, աղաններին ոստիկաններին, տէրտէրներին ու վանականներին, քրդէ լեռնական բէգերին ու հոգիւներին, տռզեցնում էին դրանց ամենին, որոնք կերածներն ուտելուց յետո, մնացածները ուտքերի տակ տրորում ու փչացնում էին, իսկ մեր սովալլուկ մատղաշներն ընկնում էին Հասօ Աղանների ոտների տակ ու սպանւում...:

Զասիվերից վագող ամեն մի նասլաստակի ոտոստիւն, սարից զլորւող ամեն մի քարի շարժում ինձ լիշեցնում էին եղբօրս մատաղ զաւակին կաթնաշաղախ և արիւնլւա: Երկնքում թռչկոտող ամեն մի թռչնի ծըւծըւոցը, թփերի ու ծառերի միջից լսւած թռչնակների երգերն ինձ լիշեցնում էին Լուսիկիս „լէ լէ ներն“ և ես ուշագնաց ընկնում էի գետին բերնքսիվայր, այնքան մնում, մինչեւ որ հօղարս, կամ հաստրս մի ինչ որ առթիւ գալիս լիզում էին երեսս ու ձեռքերս և ինձ ուշարի բերում: Իսկ այս բոլոր վշտերս մոռանում էի, առժամանակ հեռանում էին ինձանից, երբ ես հօտս առաջս խառնած մօտենում էի վրաններին, որ ինձ զիմաւորում էր նազուկը կապուտ սգաւորի կապալով, առ փասով, կանանչ կրծկալով և ծաղկուն գարդարած գոգնոցով...:

Մէկից մինչեւ երկու ժամ էր տնում իմ արածեցրած երեք հարիւր զլուխ կթանի կթելըւ Նս միշտ սփտի գրկէի ամեն մի ոչխարի զլուխը, որպէսզի նազուկը կթէր և իւր կատակներովն ինձ ծիծաղեցնէր, ինդոցնէր և խանդակալի մօր նման գուրգուրար ինձ վրա: Այդ ժամերից միիթարութիւնը, զգացածս բաւակա-

նութիւնը, քաղցրութիւնը մոռացնել էր տալիս տոժածանակ իմ վշտերը, կեանքիս դառնութիւնները և ես մեքենա դարձած՝ վրաններից արօտները, արօտներից վրանները դառնալու և ոչխարներս արածելու և կթելու տանելու պաշտօնս, արքայական գահի ու թագի հետ չեի փոխիլ...։ Կարճ ասեմ, ես սիրահարւած էի և այդ սէրն ինձ դիւթել էր, ինձ կուրացրել էր և ես ստրկացել էի, կուռք էի գտել և այդ կամովին գերութիւնս Բէզի դրան ստրկութեանս հետ համեմատութեան չէր կարելի դնել։

Բայց բազգը այդ էլ շատ տեսաւ հայի լաճին։ Նրան վայելքներից ընդմիշտ զրկել է անողորմ ճակատագիրը, ասում էր մի նախապաշարւած վարժապետ, և յաւիտենական տանջանքի դատապարտել։ Որով ես էլ, որպէս լաճ այդ դարաքաշ հասարակութեան, իմ կեանքի դառնութեան կարասի մրուրը կուլ տալիս, պիտի չունենալի կեանքումս ուրախ վարկեաններ, միսիթարիչ հայեացքներ, սփոփիչ համբուրներ և գուրգուրացող սիրտ....։ Ինչ երկարացնեմ, թէ տանջանքներս մանրամասն բացատրեմ, ոչ թէ այս գիշեր, այլ այս շաբաթ ամբողջապէս դուք պիտի պարտաւորւիք ալս յարկից դուրս չգալ, որով թէ մեզ հիւրընկալողին և թէ ձեզ պատժած կըլինեմ, որն իմ նպատակից դուրս է։

Եմօ-բէգը, այն արիւնարբու գաղանը, ո՛չ, այդ բառերը չեն կարող ամփոխել այն միտքը, որով ես նըրան ուզում էի ներկայացնել, բայց ինչ անեմ, որ դրանից էլ զօրեղ բառեր չեմ գտնում, այն վավաշոտ անասունը, առաջին բարբարոսութիւնը մարսելուց և

մեզ վրա կուշտ ու կուռ ծիծաղելուց յետո, ըռնաբարեց և լլկեց ու թողեց նազուկիս էլ...։

Ալո՞, այն վարդը, որ ես ո՛չ թէ չեի համբուրել անգամ, ալլ մօտիկից խնայողութեամբ ու ժլատութեամբ էի հոտոտում, նա տրորեց, գլորեց ոտքերի տակ, կոխրճեց ու անցաւ...։

Լըբութիւնն ալնտեղ էր հասցըել, սանձարձակ վայրենութիւնն ալնպէս էր յանդգնել, որ Եմօ-բէգը մինչև անգամ աներկիւզ, հարկ անգամ չեր տեսնել իւր շար կրքերին լագեցրում տալուց յետո աղջկան լօշոտել, ինչպէս ծակծկոտել էր քրոջ...։ Ուզգակի մարած, նւազած քցել էր վրանի մի կողմը, մինչև անգամ չտրագործութեամբն ընկերակիցների քովն ազատ պարծենալով...։

Դէպքի հետեւեալ առաւօտը, երբ ես միամիտ մօտեցա հօտներիս հետ վրաններին ու ինձ չգիմաւորեց թշւառ աղջիկը, իսկոյն կասկածներս նորոգւեցան և ես երբ բորբռքւած այս ու այն կողմն սկսեցի կանչըտել ու փնտուել հոգոյս սիրածին, մի քանի նախատինքներով հայհուեցին ինձ ու վրա տւին Եմօ-բէգի մարդկից, որ ինձ թակեն։ Երբ ինձ պաշտպանելու համար դէս ու դէն էի վազգվում, վրանի ետևը տեսնեմ ըրդի թելերից պարան է շինել նազուկը, վիզը գցել, ինքն իրեն խեղդել.

Մտրակի հարւածներն ու մահակի կոպլտոցը չէին ազգում ինձ վրա։ Ես բերնքսիվալը ընկա նազուկի կիսամերկ կուրծքի վրա, համբուրում ու մորմոքում էի։ Փաթման, որ գնահատում էր աւելի, քան թէ որ եիցէ մէկն աշխարհի վրա, իմ ծառայութիւնս, խղճաց ինձ

վրա, եթէ կարելի է այդ բանը խղճալ համարել, քանի որ նա չէր կարեկցում ինձ, տիլ իմ գործունէութեանս կարիքը թելադրեց նրան կեանքս պաշտպանել, ստիպեց, որ դադարեցնեն այդ հարւածները և ազատեց ինձ գանակոծութիւնից:

Եռաւով հաւաքւեցին մեր հարսները և ես ըստիպւած թողի նազուկիս դիմում մահակա ձեռքս առած՝ կթաններն առաջս խառնեցի սարը բարձրանալու նայց ալս կորուստս սովորական դէմքերի նման անտարբեր չանցաւ: Ես թէե գնում էի, բայց ծնկներս ծալւում էին, սիրաս մորմոքում, ետ զառնալ էր ուզում, աչքերս մթազնել էին և ամբողջ մարմինս գողի մէջն էր: Անընդհատ ետք էի դառնում. հայեացքս սողում էի վրանների կողմը, կանգնում էի բայց խորհել, դատել չէի կարողանում:

Վերջապէս ես ինքս ինձ մտածում էի, ել ինչի ապրեմ, ինչի եմ ապրում, ել ինչ նպատակ կար ինձ համար . . . . Քանի մէկ պիտի ես մեքենալի գեր կատարեմ ուրիշների համար . . . . Քանի մէկ պիտի ես դիմաւորեմ այսպիսի սոսկալի տանջանքների . . . . Քանի մէկ բողիի ու բանջարի պէս իմ հարազատներին պիտի տրորեն, փշրեն և ես քարի, ապառաժ քարի նման համբերեմ . . . համբերելուց չոկ դեռ գրանց ստրկարար ծառալեմ, դեռ նրանց մահակի ու մտրակի տակ դողամ, դողողամ ու սոսկամ . . . .

Այս մտքերը չղիտեմ որքան ինձ տանջել էին, ու ապշեցրել, երբ ես լանկարծ նողարիս լեզւի տակ սթափւեցի: Աչ կողքիս պառկել էի մի ապառաժի վրա, ձորի բարձունքում, որտեղ արածում էին կթան-

ներժ: Յանկարծ նկատեմ, որ կմօ-բէգն է զալիս իմ կողմո, ատրճանակը ձեռքին: Նրա շարժումներից նկատեցի, որ միտքը չար է: Խոկոյն քարի ետևն անցա և հրացանիս գնդակը նրա գլխին ուղղեցի արձակեցի, գլուխը փշրեցի և ըղուղը ցրւեցի:

V.

Իմ կրքերն այդ արկածից լետո միայն, քիչ խաղաղեցան . . . .

Ել կթանների մօտ ես չէի կարող մնալ, ել Մստօ-բէգի ծառալութեան մէջ չէի կարող ապրել: Ել մեր գեղում ինձ ապաստանարան չկար, ել լալտնի մարդկանց մէջ ես շրջել չէի կարող . . . . Խոկոյն թողի ոչխարները, տոի հրացանս և փամփուշտներս ու սարերի կողմից Սասնո ճանապարհը բռնեցի: Պաշտում ոստիկանութիւնն ու թուրքերն ինձ չէին թողնիլ քայլերս փոխելու, միայն Սասնո ձորերում և բարձունքներում կարող էի պատսպարւել:

Քաղցած, զրկւած ու տանջւած՝ աւելի լու չէր, որ ես անօժի, պատառոտած և չտրքաշ ապրէի Սասնո բարձունքում ազատ ու անկախ, քան թէ Մշի գաշտում, այն ել Մստօ-բէգի նման զազանի դռանը . . . . Սիրաս խաղաղել եր, վրէմ մտամբ լուծած էր, բայց մտածում էի Հայո-աղաքի և Մէհմէգ-աղաքի մասն,

որոնք որպէս թունաւոր իժեր, մէկը դաշտում, միւսը սարի բարձունքում թունաւորում, ազուլում ու ապականում էին հարազատներիս:

Երկար մտածելուց յետոյ, ասում էի, գրանք ի՞նչ մեղք ունին: Դրանցից ամեն մինը մի փոքր հացի համար էր ծառայում և այդ հացից զըրկւելու համար, ստրկաբար, ամենայն ճշտութեամբ կատարում էին իրենց մեծաւորի հրամանները: Եթէ այդպէս զվարւէին, կարող էին այդ կերած հացից էլ զըրկւել, որոնց կարող էին յաջորդել վատթարագոյնները: Ամեն բանի մէջ մեղաւոր մնում էր Մստօ-բէգը, որը մի երկու հարիւր զուրուշ փոխարինութիւն անելով՝ տիրել էր մեր պապենական կալքերին և մեզ ստրկացրել: Իմ հայրս ի՞նչի այդ օրն ընկնէր, ի՞նչի պարտ տներ և այդ տնօրէնի ճանկն ընկնէր...:

Վերջապէս միայն իմ հայրս չէր պարագի տակ ընկել, միայն մեր կալւածները չէին օտարացել...: Քանի քանի մեզ նմաններ կալին, քանի քանի Մստօ-բէգեր կալին Մշու դաշտում, Խնուսում, Օվայում, Դերջանում ու Քղիում: Միթէ Բիթլիսն ու Վանը, Էրզրումն ու Էրզնկետնը նոյն օրում չէին: Երբ այդ բոլորը բարձրանում էր աչքիս առաջ, իսկոյն լիշում էի պապիս խօսքը. — Զայներդ փորներդ քաշեցէք, ի՞նչ կարող ենք անել, քանի որ հիւքիւմաթն (պետութիւնը, իշխանութիւնը) այդ անօրէններին է: Տաղ արէք ու սքլեցէք...:

Դաշտեցոց բաժին էր ընկել տաղ անել, սքլել և իրենց գլուխը ձեռքերը համբուրել, իրենց ու իրենց զաւակներին տրուող ոտքերը լիգել...: Ով որ

դաշտի բարիքը ցանկար վալելել, պիտի այդ ստրկական լուծը — մարաբալական վիճակը վիզն առնէր, պիտի համաձայնէր անվերջ կուլ տալ դաւնութեան թունալի բաժակը: Բայց ուրիշ էր լեռնականների կեանքը. նրանք մրգով, բոլսով, արմատիներով էին ապրում, ցորենը պարտաւորւած էին գնել, նեղութիւնների մէջ տնքալ, բայց ազաներ չունէին, ոստիկանների և տնկոչ լեռնական քրդերի կշտացնելու կարիք չունէին, հարկեր չէին վճարում և զայմազամի, միւթէսարիֆի ու վալիի իշխանութեան չէին հպատակում: Ալնտեղ և ոչ մի պաշտօնականի ու դատաւորի թելը չէր հասնիլ, որ հային պառկեցնէր ու ոչխարի նման անդանակ մարթէր: Ուղիղ է, լեռնցին համարեա միշտ ցամաք էր ապրում և քաղցած գրեթէ մթնեցնում օրերը, բայց դաշտեցի հայի էլ ձեռ քը բան չէր մնում, որ կշտանա:

Քաղցած խօ քաղցած, մտածեցի ճանապարհին, աւելի լաւ չէ, որ գնամ Շէնիք պապոնցս տունը և այնտեղ թրքի ու զաքթիէի երկիւղից ազատ ապրեմ: Ես հաւատացած էի, որ զուտով փնտուելու էին Էմօ-բէգին, իսկոյն ոստիկաննութիւնը խուզարկութեան ենթարկելու էր մեր տունը և ինձ հետամտելու, վճռեցի գիմել Շէնիք պապոնցս տունը: Թէև Շէնիք բոլորովին էլ ապահով չէր կեանքը, բայց գոնէ հարկին կկարողանալի մի երկու ժամում բարձրանալ Սասնո խորքերը և ապաստանել Գալւորիքում: Երկու-երեք ժամից սարն անցա և մտա Շէնիքի ուահմանը: Հրացանն ուսիս, փամփուշտները կրծքիս շարած, ինքս ինձ ազատ սարերի տէր երեակալելով՝ աներկիւղ ձալս արձակեցի, բոլոր ոլժով հնչեցուցի ովայ լէ, վայ լոն, հանդարտ

քայլերս առաջ մղելով:

Նէնիքում երեք օրից լսեցի, որ եկել խուզարկել են մեր տունը, Հօրս, Հօրեղբօրս և հղբօրս տարել Մուշ, քանտարկել են և ինձ են որոնում: Մստօ-բէգը կատաղել էր, երգւել էր իւր Հօր՝ Նէլիս կրօի գոռով, որ մինչեւ ինձ կախաղան հանել չտա, կանանցից ոչ մէկին իւր ննջարանը չէ ընդունելու: Հակառակի նման դէպքը պատահեց Յունիսի սկիզբներին, ալնպէս որ, ալդ հեր բանող ձեռքերի բացակայութեան ժամանակ, մեր դաշտի գործը բոլորովին պիտի կաղաք, հետեւթար ձմեռը գարի ալիւր էլ չեն կարող գտնել, որ սովից փրկին բազմանդամ գերդաստունը: Թուրք ոստիկանները նոր պատճառ էին գտել, որ զիւզից զիւզ բոլոր հայ մշակների տները քրքրեն, խուզարկեն իմ պատճառով և իրենց տների ապրուստը կորզեն աղքատ ու թըշւառ քրիստոնեաներից: Ուր որ մտնէին, յալտնի բան է, դատարկ չեն գուրս զալ, քչից, շատից բաժին կը գտնէին և իրենց օրավարձերը չեռ բերին դուրս կը գտին:

Բանը հանել էր և քեւուս ականջին, նա սաստիկ զարդացած ամաց:

— Հօրդ տունը տեղը, քսաներկու շունչ մանրը ու խոշարին կրակ տւիր ու փախար, եկար իմ տունըս ալյաստանելու: Հերիք չէ, որ Հօրդ տունը կրակն առած լափում է, ուզում ես, որ պատրոնցդ տունն էլ գտնես, թողնես...:

Այս խօսքերը դանակի սէս սիրառ ծակեցին, կարծես թէ ես մեծ լանցանք էի գործել, մեծ մեղքի տէր էի: Յիրտս ալնպէս մորմոքեց, որ լեզուս չկարո-

զացա սանձել ու լցւած սրտով աօացի:

— Քեռի բանից տեղեկութիւն ունիս, որ խօսւմ ես, թէ ենթագրութեամբ ուզում ես թունաւորել հոգիս: Ես ինչ եմ արել, ով չէր անիլ, ինչ ես պարտաւորած էի անել: Անօրէն վավաշոտը քրոջս պղծեց ու յօշտեց, նշանածիս լլիկց և ստիպեց կտիւելու... և ալդ բոլորից յետո, որպէս զի ինքն աներկիւղ ու անվախ ապրի, ատրճանակը ձեռքին վրաս էր գալիս ինձ էլ անշնչացնելու, որպէսզի աշխարհի երեսում իւր չարագործութիւններին ոչ վկա մնա ոչ էլ վըրէժինդիր...: Բայց արդարութեան ձեռքը վավաշոտ ճիւղի գանգը փշրեց...: թող ալժմ ինչ ուզում են, անեն, ինչ որ կամենում են, կատարեն իմ գլխին...: Ես չեմ թոլլ տալ, որ Հօրս օջախը կըակ տան ալրեն...: Ես առաւօտ կընամ ու անձնատուր կընիմ...: Ես իմ ոտքովս կերժամ Մուշ, թող ինձ կախեն, մորթեն, ես իմ կեանքից ձեռք եմ քաշել, միայն թէ հայրս և Հօրեղբարս ազատւեն: Ուզում ես զու ինձ կապոտիր և տար յանձնիր անօրէններին ու ազատիր ծնողներիս:

Ես կեանքից ձեռք էի քաշել, ապրել, այն էլ Մստօ-բէգի ոչխարներն արածելու համար, գարի հացով, մերկ ու բորիկ, արեկ, անձրեկ, ձիւնի, քամու և տպառաժների մէջ, կեանք վարելու համար չարժէր: Ինձ համար լաւ էր թուրքի ճանկում մեռնել, քան թէ աղափի գործակատարների և քաւթառների տաժաներից մաշւել, հալւել և տանջանքով սե օրերը քաշ տալ: Քեռիս ծնողներիս ազատելու և կառավարութեան բարի հայեցքը դրաւելու լւսութինդիրս չմերժեց: Զիու բխովավ ոտքերս ու ձեռքերս շղթա-

լեց, բարձեց բեռի նման իւր սև ջորուն, երկու կտրիճ եղբօր որդիներին ետևը գցած՝ ինձ տարաւ Մշու դաշտ և ինձ վնասող ոստիկանապետին յանձնելով, միասին գնաց մինչև քաղաք:

Քեռիս իսկապէս ոչ թէ ինձ մատնելու, այլ հօրս, հօրեղբօրս և եղբօրս ազատելու յուսով ինձ զոհեց և յուսն էլ իրականացաւ: Ինձ բանտարկելու պէս, երբ ես խոստովանեցա, թէ ինքս էի ոպանել Էմո-բէդին, իսկոյն, Մոտօ-բէդի խնդիրքի համաձայն, նրանք ազատւեցան, իսկ ինձ շղթալակապ գցեցին անդունդը: Մոտօ բէդն աչքի առաջ ունենալով իւր դաշտալին շահերը, անմիջապէս արձակել տւեց իւր ստրուկներին, իսկ ինձանից նա կամենում էր վրէժ լուծել, որպէս մի գազանից, որ յանդգնել էր տիրոջն յօշոտել...: Նա ուզում էր անմիջապէս ձեռքովը դատաստան տեսնել, բայց բարեբաղդաբար ես արդէն թուրքական դատաւորների ձեռքն էի ընկել:

Յալտնի բան է, դատաւորները բոլորովին նեղութիւն չկրեցին իմ արդարանալու փաստերս լսել, ոչ միայն չարձանագրեցին ոչ մի տեղ իմ յայտնածները Լուսիկիս և նազուկիս գազանաբար բռնաբարելու և սպանելու մասին, այլ քանի անգամ, որ բերանս բացի խօսելու, ոստիկաններն ու պաշտօնեաները բռունցքներով ու մահակներավ այնքան վզակոթիս տին, որ պարտաւորւեցի ձալնս փորիս մէջ խեղդել: Բաւական չէ, որ Մոտօ-բէդն իւր ծառաներից և գործակատարներից վկաներ էր բերել, որոնք միաբերան հաստատում էին, թէ Լուսիկն ու նազուկը սպանւեցին իրենց համանիների ձեռքով, հալրս, հօրեղբալրս, անելրս, զոքանչս

ու մալրս անգամ, եկան սուտ վկալեցին, թէ Եմօ-բէգը ոչ մի մեղք չունելը իրենց դստրիկների սպանման խնդրում...:

Դատաւորներն ինձ կախելու վճիռ արձակեցին երկու ամիս յետո, իսկ վճիռը դեռ Խոթինաֆից, Թէմիզից պիտի հաստատւէր, որ Սուլթանի հրովարտակը դուրս գալ վճիռը գործադրելու: Ես բանտի խորքերում, շղթալակապ, գրեթէ միշտ քաղցած անցկացնում էի օրերս: Ոչ վճիռն էր ինձ սարստիեցնում, ոչ կախաղանը և ոչ մահը. ինձ սոսկացնում էր տանջանքը, բանտի նեղ պատերը, զարհութելի ապականւած օդը և աննկարագրելի, անսակելի գարշահոտութիւնը: Համարեա ամեն օր ինձ վրա մի այնպիսի ուշաթափութիւն էր գալիս, որ ես ժամերով անշնչացած, անզգայացած թաւալւում էի աղբակրոյտների մէջ: Տարբաղդաբար Յուլիսի և Օգոստոսի սոսկալի տօթ ամիսներն էին, որոնք ալրում, խորովում ու թողնում էին...:

Վերջապէս անցաւ մի ամիս էլ իմացա, որ գուրս էր եկել Սուլթանի հրովարտակը, որը գործադրելու էին, բայց ինձանից ծածկում էին դրա բովանդակութիւնը:

VII

Սուլթանի հրովարտակի համաձայն, հօկտեմբերի միջերքին ինձ բանտից դուրս բերին, շղթալա-

կապ, չորս հետի և զինւած զարթիէներով և մի ձիւուր ստիկանական աստիճանաւորով: Իեռ դաշտումը ծիւն չկար, բայց ցուրտն արգէն զդալի էր դարձել ինձ միտին յայտնել էին, թէ վճռւած էր ինձ Կ. Պոլիս ուղարկել: Աստիկանու թիւնից մինչեւ ստիկանութիւն էին ինձ տանում յանձնում, օրական միայն չորս-հինգ մզոն ճանապարհ էինք գնում ու հանգստանում: Սոսկալի կերպով ինձ տանջում էին դահիճ պահնորդներս: Նախ որ անխնա ամեն մի հասարակ առթիւ հրացանի կոժով այնպէս էին թիկունքիս և ուսերիս խփում, որ կապուտկում էր: Ատքերիս, թե երիս ծանր շղթաներն ինձ այնպէս էին տանջում, որ ման դալ չեի կարող, մանաւանդ երբ ճանապարհը քարքարոտ, խորդուբորդ և փոսիկներով էր:

— Քալէ, քալէ, ասում էին ու հրմրշտկում:

Թէ ի՞նչ սոսկալի տանջանքներով ձգւում էի զէս ու դէն, որպէսզի չարժանանամ դահիճներիս հարւածներին, խուսափեմ մտրակներից, նկարագրել չեմ կարող: Ո՞վ էր ինձ պաշտանելու, տեղի, անտեղի, տեղացնում էին հարւածները: Ո՞վ պիտի խղճար շանը, մանաւանդ այն ստոր գաղանին, որի պաճառով հաւատցեմ իսլումները տանջւում էին, նրան քաղաքից քաղաք տեղափոխելով: Որքան ստոր ծառալութիւն էին համարում զարթիէներն իրենց գործը, որ պարտաւորւել էին մի գեավուրի համար հինգ հոգով մի ահագին ճանապարհորդութիւն կատարել, տանջւել և մինչ անգամ հսկել, որ այդ իրենց գաղանաստիճան ստրուկը չը փախչի և իրենց գլխին փորձանք չը դառնա:

Օսման աղա, ասում էր զարթիէներից մէկն իւր ընկերոջը, այն խոզին եթէ Մշում կախէին, կամ շանսատակ անէին, մեր գէօվլէթից (Հարստութիւն) ինչ կողականէր, Սուլթանն ինչ կորուստ կունենար: Արժէր, որ մեզ արքան տանջէին մի անհաւատ կոտապաշտի զաւակի համար: Այդ ասման աղա, Հասան աղա, այդ տամ... Բոլոմն էլ աշխարհից վերցաւ, նրա ազիզ Եկեղեցն էր...: Այս ի՞նչ կարգէ, որ հինգ կողամի տանջեն ուրացրեին, երկրից երկիր թափառեցնեն մի խոզի ձագի համար:

— Ալլահն էլ խօ գիտէ, եթէ մեր աստիճանաւորը մեզ չուղեցէր, ես մի հարւածով դրա գանգը կիշրէի, այս ստորութիւնից կազատւէի: Ախար միթէ կարելի է մի հալիորդի լակոտի համար ամբողջ ամսով թափառել...: Բայց էլի իմ անելիքս կանեմ, մըմնջաց ընկերոջ ականջին:

Մազերս փշաքաղում էին, երբ ես լսում էի այս բոլոր խօսակցութիւնը և անմոռունչ, գլուխս կախած շարունակում էի քայլերս փոխել, սոսկալի կոկիծներն ու մորմոքները քաշելով: Մեր ճանապարհորդութեան եօթներորդ օրը ես լսեցի, որ ինձ տանում են Արնոպ, տաժանակիրների աշխատանոցը: Այդ բանը ես չէի գիտէր սկզբում, թէ ի՞նչ բան է, փախենում էլ էլ հարցնելու: Այդ բանն էլ գեռ հաստատ չգիտէի, միայն զարթիէներն իրենց բերանից հատ ու կտոր խօսքեր բայց թողին, որսնցից հասկացաւ, թէ ինձ սպաննելու չէին, այլ քանը հինգ տարի աշխատելու էի այդ տաժանակիրների հետ: Բայց ոչ այդ տաժանակիրի աշխատանքը, ոչ այդ

քսանը հինգ տարին, ոչ աշխարհից անջատւած Սինոպի թանձրապարիսպ բանտերն ու աշխատանոցները և ոչ էլ ապագաին գլխիս գալիքները ինձ չեին հետաքըրքրում։ Ուշքս ամբողջապէս ամփոփել էի, որ ճանապարհորդակից գահիճ պահապաններիս ճիրաններից ազատւեմ, տանջանքներից անձս պաշտպանեմ և մի անակնկալ հարւածով չզլորւեմ...։ Գաբրիէլիս՝ հոգէառիս նման շրջապատել էին ինձ և դրանց ճիրանների տակ, բանտի մթնոլորտից ազատւելուց յետո, կեանքն այնքան քաղցրացել էլ ինձ համար, որ ուզում էի ապրել, ասպրել ինչ էլ որ պատահելու լինէր, ապրել, մինչև անգամ եթէ հարկ լինէր կրկին բանտ նստելու պալմանով, լոյս աշխարհից, թարմ օդից զրկւելու պալմանով անգամ։ Այդ բոլոր տանջանքների, թանձր ու պինդ որմերի, երկրի խորքերի միջից անգամ ազատւելու լոյս և կեանք վայելու լոյս կա, իսկ մահւանից յետո...։

Մենք գնում էինք, բոյց շատ դանդաղ, այն ինչ ցրտերն արագաբար սաստկանում էին և որքան բարձրանում էինք Բարձր-Հայոց կենդրոնական սարահարթը, այնքան խստանում և ցրտաշունչ քամին, մանաւանդ առաւտօտ իրիկուն վառում, լափում էր։ Եւ որքան շատ էին նեղում գահիճներս ճանապարհի և քնութեան խստութիւններից, այնքան սաստկացնում էին իժ տանջանքներն ու հարւածները։ Գրաստի նման անմոռնչ, պարտաւորւած էի տանել. հակառակ գէպքում ինձ սպառնում էր մահ...։ Մինչև անգամ մի օր զարթիէներից մինն ասաց պաշտօնականին.

— Եթէ սրան սատկեցնենք, շղթաներն ու շորերը ետ տանենք միւթէսարիֆին և ասենք ճանապար-

հին գլորւեց ու սլմորեց, մեզ ինչ պիտի անեն, ինչ կարող են ասել:

Լաւ էր, որ պաշտօնականը նոր թիւ բքերից էր և համոզւած էր, որ ինձ քննութեան են ենթարկելու, որով պետութիւնը միծ գաղտնիքների տեղեկանալով, կորող էր ապագայում զգուշանութեան այդպիսի փորձանքներից ապահովել։ Հենց այդ նովատակով էլ նա ասաց դարթիէներին։

— Մենք որքան որ լաւ մտածենք, Կ. Պոլսի գիտնուկանները մեզոնից շատ լաւ կարող են ամեն բան նախատեսել և դրան քննութեան ենթարկելով, միւզիր (վնասակար) ների բոլոր գաղտնիքներն իմանալու Դրան որ առողջապէս պահանջիլ են, այդաեղ էլ մի խոր նախատակ կա, որ մեր հասկացողութիւնից բարձր է։

Այս որ լսեցի, սիրտս տմբալնդւեց և շանսատակ լինելու երկիւդից բաւական թեթեացա, բայց եւ այնպէս կասկածները սըտիցս իսպառ դուրս չեկան, քանի որ գիտէի և համոզւած էի, որ բարկութեան ժամին թուրք սստիկանը շատ բարտկ բուրուկ բաներ չի մտածում, նա բնագմանն է աձնատուր լինում և գատաղութիւնը կորցնում։ Երբ ես աստիճանաւորի խօսքերի իմաստի վրա էի մտածում, սստիկանն ինձանից ուելի արագ եզրակացութեան հասաւ ու պատասխանեց իւր հրամանակալին։

— Ե՞՞չ, Կ. Պոլսումն էլ կարգին բան մտածող չկա։ Թէ որ ճշմարիտ հաւատացեալներ լինէին մեր իւլէմտները (կղեր-գիտնուկան), երկնքի սրբազնասուրբ յալտնութեան (զուրան) համաձայն կը տնօրինէին, որ

Ճենք անխնա կոտորենք ալս բոլոր բայաներին, ալս միւզիր (վնասակար) գեավուրներին, որով բոլորովին հանգիստ կապրէինք և ոչ մի տեղից երկեւդ չէինք ունենալ:

— Այդ էլ քո խելքի բանը չէ, ասաց զօրականը զալրացած, ալդպիսի խօսքեր ձեր բերանից պիտի դուրս չգա, դուք պարտաւոր էք միան ձեր իշխանաւորների հրամանները ճշութեամբ կատարել:

— Եր ասածը շատ ճիշտ է, բայց...

Էլ չկարողացաւ, չհամարձակեցաւ շարունակել գաբթիէն ու ամենքը լուցին: Մենք շարունակեցինք ճանապարհը, բայց ամեն մէկս իւր վիճակից դժգոհ, ամեն մէկս քննադատելով ուրիշների կարգադրութիւնները և առանց համարձակւելու մեր ներքին աշխարհն իրար հաղորդելու, գնում էինք, գնում... խորհրդաւոր հրամանը գործադրելու համար: Վերջին իրջկունը իջևանեցինք Տուզլաները, որտեղից հետևեալ օրը զարթիէններն ինձ յանձնելու էին Երզըումի Այալ-բէզին (Ոստիկանապետ), որպէս զի կարեռ կարգադրութիւնն անէ: Մենք պարտաւորւցինք գիշերել Տուզլաների (աղահանք) կառավարչի տան տակի յարկում, որը մի ընդարձակ ախոռի նման խալտառակ, անձեփ յարկ էր: Լուսամուտները թէև բարձր ու մանր, բայց երկաթներ չունէին: Ինչպէս յատակը գետին էր, հողով ու փոշիսկ ծածկւած էին պատերն ու առաստաղը:

Տուզլաները (աղահանք) կառավարում էին պետութեան կողմից նշանակւած պաշտօնեաներն իրենց պահապանների խմբերով և գործաւորներով: Այդ աղահանքը ու աղահանքը պահապանների խմբերից հոսող ջուրը չորացնում և աղը

ծախում են մողովրդին կառավարութիւնից նշանակւած որոշ սակագնով: Ամբողջ գտաւաներ խմբերով զալիս են աղահանք և օրերով սպասում, որ հերթով իրենց տան կարեսր քանակով աղը բեռնաւորեն իրենց սալիերին ու անասուններին և ճանապարհ ընկնեն: Երբեմն քրգերը մեծ խմբով զալիս են և բռնութեամբ լրցնում աղն իրենց ջւալներն ու տունց որոշեալ պետական հարկը վճարելու, տանում են: Ալսպիսի դէպքերում միշտ ընդհարում է պատահում աղահանքի ծառայողների, պահապանների ու քրգերի մէջ: Ոի ալդպիսի ընդհարում պատահեց այդ զիշեր քրգելի և աղահանքի վարչութեան մէջ և այնքան նեղն ընկան վարչական սկահապաններն ու պաշտօնականները, որ օգնութիւն խնդրեցին զարթիէններից ու նրանց աստիճանաւորից և վերջինս հաւատարմական նախանձախնդրութեամբ իւր զարթիէնների հետ միջամտեց կռւին: նախապէս ինձ իմ որջում կանոնաւորապէս փակելուց յետո:

Կոիւն ու աղաղակն այնքան սաստկացաւ, որ ես որոշ լսում էի ոչ միայն արձակած հրացանի ձանը, այլ մինչև անգամ կուռզների աղաղակը, խօսակցութիւնները և մինչև անգամ սրերի շաշիւնը: Կոիւն բանի գնաց սաստկացաւ և սատիկաններն ու պահապանները պարտաւորւցան քայլ առ քայլ քրգերին հետևելով հեռանալ բնակարանից: Այս ժամանակ ես արդէն բոպէտական արագութեամբ կազմեցի իմ ծրագիրը և սկսեցի բոլոր ճիգս թափելով աշխատել՝ նպատակիս հասնելու:

Աղահանքի գործիքները շարած էին իմ բանտի հարևան գաւթում, որի գուռը բաց էր: Իսկոյն մի բահի կոլը ոտք իս շղթաների մէջ անցկացը և բահը պա-

տի քարերի արանքը բռնել տալով՝ երկու անդամ վեր սստոստեցի ու կոտրեցի։ Երբ մի ոտքս ազատեցի շըդթափ, իսկոյն թևերիս շղթափ կողալանքը կոտրեցի և թևերս ազատելուց լետո, ազատ փշրեցի և միւս ոտքիս շղթափ օղակը։

Ես ազատ էի. բայց անծանօթ վայրում, բարձրացա լուսամուտի գոգը և սկսեցի լսել պահապաններին ու զարթիէ պահնորդներիս։ Քրդերը նըտնց բաւական հեռացրել էին Աղահանքից։ Առանց երկար տատանւելու, երբ նկատեցի, որ հանքատան շուրջը պահապան չկա, լուսամուտից ցած իջա և ուղղւեցի ձորամիջով գէպի սարը։

VII

Արագ քայլերով, համարեա թէ վազելով, անցկացա ձորը և մագլցելով բարձրացա ապառաժուտներից գէպի սարը։

Բարձր, լեռների լանջերի վրալով թռչկոտում էի, ինչպէս արծիւն ամպերի միջով և սար ու ձոր, մարդ ու անասուն, զեռուների, մժզուկների նման մանր էին երեռում աչքիս։ Աղատւել էի և անկախ, համարձակ առաջ էի գնում, իսպառ բանտն ու շղթաները, պահապաններն ու զարթիէները մոռացած, իշխանական հալեացքով, արհամարհանքով շուրջս դիտելով։ Կոտրել

էի բռնակալներիս ստրկական շղթաները և ապական, ւած բանտերի նեխւած օդից ազատւելուց յետո, մանկութիւնից սիրածս վայրերն էի ապաստանել, առանց երկիւղի նշովն անդամ ունենալու վայրենի գաղաններից, գալլերից ու արջերից, որոնք անչափ բարեգութեն քաղաքային մոլաներից, զարթիէներից.... և աւելի նւազ արիւնաբռու։ Դեռ կէս գիշեր չկար, երբ ես մի որջ գտա մի ձորում, ապառաժի մէջ և առանց երկար տատանւելու ընկա, քնեցա։

Թէ որքան էի քնել, այդ ինձ լուտնի չէ, բայց մի ահադին վայնասունի աղմուկ ինձ սթափեցրեց խոր նիրհից։ Շունչս զպած, առանց տեղիցս շարժւելու, առանց որ և է ծպտուն ու շշուկ բարձրացնելու, աչքերս չոած, ականջներս ցցած, բոլոր ուշագրութիւնս լսելիքներումս կենարոնացած՝ լսում էի գողդողագին այդ աղաղակները։ Այդ աղաղակներն աստիճանաբար ինձ էին մօտենում, ալնպէս որ սարսափս հետզհետէ սաստկանում էր։ Իրար ետեից զէնքերի պայթումը, գնդակների ահաւոր թնդիւնը, սուլումը, բոցն ու փայլն ինձ սոսկացնում էին։ Եկան մօտեցան ձորին և արդէն քայլերի և զէնքերի շաշիւնի ձախնը լսում էի։ Պրութիւնս զարհուրելի էր, կեանքի և մահի խնդիր կար առաջս և ես պատրաստւեցի վտանգաւոր բոլէում անձնասպան լինել և կրկին ընկնել այդ գազան դահիճներիս ճիրանների տակ։

Բայց բազգս ինձ չմատնեց, դահիճներս եկան ձորի միջով անցան, կատաղի, գազանալին աղտղակներով անցան ու բարձրացան գէպի սարը։ Մտածեցի որջս փոխել, կասկածելով որ կարող էին նոյն ընթաց-

քով ետ դառնալ և այրը գրաւելով՝ ներս մտնել ու ինձ կալանաւորել: Բայց այդ վտանգն էլ անցաւ, նըրանք ու բիշ ճանապարհ բանեցին և բոլորովին հեռացան իմ որջի բոլորափից: Այլ ևս քունը չմօտեցու աչքերիս և լուսադէմին նկատեցի, որ թուլացած, վհատւած ետ գարձան զարթիէներն իրենց աստիճանաւորի հետ և պահապանները Տուզլաի կառավարչի հետ գէպի իրենց բնակարանը: Չորս կողմու լու քննելով՝ նկատեցի որ պահապաններ էին նշանակել այլ և այլ կէտերում, այնպէս որ պարտաւորւեցի քաղցած, ծարաւ մտնել որջիս խորքերը և սպասել մթնելուն:

Բայց քաղցն երկի դից սոսկալի էր, ոտամոքսիս տանջանքը մահւան տագնատի մէջ զցեց հոգիս: Նախորդ օրն արգէն շտա քիչ բան էի կերած, զիշերը դեռ ինձ հաց չէին տւած, որ պահապանների և քըրդերի մէջ ընդհարումն սկսւեց: Ամբողջապէս լուրած ստամոքսիս դէմ, ուզում էի քննել, բայց քունն աչքիս չէր մօտենում, սպասկած տեղը զաղարումս կտրւեց, շուռ էի գտիս տյո ու այն կողքիս: Կարծես կրծսկորիս տակ մի ինչ որ բորոլ կրծում էր ու կրծուում, սիրտս ու թոքերս գարարում ու մորմոքում: Քանի քանի անգամ փորիս վրա սոզալսվ գուրս գնացի, այս ու այն կողմը դիտեցի. բայց սիրտ չկարսղացա անել, մինչեւ անգամ կանգնելու: Բարերազդարար աղքիւրակը մօտ էր և շտա շտա ստամոքսս բեւնաւորում էի անապակ ջրով:

Թէ ինչպէս ողջ օրն անցկացրի, դժւար է ձեզ նկարագրել, միայն թէ մութն ընկնելու պէս՝ համբերութիւնս հատած՝ դուրս եկա որջից և բարձրանալով

սարի գագաթը, սկսեցի շուրջս զննել, փախուստիս ծըրագիրը կազմելու համար: Ցուրտ էր և քամին կտրատում, ճեղճեղում էր մաշկս: Դալան-թէքեանի բարձրաբերձ լանջեց կազմեցի իմ ծրագիրս: Քայլերս ուղղեցի դէպի Խնուս, հաւատացած լինելով, որ ինձ որոնելու էին Սասոն ճանապարհներին:

Ո՞ր հայ գիւղը մտնի ինձ նման մի ճամբորդ, որ օթեանի և պատրաստի սեղանի չարժանանա: Ամբողջ տասն և հինգ օր թափառեցի գիւղից-գիւղ, մաքուր սրտերի, անձնւէր հոգիների շատ պատահեցի: Ամեն տեղ ինձ ընդունում էին, մանաւանդ հասակալից պատանիներն ու երիտասարդները մեծ ոգեսրութեամբ և ինձ ինչ որ խորհրդաւոր ճանապարհորդի տեղ էին ընդունում: Որքան պարզում էի ինքս ինձ և գլխիս անցքերը, նրանք աւելի հետամուտ էին լինում ինձանից բան իմանալու և այնքան ամրապնդում էր նրանց մէջ իրենց կասկածները: Ամբողջ օրերս անձնազոհ ընկերների մէջ էի անցկացնում, նրանց դարդերը լսում, նրանց ցաւերին ցաւակացում և մխիթարում էի քաջալերելով:

Այդ տասնուհինգ օրւա մէջ ինչեր չլեցի, ինչեր չիմացա և ինչ բաներ չսովորեցի: Վերջապէս հաւաքեցի մէկ երկու կտոր անհրաժեշտ հագուստ ու մէկ մահակ ձեռքիս, ճանապարհ ընկա գէպի Սասոն, նախասլէս վճռելով երբէք Շէնիք չմտնել և չերևել աղգականներիս: Մշու դաշտում լսեցի, որ կառավարութիւնը ծնողներիս, ազգականներիս կրկին տարել, բանտն էլցել և եօթն օր լետո Մստօ-բէգի խնդիրքով արձակել է: Իսկ աստիճանաւորն ու ոստիկանները

Տաւզլաի կոռավարչի հետ մի պրօտօնօլ էին կողմել, իբր թէ ես վախչելիս՝ իրենք ինձ հետամտել են և ես անճարացած ապառաժից ցած էի գլորւել, խշըւել ու սատակել:

Սլդ սուտն ինձ ջատ նպաստաւոր էր, այնպէս որ պարտաւոր էի գեռ նրանցից շնորհակալ լինել, որովհետեւ այդ ստով ես ազատւում էի ապազա հետախոյզներից: Մանաւանդ որ արդէն ծնողներս ազգականներս ողբացել էին իմ մահն և ես անդառնալի կերպով նրանց համար աշխարհից անհետացել էի: Սլդ պարագաները չափից աւելի նպաստաւոր էին ինձ համար, ես էլ որպէս նոր աշխարհ եկած, նոր կեանք սուած մարդ, մոռացա ծնողներս, հալրական օջախս և Մշու գաշտից, իմ սիրելի վալլերի կողքից որպէս օտարական, անցա, մտա Ատաւն: Բայց այլ ևս քայլերս չուզգեցի Շէնիք, այլ ուզիդ զիմեցի Պալւորիք:

Խելքս-միտքս ամբողջապէս կենորոնացըրած էի այն մտքով, թէ ինչպէս մի օր առաջ գտնեմ Արարօին, որի մասին այնչափ պատմութիւններ էի լսել և որից գողում էին այդ ժամանակ ոչ միտյն գաշտի քըրգերը, զարիթէները, պաշտօնականները, այլ մինչև անգամ սարի լամուկներն ու լեռնորդիք: Հասա Պալւորիք: Սուը սուք սարերը, խոր խոր ծերպերը, նեղ նեղ կածանները, ժայռերն ու մացաններն ինձ համար նորութիւններ չէին: Խէզի նման սոլում, մողէսի նման սալիթքում, ցատկում, բարձրանում էի սեպ սեպ սարալանչերով և թուշկում համարձակ, անվախ գէսլի վեր, գէպի բարձր, գէպի աղատ, անկախ Պաւուցոց աշխարհն, ուր ոչ բէգ կար, ոչ իշտ, ու սատակել:

զարթիէ, ոչ էլ զայմտղամ:

Հասա Պալւորիք: Ալդտեղ ես իմացա, ես զգացի, որ բոլորովին նոր եմ աշխարհ եկել և նորից ծընւել: Ես այլ ևս հովիւ Աւոնը չէի, ես նոր մարդ էի: Ալեւս ինձ չէին շրջապատում իմ անլեզու-ոչխարներս, կատաղի գտմփուներս, ինձ լսում էին սրտատրով և քաջալերում մարդիք, որոնք ոգի և արիութիւն էին ներշնչում ինձ: Արաբօն չկար, բայց նրան սպասում էին: Վերջապէս մի գիշեր ուշ ժամանակ լուր բերին, թէ Արաբօն եկաւ, իշտ Մանասարի տուն և անհամըեր ուղում է ինձ հետ տեսնելու: Ուրախութիւնից այնպէս էր սիրտո բարախում, որ ամբողջ մարմնով գողզողում էի, երբ մուժ գիշերին մի որմի տակ նրա հետ աեսնեցի, զրկեցի և համբուրեցանք: Դեռ կեանքումս սիրտս, ոզիս այդպիսի մի ուրիշ ուրախ ըոպէով չէ զեղւել ու փղձկել, երեխալի նման քիչ էր մնում, որ լաց լինէի:

Մի երկու օրից յետո Արաբօի հետ ժողինք ազատ Սասունը և կամաց կամաց անցանք քրդերի վրանների կողմերը: Ոչ ձի ունէի, ոչ էլ կարզին զէնք, Մստօ-բէզից վախցրածս թւանքն արդէն քեռիս ձեռքիցս խլել էր: Արաբօն էլ մի կարգին ձի չունէր, թէն զէնքի կողմից հարուստ էր: Իսկոյն ծրագիր կողմեցինք, անցնել Մշու-գաշտի կողմերը և մեր ինքնակոչ բէզից Մստօ-բէզի ջակատից մի զուգ ընտիր ձի կորզել: Սլդ բանը մենք երկու նպատակով որոշեցինք անել, նախ որ մենք ընտիր մատեանների (մատակ ձիերի) պէտք ունէինք և նրա ջոկատն արդէն անւանի էր: Երկրորդ՝ որ մենք ուզեցինք ալդ արաբքով նրան սոսկացնել

և ստիպէլ, որ իրեն զոպէ և չկեղեքէ ու չտանջէ դաշտերի թշւառ շինականներին:

Հենց հետեւեալ զիշերը մենք մեր ծրագիրը գործադրեցինք. ոչ միայն երկու ընտիր նժոյգներ բունեցինք Մատօ-բէգի ջոկատից, այլ այդ ձիերի մերկ թիկունքին բարձրացած՝ մօտեցանք Մատօ-բէգի ամտուանոցին և Արաբոն երկու ձիերի համէտներից բռնած սպասեց դուան մօտ, ես երթիկից ներս մտա նրա ախոռը և սէաքիւից իջեցը երկու նոր թամբ, իրենց պարագաներով և երկու լաւ հրացան ու դուրս հանեցի: Մատօ-բէգի դուան առաջից առանց հեռանալու, մենք սանձեցինք ու թամբեցինք ձիերը և հեծնելով սլացանք գէպի Խնուս:

Բայց մեր արարքը ոչ միայն ընկճեց Մատօ-բէգին, ալլ, ընդհակառակը, նա կատաղած, սկսեց տանջել պատահած բոլոր հայ ճանապարհորդներին և գաշտի մէջ իրեն լայտնի ընտիր ձիւորներին և ճարպիկ տուն կտրողներին: Ամեն օր նոր նոր լուրեր էր հասնում մեզ, ամեն օր նոր նոր մարդկանց ձերբակալման համբաւն հասնում էր Խնուսի զիւղերը և վրդովում հասարակութեան հոգին: Շատ տեղերում իրենք՝ հայերն իրենց վրէժը լուծելու համար, գնում, հակառակորդներին իրենց զրպարտութիւններով մատնում էին բէգին, որն օգտաելով հանդամանքից կեղեքում էր ամենքին:

— ծար չկա, Արաբօ, ասի մի օր ընկերոջս, բէգի դատաստանը մինչեւ չտեսնենք, մեր ժողովուրդը խաղաղելու չէ:

— Լաւ ես ասում, Լեսն, — ասաց Արաբօն մըտախոհ, — բայց ասելը հեշտ է, կատարելը՝ դժւար...: Բէգն ալժմ շրջապատւած է անթիւ թիկնապահ քրդերով,

որոնք նրա անունով ազատ կողովտում են ժողովրդին: Նրանց ձեռքից ճողովրելն այնքան էլ գիւրին գործ չէ: Մանաւանդ քաղաքում՝ Մշում, ուր նրան ծառայում են անթիւ սստիկաններ և աստիճանաւորներ:

— Այս գործն ես լոնձն եմ առնում, միայն թէ դու ինձ ընկերացիր մինչեւ խրամատը: Ես այնտեղից ոտքով կերթամ, կմտնեմ նրա ապարանքը: Եթէ ազատւեցի, կարողացա փախչել, լաւ, եթէ ոչ, դու կարող ես ձիգ մտրակել և հեռանալ:

VIII

Տատանւեցաւ Արաբօն. ոչ համարձակ կարողացաւ առաջարկս մերժել և ոչ էլ աներկիւղ ընկերակցել: Բայց ես որոշումս արել էի, ալթել, — մեռնել, կամ մեռցնել այդ անզուսալ գաղանին, որը լինւած կառավարութեան և բազմաթիւ քիւրդ հրոսակներին, աներկիւղ հարստահարում ու մորմոքեցնում էր թշւառ հայ զիւղացիներին, լոփշտակելով նրանց ոչ միայն հացահատիկներն ու անասունները, այլ մինչև անզամ մատաղ կոյսերն ու մատաղ տղերքը: Այդ արարքով ես մեծ ատրամփ կարող էի զցել ամբողջ գաշտում ապրող քիւրդ բէգերի ու շէլիսերի վրա, որով կզսպէի նրանց ստորաքարշ կրքերը: Վերջապէս Արաբօն ճարպահ պարտաւորւեցաւ ինձ հետեւելու և ես կեանքս, նորից

գտածս կեանքը վտանգի մատնեցի, մահն աչքս առած
մօտեցա նրա տանը, մինչև անդամ սիրելիներիս հա-
մար պատրաստակամ զոհւելու, և համարձակ կերպով
ներս սողացի:

Մէջ գիշեր էր և Մստօ-բէգն առանձնացել էր
իւր կանանցը, որտեղ թշւառների թիւը փոքը չէր:
Նրա աչքերից քունը փախել էր և նա շրջապատւած
մատաղահաս կանանցով, հարճերով, երգուհիներով և
նւագածուներով, շերբէթ էր ընդունում, քաղցրաւենի.
Ներ էր կուլ տալիս և ագահաբար ծխում մէկ նարգի-
լէն կլկլացներով, մէկ էլ չիրուխը փսփսացնելով: Գրե-
թէ մերկ կանայքն ու հարճերը զանազան դիրք ստա-
ցած, տարածւած, նստած, պառկած կամ կանգնած,
աչքերն իրենց դաժանագէմ բէգին յառած, անընդ-
հատ սպասում էին նրա տկնարկի հրամաններին: Իսկ
նւագածուներն անվերջ ածում էին, գրգռելով երգ-
չունիների սիրտը, որոնք քոցակէզ հառաջանքներով,
աղիողորմ ձայնով, ողբագին կլկլացնում էին և իրենց
գալլալիկներով լեցնում կանանցի ընդարձակ դաշիճը:
Նաժիշտներից մինը, որի ձայնը թագաւորում էր համեր-
գի վրա, իւր սրտամորմոք երգերը վերջացնում էր հե-
տիեալ տողերով.

Բժիշկ, ախանք ինչու գուն.

Միալն զարկերակս ես քննում.

Ինչի կուրծքս չես ճեղքում

Եւ վիրափ սիրտը զննում.....

Ընդունաբանի և կանանցի մէջ եղած պարտի-
զից դիտում էի Մստօ-բէգի շուրջը կատարւած բոլոր
անսարանները, որոնք սոսկում էին աղդում ինձ: Գր-

դանի, հրեշտակատիպ կանալը թախծալի դէմքերով,
հիւծւած սրտերով և թոքերով, բոլորել էին դաժանա-
սիրտ գազանին: Երգում էին, բայց երգը լոկ իրենց
սրտի վշտի ու թախիծի արտադաշտութիւնն էր, նւագում
էին, իսկ նւագը կարծես նրանց լուղարկաւորութեան
տիուր շանտագն էր. ծիծաղում էին, իսկ ժպիտը
դէմքերից նորանց վերջին արհամարհական արտադա-
շտութիւնն էր, որ շպրտում էին գազանի երեսն իվեր:
Թշւառներն իրենց տանջանքների բովի մէջ պարտա-
ւորւած էին բաղդաւորի գեր կատարել, թունաւոր ա-
տամների և սուր սուր ժանիքների մէջ կեղծել, թէ
իրենք սոխակի գալլալիկների և վարդի թուփերի ըս-
տերի տակ հոգեզմալլած էին իրենց սիրահարի սի-
րավառ գրկում....

Կանանցի սրահը զարդարել էր Մստօ-բէգը
թանգագին գորգերով, ընտիր թաւշեա վարագուրներով,
բէհէզներով և դիպակներով: Բազմոցները ծածկւած
էին վարդագոյն աթլասի փոսցներով, որոնք ամբող-
ջապէս ասեղնանկարւած էին գոյնզգոյն ընտիր մետաք-
սէ թելերով: Խարճերի երեսները պատրաստւած էին մութ
կանաչ թաւիշից, որոնց վրա սոկեթելով և արծաթթելով,
հարթակարով և բարձրակարով ընտիր ընտիր բուստկան
կեանքից նկարներ էր բանւած: Պատերը, առաստաղը,
գուները, անկիւններն ու պահարաններն այնպիսի ըն-
տիր քանդակներով և ծաղիկներով էին զարդարած, որ
ակամա բերանս բաց արած, հրամուրւած դիտում էի,
մի քանի ըոպէով ուշքս կորցրած, դերիցս դուրս եկած,
մոռացած ամեն բան, զմալլել էի Մստօ-բէգի առանին
կեանքով:

ԵՇ, եղբայրներ, մեր տան չուլ ու փալսսներից, հայ շինականի պատռած, ճեղքած կտորներից ջոկ իմ աչքերն ի՞նչ էին տեսել, որ չզմայլէին այդ ընտիր արդու գարդի վրա: Մի տեսնէիք, թէ ոսկին ու գոհարը, ոսկեթելն ու մարգարիտը թանգագին կերպասների վրա ի՞նչ գեղեցիկ և ի՞նչ նրբաճաշակ զարդարւած էին, մի տեսնէիք, թի մերկ կուրծքերի, սրունքների և թեսերի վրա մանեակներն, վզնոցներն ապրջաններն ու քիլազուկներն ինչպէս էին շողովում ու փողփում անգին շողակներով ու ետզութներով, մէկ տեսնէիք թէ ի՞նչ ճարտար ոստոստիւնով պարում ու թռչկոտում էին գեղանի հարճերը և վարդագոյն բոցավառած այտերով ու իրանով պէծեր արձակում, ինձ չէիք մեղադրել, դուք ինքներդ էլ կմոլորէիք, կշարէիք....

Բայց այդ բոլորն ինձ շուտով ընկղմեցրին դառն մտքերի մէջ, ինձ բորբոքեցին և սիժափեցրին. երբ սկսեցին մէջ գիշերին ընթրիքի պատրաստութիւնը տեսնել Ս.Հագին սփոռոց տարածեցին յատակի վրա, որ հացի և կերակրի փշրանքները շթափւին յատակի վրա և բերին տարածեցին խոնչան, որն յատակից հազիւ մի թիզ բարձրութիւն ունէր: Եւ որքան արագութեամբ աղախինները բերում էին զանազան աղանդերներ, քաղցրաւենիներ, մրգեր և խմորեղէններ ու ի՞նչ գեղեցիկ կերպավ գասաւորում այդ բոլորակ ընդարձակ սեղանի վրա: Բարձր դրին և Մստօ-բէգն իւր յատուկ տեղը նստելուց յետո, կտնալքն ու գեղանի հարճերը շրջապատեցին սեղանը: Եւ ինչպէս էին լափում և ինչպէս էին խմում սառը սառը վարդագոյն օշարականները.... Իսկ այն կողմը, դաշտի մէջ, կամ սարերի լանջի վրա

Մահմադ-աղան ու Հասօ-աղան ինչպէս խլում էին գարի հացի պատառն անգամ իմ եղբայրներիս ձեռքից և մի պուտ կաթը մանուկները շրմունքներից ու նրանց գլորում գաղանական կիցերով....

Եւ չգիտեմ, թէ ի՞նչ եղաւ, ինձ վրա ի՞նչ հսկեկան ճնշում եկաւ և սիրտս ի՞նչ սոսկալի կերպով թրթուց, որ ես համրերութիւնս հտած թռառ ու ներս մտա, մերկացրած զամաս (գաշոյն) ձեռքիս: Ի՞նչն էր ինձ այգպէս արագ ներս մզողը, ի՞նչ ոչ էր, որ ինձ վալրկենական արագսւթեամբ թռցրեց, ի՞նչ խթան էր, որ ես ոգեսրւած ու քաջալերւած, աներկիւդ, մենակ նրանց գէմ ու դէմն ելա, չեմ կարող բացատրել: Սոսկալի վայնասունն ընկաւ, տիկիններն ու հարճերն այնպէս ճշացին ու գոռացին, որ կարծեմ ամբողջ թաղում ձայները տարածւեց: Բայց Մստօ-բէգը տեղոց տեղ շշմած մնաց, երբ ինձ նկատեց:

— Լւսն, Լւսն, ասաց ու լեզուն բռնւեց:

— Ես եմ, ես եմ, ասացի ու վրա վազեցի:

Սոսկալի ճգնաժամի մէջ էի, ըսպէն, վայրկեանը շատ թանգէր ինձ համար: Մոլեգնած, աչքերս արիւնով լցւած, յարձակւեցա Մստօ-բէգի աղիքներն ու փորոտիքը մի հարւածով թափեցի ու գուրս թռառ, մինչ հարճերի աղաղակների ձայնից ներս կիսութէին Մստօ բէգի գուանը լակողների մի ահագին խումբ, որսնցից ոչ մէկը սիրտ չէր անում կանանցի պարտէզն անգամ մտնելու: Մանաւանդ որ խստիւ արգելւած էր ծառաներին հարէմի մուտքը, և երբ նրանք մոլորւած մընացել էին և տեղեկութիւն չունէին, թէ ի՞նչ էր կատարւում ներսը, ես մերկ զամաս ձեռքս մտա, նրանց

միջով անցաւ ու գուրս զնացի: Այն բազմաթիւ հացկատակներից և ոչ մէկը չյանդքնեց առաջս կտրել և կամ յարձակում կեղծել: Մինչև անգամ երկիւղներից ծըստ, տուն անգամ չկտրողացան բարձրացնել: Երբ ես արդէն բաւական հեռացա տանից և կանանց ողբի ու կոծի ձայնը սաստկացաւ, նոր այդ վարձկաններն սկսեցին գոռսւ, գոչել և ահագին տղմուկով սպառնալիքներ կարդալ ու հրամաններ արձակել:

Մինչ այդ՝ ես արդէն հասաւ Արտօնի մօտ և մենք ձիերս նստելով՝ ոլացանք գէալի Մանագիերտ: Ալստեղ ապահով չինելով մեր վիճակը, մանաւանդ որ Արարօն միտքը դրել էր կրին Սասուն դառնալ, գոնէ մի շաբաթով մենք ուղղւեցինք և իջանք Արարօնի սիրականի տունը: Տաս, տասնը հինգ օր այդ տեղ մնացինք, անհամբեր դաշտից լուրերի սպասելով: Մստո-բէզի կանանցից մէկն ինձ ճանաչել էր, մանաւանդ լըսելով բէզի վերջին մրմունջները—Լեռն, լեռն, նա ինձ մատնել էր դատաւորներին և կրին ծնողներս, եղբայրներս արեւնակիցներս ձերբակալելով զետեղւել էին Մշու բանտում:

Բաւտկան չէր իմ մատանջութիւնը ծնողներիս մասին, բաւական չէր հոգեկան վշտերս, առօրեառութերք և ապրուստի հոգսը մեզ մաշում էր: Հացը, ուտելիքը անասելի կերպով սղել էր, չէր էլ ճարւում, զեռ այդ հերիք չէ, հալու ու կօշիկ մաշւել էին, իսկ փաշմփուշտներս, թէ հրացանի և թէ ատրձանակի, բոլորովին սպառել էինք: Անփողութիւնը, մանաւանդ մեր վիճակում, սոսկալի կերպով տանջում էր մեզ և մենք վճռեցինք փող ճարելու հնարքը գտնել: Իսկ միջոցներ

ձեռք բերելու համար կրկին պարաւաւորւած էինք գալարն իջնել:

Յալտնի բան է վաճառականութեամբ, հողագործութեամբ, կամ խաշնարածութեամբ փող չէինք կարող վաստակել, իսկ անտառների ու շամբերի որսերս նոյնպէս քաղաք չէինք կարող տանել ծախելու: Կամա, թէ ակտմա, պիտի հեշտ աշխատանքի եան ից վազէինք: Մստո-բէզի տան ճանապարհն ես լաւ դիտէի, Արարօն էլ իո չէր զլանում պահապան կանգնելուց, լրտեսելուց: Կրկին մտա ալն գահիճներն ու կանանցը և սնդուկները, արկղները գարստակելով գուրս եկա: Ոսկի, մարգարիտ ու գնչարով բեռնաւորւած՝ մենք դաշտում մի հայրէիսի (գիւղապետ) տանն ապաստանցանք: Իէիսն անտմօթութեամբ մեր նւէրներն ընդունելով՝ իսկոյն քաղաք էր հասցրել և զարթիէ պահանջել: Անկողիններիս մէջ քնած էինք, երբ սոտիկանները տուն դուռ շրջապատած՝ ուղեցին մեզ կապոտել և քաղաք տանել:

Դեռ լսուը բացւելուն մի ժամ կար, երբ լուսամուտից առաջին հրացանի գնդակը ներս արձակեցին զարթիէները: Խսկոյն սթափւեցանք և պարտաւորւած էինք ըէիսի ու նրա ազգականների հետ ըմբշամարտելու և գաշոյններս փարտելու: Մի քանի թեթև վերքեր և արեան կաթիլներ վախասուն բարձրացրին տան մէջ: Մինչ այդ՝ մենք ձիերը թամբեցինք, զինւեցանք (արդէն մենք երբէք քնելու համար չէինք հանւում) և գուրս թռանք: Մթնում, գոան առաջ, զամայով երկու սոտիկան թաւալեցրինք և երկու գնդակ էլ հասցրինք երթիկի մօտ գտնւող զարթիէներին: Արանց աղաղակի ու վալնասունի մէջ թողած՝ ձիերս

Հեծանք ու մտրակեցինք:

Այդ մատնիչին խնայելու չէ,- ասաց Արաբօն, -անպատճառ հրապարակով սատկեցնելու է, որպէս զի մատնութիւնից ձեռք քաշեն մեր հաստագլուխ անպիտան բէխոները:

Հէնց այդ օրը ճաշից լետո հրապարակով ձիաւորւած՝ մտա նոյն գիւղը և մարտինիիս գնդակով ըէխին գլորելով՝ յայտարարեցի, թէ այդ է մատնիչների վախճանը և հեռացաւ:

IX

Ռէխիսի սպանման լուրը սարսափ սփռեց Մշու դաշտում: Ամեն տեղ խօսակցութեան նիւթը Արաբօն էր և նրա նոր ընկերը — Զրիկցի Լեռնը: „Մատնիչների վախճանը գնդակ պաղեցնելն է“ խօսում էին ամեն տեղ, ամենքն էլ զգացացել էին և ուրախութեամբ պատրաստ էին զարթիկների և թիւրք պաշտօնականների ամեն տեսակ նախատինքները, զրկանքները, արհամարտները, հալոյանքները ու մտրակները տանել, քան թէ դաւաճանել ու մատնել:

Էլ մենք ազատ ման էինք գալիս դաշտում և ամեն գիւղ համարձակ մտնում ու գիշերում: Մանաւանդ որ մենք ոչ մի հայ գիւղացու վրա բեռ չէինք դառնում, այլ ընդհակառակը, մտնում էինք քրդերի

նախիրների մէջ. Երկու-երեք ոչխար, կամ մի լաւ կով առաջներս խառնում, բերում էինք հայ գիւղերում, մորթել տալիս, խորոված անում, կամ հերիսա գցել տալիս ու ալբում, ապրեցնելով մեզ հետ և թշւառներին: Այնքան խեղճ հայ գիւղացու նախիրն ու խաշինքը տարել լափել էին քրդերը, որ մենք նրանց արածի հազարերորդ բաժինն անգամ ետ խլելու անկարող էինք: Եւ այսպէս ազատ, համարձակ, դաշտի մի ծալրեց միւսն էինք գնում և օրներս մթնացնում:

Հէնց այդ աներկիւղ վիճակը մեզ կրկին դահիճներիս ձեռքը մատնեց: Ախ, ինչպէս ես պատմեմ, խելացնոր հայրս մեզ դաւաճանեց: Մի օր ինձ լուր բերին, որ մայրս սաստիկ տանջւում է իմ կարօտով, հայրս փափագում է ինձ տեսնել: Մենք էլ յիմարացնք, գնացինք: Ում մտքից կարող էր անցնել, որ դաւ էր սարքւած ծեր գէմ և հայրս, հայրս ինձ իւր ձեռքով դաշիճներին էր յանձնելու: Մշու միւթասարիֆը հօրս, ազգականներիս ազատել էր բանդից այն պայմանով, որ մինչև մի ամիսը լրանալը ինձ յանձնեն կառավարութեան ձեռքը: Մեզ լաւ հարթեցրին ընտիր գինիով և քնացրին: Գիշերը ձեռքնու, ոտքներս կապած՝ յանձնեցին զարթիկներին, որոնք մեզ դիակնացածներիս, կոճղի ու աղքարի նմտն սալլի վրա բարձեցին, կապկպեցին և մինչև լուսանալը Մշու բանտն հասցրին: Ճանապարհին անգութ կերպով մտրակելով, հրացանների կոթով զնքստելով: Ամբողջ մարմիններս ծածկւել էր կապտած սլիններով, ուկորներիս ցաւից շարժւել անկարող էինք և մեզ սալլից վրա գլորելով գլորելով բանտը հասցրին ու կողպեցին:

Սոսկալի կերպով տքում էինք, մօրմօքալով ալդ երկրալին դժոխքում....

Դարձեալ սկսեց տանջանքները, բաժանեցին մեզ իրարից, սկսեց ծեծը, նախատինքը, հայհոյանքն և քստմնելի մտրմնական տանջանքները: Այն, ինչ որ կարգացել էք, լոել էք, պատմել են ձեզ, մի կարծէք, որ գրանով կարողացել էք մօտաւոր գաղափար կազմել: Ոչ, ոչ, մի հարիւրերորդը, մի հազարերսրդը հազիւ նկարագրւած լինի ալդ ինկվիզիցական տանջանքների: Լալա ու Ֆէլզուլլահ փաշա կոչւած շղթաները, նաև մասնակութեամիր մեր բաշած տանջանքների Ասիանձնի հիմ: Մտրակ, լծակ, ձաղկիչ, ու մահակ տանելի մասն էին կուզմում մեր անընդհատ չարչարանքի: Ամեն օր նոր նոր գահիճների և նորահնար տանջանքների էին մատնում մեզ: Որպէս զի մեզ ստիպեն, որ իրենց ծրագրածի համեմատ ցուցումներ անենք, իւրաքանչիւր օր ստստկացնում էին ու ահեղացնում մեր տանջանքները: Մինչև անգամ աքցաններով սեղմրտում ու կապուտ կապտացնում էին մեր մարմնի մսոտ տեղերը և կարթիկներով ճանկուում, արիւնը անում մեր անձը: Բաւական չէր, որ եղունկներիս տակից եղեգնեա սեպեր էին խրում մեր մսի մէջ, եղեգներ էին խրում նոյնպէս մեր արտաթօրման անցքերում: Դեռ այս բաւական չէր, երկուսիս էլ գլուխը պսակեցին հրաշեկ ալզնձէ թագերով, բայց տարաբաղդաբար Կ. Պոլսից եկած հրամանի համաձայն, չնստացըին ալդ թագերը մեր զլիսին, որպէս զի կեանքերիս վերջ չտան, այլ խանձեցին ու դաղեցին մազներս ու մաշկներս և երբ մենք նւազած տարածւցանք, նորից զլորել էին մեզ մեր

բանտ կոչւած որջը: Ահա, քննեցէք զլիսիս այս լերկ սպիները, որոնց վրա անջինջ կերպով դրօշմւոծ են մեր լաղթանակների պսակի անփոխարինելի պատւոնիշները:

Ո՞չ, ինչպէս պատմեմ այն նողկալի տեսարանները, ու բանտի ներքին կեանքի, մեր ուտեստի և խմիչքի սոսկալի ապականսութիւնները: Հերիք չէին բանտարին գարթիէների, գարդիէնների և ուրիշ ծառալոգների անխղդ արարքները, բանտարկեալները՝ քուրդ ու թուրք մեզ օրական մի քանի տնգամ խաչ էին հանում ու իջեցնում իրենց գաղանափակել ընթացքով: Մենք ոչ միայն որպէս պետական յանցաւորներ գատաւորների և սրանց դաշիճների ճիրանների տակ էինք տոչորւում, այլ բանտի ամեն մի տւազակ, մարդասպան քուրդ թուրք մեր գլխին մի մի դատաւոր ու դաշիճ դարձած՝ անզուսպ չարչարում էին մեզ: Այդ գաղանաբարո եղեռնազգազների ոչ միայն ամենասոր ծառալութիւնները պարտաւորւած էինք կատարել, այլ մինչեւ անգամ ըռնի կերպով մեզ ստիպում էին իրենց նողկալի կրքերին էլ բաւականութիւն տալ....: Հինգ տասն հոգով, իրենց շղթաներով յարձակում էին և սոսկալի հարւածներով գետին թաւալելով յագեցում էին տալիս իրենց ստար բորբոքումներին....: Եւ ալդ բոլոր մենք, որպէս անբան անասուն պիտի կրէինք ու լրուէինք....:

Ամբողջ ութն ամիս մեզ Մշում պահելուց, մեղանից մի որոշ պատասխան չկարգելուց յետո, Կ. Պոլսից եկած հրահանգների համաձայն՝ մեզ երկուսիս միասին տասներկու ձիտարով ճանապարհ հանեցին դէ-

պի Սինոպի Մշու դաշտում օր ցերեկով՝ հրապարակով
ըէիսին մատնութեան համար սպանելը՝ այնպիսի սոս-
կալի արհաւիրք էր ազգել մարդկանց, որ ոչ մի-
այն հայերից, այլ թթքերից ու քրդերից էլ մարդ չա-
մարձակւեցաւ մեզ դէմ վկայելու։ Մալըս հօրս սոսկա-
լի արարքից վշտաբեկ, ընկել մեռել էր, իսկ հալըս
մտատանջութիւնից մոլեգնել ու ցնորւել էր։ Ոչ մի-
այն Մստօքէգի, այլ մինչեւ անդամ ըէիսի սպանու-
թեան գործը չկարողացան ոչ մի փաստով մեզ վրա հաս-
տատել։ Կասկածների և կտրծիքների վրա հիմնւած դա-
տավճիռը, մեզ կախելու համար, հարիւր ու մի տար-
ւան բերդարգելութեան էր վերածել բարեխնամ
Սուլլիթանը և մեզ տանում էին, որ Սինոպի տաժանակիր-
ների հետ ցածանք աշխատենք խալիֆի նաւարանում……

Սինքան խիստ հրամաններ էր եկել, այնպիսի
սաստիկ հրահանգներ, որ մեզ ուղեկցող աստիճանա-
ւորը և զարթիէնները առանց մի բոպէ մեր կողքերից
հեռանալու, գիշեր ցերեկ փոխընդփոխ մեզ հսկելով,
անընդհատ տարան մեզ, հասցըն Սինոպ և յանձնե-
ցին տաժանակիրների նաւարանի բանտի վարչութեան
ձեռքը։

Ալդադ սկսւեց մեզ համար նոր կեանք։ Ալդ-
տեղ մենք ոչ միայն մարդկալին բոլոր իրաւունքներից
զրկւածներ էինք, այլ մինչեւ անդամ լոյս արեգակի
ճառագալթների տեսքին էլ չէինք արժանանում։

Բանտ, տաժանակիրների բերդ, ահեղ ու սոս-
կալի մի ծովափնեա ամբոց։ Պատեր, որոնք կարծը
սրբատաշ, կոկ, իրար հպան քարերով, կրով ու աւազով
էին հիւսւած երեք արշին հաստութեամբ, որոնք ար-

տաքուստ և կամարների վրա ծածկւած էին տասն
արշին թանձրութեամբ հողով։ Տխուր էր արտաքինով և
սոսկուլի՝ խաւարալին ներքինով։ Երկաթեա դռներ,
թանձր ու պինդ նիզեր, փականքներ, արգելանքներ
և կապանքներ, որոնք մարդու սիրտն ու հոդին մռայ-
լում են և խամրում։ Ապականութեամբ ծածկւած պա-
տերը, բորբոսնած կամարները, մամուպատ նեղ ու
ազօտ պատուհանները, գարշելի հոտերն ու գազերը
մինչեւ շշմեցնելու աստիճան թռւնաւորում էին
մարդու և ակամա ստիպում փակել աչքերն, պնդաց-
նել զգայարանքները՝ նւազ տանջւելու համար։ Հապա
հագուստը, ուժեաստը, խմբչքը, ջուրը……

Մեր երկրի անապակ ակների ու աղբիւրների
կենսատու, սառնորակ ջրի փոխարէն, պարտաւորւած
էինք ծովի ջրի նման մի տեսակ գտուն, աղի ջուր
խմել, որի մէջ, փոշուց, ապականութիւնից ջոկ, վիտում
էին այնպիսի զեռուններ, որ ակամա պապակած շըր-
թունքներից պարտաւորում էր մարդ ետ տանել գոյլը,
որի արտաքինն իօկ զգւելի պատեղութեամբ էր նախշւած։

Թէ ինչ էին տալիս մեզ հացի փոխարէն, ես
նկարագրել չեմ կարող, նրան հացեց ջոկ ամեն բանի
կարելի էր նմանեցնել…… Ալդ ցեխի գոյն և նման գըն-
դիկների միջից ինչ բան չէր գուրս գալիս, ինչ համ
չունէին այդ գնդիկները։ Բայց քաղցը, ստամոքսի
ներքին բորբոքումն այնպէս էր ստիպում, որ թէև զըգ-
ւելով, ամբողջ մկաններով ու ջիղերով գալարւելով և
սոսկալի ցնցումներով, բայց և այնպէս պարտաւորւած
էինք լինում կուլ տալ արտասուքի խոշոր
կաթիլներով այդ զգւելի պատառներս թրջելով և մաղ-

ձերս թափելու աստիճան սիրտներս խառնելով....:

Այն աստիճանի անընդհատ աշխատութիւնից, ատաղձի, երկաթի, կուպրի ու կանեփի ահագին բեռների տակ օրական տասն և վեց ժամ չարաշար տոկարուց լետո, գալիք նման սովալլուկ ստամոքսներս լցնելու, հանգստացնելու համար՝ նիւթերի քննութիւնն ու խըռութիւնն անելու ճար չունէինք: Օրական մի անգամ էլ մի տեսակ ճարպով ու կորկոտով եփւած շիլա էին տալիս, որն ազահաբար լափում էինք իրարձեռքից խլելով և քսանը չորս ժամ անհամբեր սպասում էինք ալդ եղկ ու մեղկ լակի բախշման մեծ ախորժակով....:

— Արաբօ, ասի մի օր ընկերոջս, ալս ի՞նչ սոսկալի ստոր գտան ենք մենք, որ կեանքի, ապրելու համար ալյաքան ստորաքարչ անարգանքներ տանում ենք անտրտունչ:

Ես ովլ ևս չեմ կարող տանել ալս վիճակը: Կամ մեռնել, կամ ազատւել ալս նողկալի վայրից:

— Մեռնելը այն էլ ալս մուտք անկիւնում, շատ էլ հաճելի չէ, և եսն, տասց Արաբօն, բայց փախչելու հնար չկա:

— Ես կգտնեմ, ես արգէն իմ ծրագիրը կազմել եմ, ասացի վճռական կերպով:

— Ի՞նչպէս, ի՞նչ ճանապարհով:

— Սև ծովը խո Մուրագից սոսկալի սահանք ու պտուտներ չունի, Աիֆանի լճից իսօ կատաղի չեն սրա ալիքներն ու լորձանքները....:

X

Պառկած, տարածւած իրար գէմ, երբ հանգըստանում էինք լուս ու թափալի, մտադրութիւնս գործագելու համար մի հանգամանք ինձ կաշկանդում էր: Որքան հրճւանքով և ուրախութեամբ էլ գիմաւորել առաջին անգամ ընկերոջս, ալժմ պարտաւորւած էլ նրան լքանել: Միասին անհնարին էր փախչել, մանաւանդ որ նրա լողանալու մասին գաղափար անգամ չունէի: Երբ իրար գէմ նստած մուալ ու մտախոհ մնջած էինք, ես նորից խզեցի լոռութիւնն ու ասի Արաբօին:

— Լող տալ գիտես.

— Գիտեմ, բայց չեմ համարձակւում, տարածութիւնն ու ժամանակը, հսկողներն ու բանդապետները գահճից գաժան են:

— Բայց ալս կեանքը խո մահւանից սոսկալի է:

— Բայց և ալնպէս քաջութիւն պէտք է, իսկ մենք բոլորովին ուժասպառ ենք: վախենում եմ, որ ձկներին կեր գնանք: Եօթն տմիս է, որ մեր հիւթերը բոլորովին ծծեցին:

— Աւելի լաւ է ձկներն ուտեն իմ ոսկորներս ու մկաններս, քանթէ ալս դժոխքում ցմքիմ ու կաշիս ոսկորիս կպչի: Ես մնացողը չեմ, ի՞նչ էլ որ պատահի, ես պիտի կծիկս գնեմ:

— Փորձիք, թէ յաջողւեց, ես էլ կը հետևեմ.
ասաց յուսահատ Արաբօն:

Բաժտնելու վճիռո նրա վրա սաստիկ վատ ազգեց, այնպէս որ մռալլեց ու խռովեցաւ հոգին: Բայց ճար չկար, անտանելի էր Սինոսի ամրացը, փախչելուց զատ փրկութեան ճանապարհ չկար: Թէև հենց փախուստի առաջին քալին կարող էին մի դնդակով գլորել, կամ ծովը թռչելուդ պահին կարող էր մարդ փշրւել ու ջախջախւել, հենց լողալիս՝ պահնորդների գնդակով շնչառագառ լինել, բայց այդ բոլորն էլ ամեն մարդ կարող է յանձն առնել, եթէ գատապարտած է իսլամի դահիճների ձեռքով Սինոսի տաժանակիրների մէջ թաւալւելու:

Էլ երկար չմտածեցի, նոյն օրն իսկ, երբ շալակս մի մեծ սնդուկ ապակիներ էր տանում նաւամատուցի սանդուխներից մի վերանորոգւող նաւ, չնայելով, որ երեք մարդ ինձ օգնում էին, երկուուր ետեիցս և մինը տռաջից, այնպիսի մի ցնցում արի, որ բեռիս հետ իջա ծովը, տասն և հինգ արշին բարձրութիւնից: Թէ ինչ պատահեց ինձանից յետո, այդ ես չդիտեմ, միայն թէ բաւական ժամանակ ծովի յատակում լող տալով, նաւամատուցի ներքին սներից մէկի վրա բարձրացա և առանց նկատելի լինելու, չօրս-հինգ ժամի չափ այդտեղ դողդողացի, մինչեւ բոլորովին խաւարը պատեց: Երբ արդէն հաւատացած էի, որ բանւոր մարդիկն արդէն թուլացած, մրափելուն էին անձնատուր եղած, երբ համոզւած էի, որ պահապահ զինւորները հրացանները ձեռքերին իրենց տաղաւարիկներում էին կուչ նկած, ես վրայից հանելով աւելորդ շորերս, ոտնափառերս

փշրեցի, շպրտեցի ջուրն ու իջա ծովը: Բոլոր ճիզս ամփոփած ծովի յատակով մի լող տւի և մի ահազին տարածութիւն կտրելով գուրս եկա շնչելու: Մի քանի այդպիսի լողերով ահաւոր նաւահանգստից գուրս եկա և քաղաքից բաւական հետու, ծովափում մի աւազուտի վրա գուրս գալով՝ պառկեցա հանգստացնելու անդամներս, որոնք փալասի նման տրորւել էին:

Բայց այնպէս տանջւել, յոգնել էին, այնպէս ցաւում էին բոլոր ջղերս ու մկաններս և այնպէս քաղցն ինձ տանջում էր, որ ես չկարողացա այդ գրութեանս մէջ խաղաղել: Սկզբում սոսկալի դող ընկաւ իմ ամբողջ ժարմնի մէջ, ես գողացնում էի ջղաձգօրէն, քիչ յետո այդ գողիս յաջորդեց ջերմը, այնքան սաստկութեամբ, որ արդէն բոլորովին ես ուշքս կորցրի: Զգիտեմ թէ ինձ ինչ էր պատահել, միայն ութն օր յետո ես սթափւեցա և սկսեցի չորս կողմս զննել: Ես գրանցում էի ինձ անձանոթ մի տան մէջ, օտարազգիների շրջանում: Աղքաններն ու չունեոքներն էին ինձ պատսպարել և խնամել: Իրանք ձկնորս բարեսիրա յոյներ էին:

Մօտ մի ամիս մնացի գրանց հոգածութեան տակ, մինչեւ բոլորովին կազդուրւեցի և երբ արդէն գտա նախկին առօղջութիւնս, կամաց-կամաց ճանապարհ ընկա դէպի Բաֆրա: Այդ տեղ չկարողացա երկար ապրել սոսկալի օգի պատճառով, թէև ծխախոտի պլյանտացեաններում ինձ լաւ օրավարձ էին տալիս, որով վրաս գլուխու շտկեցի ու ճանապարհ լնկու դէպի Մարգւան:

Այդ ժամանակներն այնպիսի խստութիւններ էին սկսել այդ կողմերը, որ ինձ քաղաք ըստ մտած

ճանապարհ դրին դէպի Եոզզատ: Ուր որ գնում էի, քանի որ անցագիր և յանձնարարական չունէի, միշտ ահ ու երկիւղով էի ման գալիս և ամեն տեղից կառկածի նշուլը նկատելիս՝ ճանապարհ էի ընկնում: Վերջապէս հասա Երգնկա, որտեղից միոքս դրի անցնել Սասուն, բայց բաղդու այլ կերպ էր տնօրինած եղել, որ ընկա այս կողմերը:

Բայց ուր որ գնում էի, վիճակս չէր փոխւում: Ուրքան փոքր քաղաքներ ու աւաններ էի մտնում, այնքան նկատելի էի լինում, իսկ մեծ քաղաքներումն էլ, քաղցած շների նման, իսկոյն ինձ շրջապատում էին հայ լրտեսները, որոնք վիստոյմ էին: Երբ արդէն մոլորւում էի և ապահով անկիւն չէի գտնում գլուխս հանգստացնելու, մի առաւօտ հիւրընկալս, մի ազնիւ վարժապետ, ներս մտաւ ու ասաց:

—Մեր տղա, Ռուստոսան գնացող մի երիտասարդ կա, արտաքուստ շատ բարի մարդ է երեւում, արի հետը գնա:

—Կերթամ, առացի, մինչեւ մի առժամանակ չհեռանամ, ինձ հանգիստ չեն թողնելու այս անիծւած լրտեսներն ու զարթիէները, բայց ինչպէս անենք, որ նա տանի:

—Այս առաւօտ նա ինձանից մի հաւատարիմ, զոչաղ ծառակող ուզեց, որ իրեն ուղեկցի մինչեւ սահման որոշ վճարով: Քեզանից էլ զոչաղ, եկ գնա, հետն էլ սահմանն անցիր: Ես կերթամ նբանից էլ կիսդրեմ, որ քեզ տանի հետը մինչեւ Դարս, այնտեղ մի ծառալութիւն, մի դործ կգտնես, կապըս, մինչեւ մի կերպ մեր աշխարհի խաղաղելլ:

Ես համաձայնւեցի և հետեւալ օրն իսկ ճանապարհ ընկանք դէպի Երզրում, Ես արդէն Ռուսաստանցու սպասաւորն էի, էլ ով կարող էր մեզ բան խօսել: Մենք իսկոյն ճանապարհ ընկանք և եօթն օրից հասանք կարաւանի հետ Արզրում, որտեղ իջևանեցինք ճանապարհորդի բարեկամի տունը, Տաճարի փողոցում: Արզրումն իմացել էի, բայց չէի տեսել, միայն թէ տեսնելու արժանի ոչինչ չգտա: Մանաւանդ Թիֆլիսը տեսնելուց յետո: Խոլամական, ասիական անշարժութիւնը էրզրումին չէ թողել ոչ միայն առաջադիմելու, այլ մինչև անգամ իր նախկին շքից, ճոխութիւնից ու փառքից էլ մերկացրել է և ամբողջ դարեր քանդակալի աշտարակներով զարդարւած քաղաքի աւերակների վրա անշնորհ, անճաշակ և տգեղ շինութիւններ է բարձրացրած ծուռ ու մուռ, նեղնեղ փողոցների վրա, որոնք միջնադարն են լիշեցնում իւրաքանչիւր քայլափոխում:

Երեք օր մնացինք Արզրում և իւրաքանչիւր օր մաղմա բորբոքւլու առիթն անպակաս էր: Առաւօտից մինչև իրիկուն փողոցներում պատահում էի կատարած իսլամ խուժանի ներկայացուցիչներին, որոնք պատահած իւրաքանչիւր քրիստոնէին մի կերպ իսլիթում էին իրենց գարշելի հայոյանքներով: Դրութիւնը սոսկալի էր, որեկիցէ պատասխան և ընդդիմութիւն հայի կողմից, համարւում էր պետական յանցանք, կառավարչական ընդդիմութիւն:

Քրիստոնէական և ազգայնական սրբութիւնները խօսքով անգամ պաշտպանելու յանդգնողի գլխին, իսկոյն հաւաքւում էին տասնեակ սրբկա-բաշիբոզուկ-

ներ և յանուն իրենց կրօնական որբազնասուրբ պարտականութեան, ոսուկալի կերպով նախ փողոցի մէջ գանակոծում և ապա առաջնորդում ոստիկանատուն քննութիւն սկսելու։ Քառասուն հոգով կանգնում և առանց ամաշելու, առանց խղճահարւելու գոռում էին, թէ հայը նրանց կրօնը, գիրքը անարգել է և ուշունց տւել մարգարէին։ Թէ իրենք վաղուց գիտեն, որ դա յեղափոխական ընկերութիւնների անդամ է և ծածուկ զէնքեր է բաշխում ջանփիդաններին (անձնազոհ)։

Սրիւնս եռում էր, կատաղութիւնից աչքերս կակաչի նման կարմրում էին, բայց ինչ օգուտ, միակ այն ահագին ամեհի ամրոխի հետ ինչ կարող էի անել, ինձ ալիւրի նման կարող էին փշրել։ Բարեբազգաբար շռով անցագիրը վաւերացնել տւեց աղաս և մենք ճանապարհ ընկանք դէպի նարիման։ Մենք ոչ թէ Զիվին-Նարառուրդանի վրայով Սարիղամիշից էինք գընալու, այլ նարիմանից-միէնէքով Օլժի պիտի մտնէինք։ Ոչ ես ճանապարհ գիտէի և ոչ աղաս. մենք միայն հարցնելով և ուրիշ ճանալարհորդների առաջնորդութեամբ առաջ գնացինք և երրորդ օրը հասանք սահմանագլուխ։ Աղաս անմիջապէս կարող էր անցնել իւր պասպօրտով, բայց նախապէս մինչև ինձ չանցկացնել տւեց սահմանից, նա չմօտեցաւ ուստական մաքսատան։

Անցա սահմանից, մտա ուռուսական հողը և աղատւեցի հալածողներից։ Բայց վերադառնալս անհնարին է դարձել, շնորհիւ այս միջավայրի, որից աղատւելու համար պատրաստ եմ ամեն տեսակ զոհողութեան։

1898 թ. Դեկտեմբերի 24-ին

Նոր Նախիջեւան

ՃԱՐԱՀԱՅԱՀ

ՃԱՐԱՎԱԾ

ՊԱՏԻԱԾՔ

Ով որ ծորոխի տփերով ման չէ եկել, ով որ
Մոսկիքեան և Պարխար լեռների նեղ ու մուժ ձորե-
րում չէ գիշերել, ձիթենի, նռնենի, թզենի, հունի, եղե-
նի և կաղնի անտառների քաղցրահոտ բուրմունքը չէ
շնչել, նա կիսատպուատ գաղափար ունի Հայաստանի
բնական սքանչելիքների մասին, նա դեռ անծանօթ է
մեր հայրենիքին. Չորս բոլորդ մշտադալար այգեստան-
ներ, խաղողի որթեր գալարւած ու բարձրացած կաղ-
նիների և հացենիների բնովը և տարածւած նրանց ճըղ-
ներով գրգռում են մարդու ախորժակը: Հապա պատպա-
տու պարտէզները, անտառները, սարերի լանջերի

քարքարոտներում թաւիշի նման կանանչների մէջ բացւած գոյնզգոյն ծաղիկների ցոլքն ու բուրմունքը խո՛հարբեցնում են: Հորիզօնը բռնւած-կտրւածէ ամէն կողմից բարձրագագաթ լեռների սուր ու ապառաժոտ կողերով, որոնց խորշերում արծաթի նման փայլումէ ձիւնի հատիկները: Մարդու հայեացքը բարձունքը-կապուտակ երկինքը դիտելուց յետո, երբ խոնարհւում, ընկնում է անդնդախոր և սրակող ձորը, նկատում է պղտոր ու փրփրալից ծորոխ գետի օձապտոյտ ընթացքը, որը մոնչելով, շշնչելով, ափերի ապառաժներին բաղխւելով սլանում է գէպի ծովը, սարսափ է զգում և փշաքաղւում է ողջ անձով: Թաշտ ու դուրան, արտ ու հանդաստան, հարթ ու տափառակ այդ կողմերում չկա, սրագագաթ լեռները ըրթոտ արջի նման ծածկը-ւած են խիտ անտառներով, ապառաժները դարեւոր մամուռով, թէք լանջերը ալգիներով ու պարտէզներով: Այստեղ ազատ ապրում են ինչպէս քաղցրահամ որսական կենդանիները, նոյնպէս արիւնողող գաղանները, մի կողմից սլանում են պախրաները, քարայծներն ու նապաստակները, միւս կողմից մոնչում են գալիքը, մոմուռ են արջերը և առծիւը գետի աջ ու ձախ ափերը թռչկոտելով պատառում ու լափում է ճանկած կենդանիներին:

Սարսափելի է ձորոխի ձորը, մի սխալ քայլ եթէ փոխէ, կամ եթէ յանկարծ հաւասարակշռութիւնը կորցնէ, մարդ կարող է գլորւիլ անդունդի խորը, կտոր փշուը գաղաններին ու ձկներին կերակուը դառնալ Մի տնխոհեմ քայլ գէպի անտառները, մարդ կարող է հայդուղի (արջ) ճանկն ընկնիլ, որը ջարդ ու փշուը

կանէ ճանկածին, եթէ նու անզէն է, կամ ճարպիկութիւնից զուրկ: Եթէ ճամբարդը հոտառութիւն չունենա և չկարողանա չոած աչքերով զննել շուրջը, յանկարծ անտառի ծառերի բների ետևը թագնւած որ և է լազի գնդակը կարող է նրան իսպառ զրկել արեւի լուսից: Եւ լազը անչափ գոհ կմնա, եթէ կարողանա սպանածի գըպանից հարիւր փարա (15 կոպէկ) հանել, կամ նրա տրեխները տուն տանել: Ոսկէ-աւազ բերող Փիսոնի (ծորոխ) ձորի բնակիչների վիճակը անչափ դառն է, նրանց կեանքը անչափ վտանգների ենթակա, բայց ինչ օգուտ, հալբենիք է, ծննդավալը է, չենք կարող բաժանել, հնար չունինք, պէտք է որ տանենք:

Այս երկար ու օձապտոյտ ձորի մէջտեղում, ծորոխի ափից մի ժամի ճանապարհ հեռաւորութեան վրա, լեռնական յանջում շինւած է Արդվինը իմ ծըննդավալը, Տայքի ոստանը: Սքանչելի է քաղաքի գիրքը, շարք շարք մշտագալար ալկեստանները բռնած են գետի խոր ափերը, սրանց վրա ապառաժներ, ապառաժների վրա կանանչ պարտէզներ, մէջերը սպիտակ շինութիւններ, նրանց վրա էլի ապառաժներ, էլի ծառաստաններ, էլի կոփածու շինութիւններ, ժայռեր անտառներ և տլապէս շարունակաբար մինչև երկինք մինչեւ ամպերին հասնող բալձունքը: Օձապտոյտ գիրգագներով ճանապարհներից անդտղար բարձրանում և իջնում են քաղաքացիները հետի, կամ ձիաւոր, էշի, ջորիի և ձիու կարավաններ գանդաղ քայլերով քաղաք են բարձրացնում իրենց բեռները և կամ սրբնթաց ցած են գալիս, կեանքը անընդհատ եռում է, Այս

ժխորը, մանաւանդ մոնչող ծորոխի շաշիւնները թէև ականջ են ծակում, բայց հաճելի են, քանի որ կեանք են արտայալտում, քանի որ սթափեցնում են մեզ և գրաւում են մեր զգայարանքները։ Պանդխտութիւնից տուն դարձող Արդվինցու համար, Հաջի-փաշափ կամուրջն անցնելով զառիվեր բարձրանալուց մեծ հրձւանք ու սրտի բարախում չի կարող լինել։ Հապա մեր քաղաքի օդը, ջուրը, բուրմունքը, միթէ կարելի է գըչով ու խօսքով բացատրել. պիտի զգալ, պիտի վայելել, պիտի տեսնել գաղափար կազմելու համար։

Հապա ժողովուրդը, առողջ, առուգ, կայտառ, բարձրահաստիկ, լայն թիկունք ու ջղոտ բազուկներ կպաշարեն քեզ, ամէն քայլափոխիդ, եթէ մէջերն ընկնես։ Մանաւանդ իդական սեռը, բարձր են չինարի պէս, ձիւնից էլ սպիտակ, նոնից էլ կարմիր է նորանց շուրթները, այտերն ու ականջները։ Նորանց աչքն ու ունքը, ծամերն ու թերթիչները, գաստակներն ու թաթերն, մատներն ու եղունկները իրենց նմանը չունին ամբողջ աշխարհում, բնութիւնը իր բոլոր հրաշալիքները մեր քաղաքումն է թափել, որ մեր աշխարհի ամենազեղեցիկ փունջը կապէ։

Բայց ի՞նչ օգուտ, վարդն առանց փշե չի աճիլ, սքանչելիքները առանց հառաջանքի չի կարելի վայելել։ ծորոխի ծորի բնիկները արտ չունին հացահատիկներ ցանելու, արօտ չունին անասուններ պահելու, իսկ հանքերն ու անտառները շահագործելու հնարաւորութեան մասին մտածող և կարգադրող մարզւած մտքեր, զարգացած գլուխներ դեռ պիտի պատրաստին։ Մեր ժողովուրդի հացն էլ, միսն էլ, իւզն էլ,

պանիրն էլ, բուրդն ու բամբակն էլ շրջակա գաւառներից ենք գնելու։ Գիւղական ազգաբնակութիւնը Լազերն են (վիրախօս իսլամականներ), որոնք իրենց ալգիների, կամ շրջակա անտառների, պտուղները, կեռատսն ու կաղինը, նուշն ու ընկուղը, տանձն ու խընձորը, սալորն ու խաղողը էշերի վրա բարձած պիտի անվերջ տանեն մօտակա գաւառները։ Գէօլա, Արդահան, Թախտ ու Շէօրագեալ, երեք չորս օր թափառեն, որ կարողանան փոխել հացի, իւղի, աղի, պանրի, ոչխարի ու կովի հետ։ Բայց ի՞նչ էք կարծում, ենթադրում էք, որ այդ թշշառները երենք են վայելում այս նիւթերը, իրենց բերքի հետ փոխած բարին կշացնում է իրենց մանր ու խոշորին...։ Ոչ, ոչ, նրանք ալգիսի շուալութիւն կատարելու հնարաւորութիւն չունին, այլ այդ բոլորը ծախում են Արդվինի քաղաքացիներին և ստացած կանխիկ դրամներով հազիւ կարողանում են իրենց հարկերը վճարել, պարտքերը տալ և եթէ ըան աւելանա, գնում են կտաւ, չիթ հազնելիքի համար։ Լազը զիտէ իրեն ձադր (սիմինտրի հաց), կեցի (կաւէ խուփ) մէջ խմորը մի քիչ խորովելուց յետո, տաք տաք ուտում են և գործի կալչում։ ծորոխի ծորի ապաւաժների մէջ, բացի սիմինտրը, ուրիշ հատիկներ հնարաւորութիւն չկա ցանելու։

Արդվինցին էլ թէև Լազից պակաս չէ, բայց նա հալքը իստոնեա է, նա առանց ցորեն հացի չի ապրի, առանց մոխ, իւղի, պանրի նրա տունը եօլա չի գնալ, նրա մառանը լիքը պիտի լինի երշիկով, ապուխտով, տհալով, գինով ու արաղով։ Մենք Լազի նման հասարակ սեւ շալ չենք կարող հագնել, իսամ կտուից

շապիկ մեր բանը չէ: Մեր կիները մանուսա կապս քթի չեն գնում, դութնի ու ալաջա են պահանջում, տեղական կտաւից շապիկ չեն հագնում յանձնելու դասառող են պահանջում, կրապիտով ու դասուել են պահանջում և այս բոլորի համար մեզ փող, փող, միայն փող է հարկաւոր: Դեռ չեմ ասում ճակատի ոսկին ու մարգարիտը, ճանոցի ոսկեշարանը, ականջի գոհար գինդերը, սակեձոլլ ապարանջանները, մանեակները, կոճակները, զրծ ու զիրիլակները, որոնք ահազին գումարներ են սպառում և մեզ գցում են զար: Հուրելի տանջանքի տուկ....

Ի՞նչ գլուխը քարին տա Արդվինցին. որ ջուրն ընկնի ու խեղդւի, քանի որ ձորի բնակութիւնը աղքատ է, նոսր, խո՛ համաքաղաքացիների ծակ գրանները չի կարող խուզել և ապրուստ ճարել: Նրա հայրական, պապական վիհշւակն է Արդվինց գործել տըւած կտաւն ու մանիսան, Շիկնիխով ներկել տըւած կարմիր շիլան ու շալը, Կորձուլ ներկել տըւած կապուտ կտաւն ու զագաքը բառնալ ձիուն, ընկնել շրջակա գաւառները և տարին տասներկու ամիս սար, ձոր անցնել դաշտ ու տափառակ թափառել, գիւղ ու քաղաք ման գալ, և սև փող ճանկել: Փո՛ղ վաստակել, վերադառնալ ծննդավայր մի քանի ամիս բարեկենդան անել ու էլի չւել, չքւել...: Արդվինցու մի ոտը Կարս ու Կարին է, միւսը Տրապիզոն, Կ. Պօլիս: Նա թէև թափառում է, տանջւում, բայց դարտակ տուն չի վերադառնում: Նա աշխարհ կողապտում և տունն է զարդարում ու շնուր: Աշխարհի ամէն բարին, զարդն ու զարդարանքը նա մրջունի պէս տուն է կրում: Ի՞նչ անէ չունե-

ւորը, պիտի գլուխը կրակը գցէ, որ դրացուց ետ չըմնա: Թասիբն սպանում, թողնում է: Խնչպէս կարելի է, որ դրացիդ տուն տեղ լցնէ, մետաքսի, ոսկեթէլի, ոսկու ու գոհարի մէջ կոլոլէ իւր սիրեկանին, քրոջն ու հարսին, իսկ դու կարողանաս ձեռքերդ ծալած նստել ու հառաջել: Միթէ որեւ զգացմունք ունեցող մարդը, որի սիրաը մորմոքեցնում է թասիբը, կարող է արձանի նման անզգայտնալ և, շուրջը տերողեացող գործունէութիւնը նկատելուց յետո, դայրամի չգալ: Արևի ջերմութիւնը, անձրեների յորդութիւնը ապառաժներին ստիպում են մամուռ արտադրելու, իսկ կենդանի մարդը դրացիներին նկատելով միթէ կարող է չցնցւել ու չբորբոքւել.....

Բայց ի՞նչ օգուտ, հայրենի որջը հազիւ մեզ պատսպարում էր, գեռ կարկատանի կարիք կար, մի այգի ունէինք Շիկնիխով, որի մէջ տարածւած տասը - քսան պտղի ծառերը չէին կարող տան ապրուստ մատակարարել, հող չունէինք, գործարաններս վաղուց ֆլւած էր, սարքը ջարդւած, փշրւած, իսկ մենք ուտելիք էլ չունէինք, ուր մնաց հագնելիքն ու զարդարանքը:

Բայց բանն այնտեղ է, որ Ուուսը Կարսի և Բաթումի նահանգներին տիրելուց յետո Արդվինցու հացը բոլորովին ցամաքեց: Թիֆլիխոց, Քութայիխոց, Շուշուց, մինչեւ անգամ Արմաւիրից ու Մոսկալից թափւեցան կայիտալիստ վաճառականները իրենց չարչիներով և գրաւեցին մեր շուկան՝ Բաթումը, Ախալցխացիները՝ Արդվահանը, Օլթին, Ալէքսանդրապոլիցիները՝ Կարսն ու Կաղզմանը, Արդվինցուց խլեցին գաւառները, գիւղերն անգամ: Մանաւանդ գիւղերում հաստատւեցին այնպիս-

սի չարչիներ, որոնք կապւեցան գիւղացիների հետ և կտրեցին շրջիկների առուտուրը: Ինչ ուզում ես, արա, հնար չկա հիմնաւորւած չարչի ճիրաններից որս փախցնել: Դեռ եթէ մարդ լաւ քննէ, կնկատէ, որ գիւղերում բուն դրած չարչիները սարդի նման այնպէս են կապկալել ու շղթայել ապառիկներով գիւղացիներին, որ տիրացել են սրանց հոգիներին անդամ, նրանցից իրենց համար նախիր են կազմել և կթում են:

Տաճկահայաստանի Ալաշկերտի, Բասենի, Թոռթումի ու Բայրուրդի գաւառներից կտրեցաւ Արդբվինցու ոտը, պասպորտը թանկ ու կրակ, առնելը աւելի գժար: Օսմանցին էլ խոն ուզտի աչքով է մեզ վըրա նախում: Առաջ ընկանք ազգով-տակով, առաջնորդով ու իշխաններով դիմաւորեցինք Կամարովին, թուրքի գօրքին հալածեցինք, խաչ ու խաչվարով ներս բերինք ռուսի գօրքը, որպէսզի կարողանանք ազատւել Լազի յափշտակութիւններից, աւազակութիւններից և արիւնահեղութիւններից, բայց ի՞նչ օգուտ, մեր կթան գաւառներից անջատւեցանք, ապրուստներս դժւարացաւ: Բանն այնտեղ հասաւ, որ մեր երիտասարդները պարտաւորւեցան Խրիմ, Ոռուսաստան, Բէսարաբիա գնալ, Արդինսւմ պատրաստւած կօշիկները այնտեղ ծախել և սե փող ըերել: Դեռ այնտեղերը արհեստանոցներ բացին, Նիկէնիխովի ու Կորձուլի խաղախորդների պատրաստած մորթիներից ու կաշիներից մաշիկ կարել մուժիկին և հաց ըերել տուն: Բայց այս էլ ամէն մարդու գործ չէ, որ մարդ կարողանա տունն ու տեղը թողնել, երեք ամսւա ճանապարհ հալրենիքից հեռանալ, ապրուստ ճարելու համար խորդ մթնո-

լորդի մէջ ապրել և թոքերը թոքախտի մատնել: Լեռնական Արդվինցին գաշտակին թանձր օդը ի՞նչպէս կարսղ է ծծել ու տոկտու գործարանի ծանը աշխատանքին, Փանի քանի անգամ ինձ աշկերտ ուզեցին տանել, մօրս տարեկան ութսուն ըուբլի փող խոստացան, բայց ես յանձն չառի կաշի կրկտնել և մաշիկ կարել:

Հօրս առևտուրը պատերազմից առաջ նարիման էր: Այն գաւառն որի կէսին պատերազմից յետո տիրեցին ռուսները, իսկ մնացորդը մնաց գարձեալ դարեոր իշխող Խալիֆի ճիրանում: Հալրս Ռուս սական միլիցիայումն էր ծառայում և պատերազմի դաշտում, անօրէն մօլլաների ճիրաններից հալրենիքը փրկելու տենչով, կը քեց գնդակի վէրք ստացաւ ու մեռաւ: Ես այդ ժամանակ տասնումէկ տարեկան էի, չէի կարող հօրս յաջորդել ոչ միլիցիայում, ոչ էլ առևտրական—չարչիական ասպարիզում: Կարող էք ինքներդ էլ գուշակել, որ զգացումներին և կրքերին անձնատուր եղած մարդը, որ կամքը առաջ տանելու համար, թողել էր առուտուրը, միլիցիական էր գրւել, չէր կարող իր զաւակին ու այրուն փող թողնել: Խաղաղութիւնից յետո, երբ հօրս տոմարով գնացի նարիման առնելիքները ժողովելու, գիւղացիները ինձ ծաղրեցին, արհամարհեցին և պարտքերն ուրացան: Միայն մի քանի բարեխիղճ մարդիկ իրենց պարտքի հաշւին ինձ քիչ իւզ, պանիր, մեղք, ոչխար և մի քուռակ տւին, որոնցով վերադարձա տուն, մօրս ուրախացնելու....

Տարին սով էր (1880), Նովօրոսիսկից և Օդէսական ալիւր էին ըերում Բաթում, Արդվին և պուդը

չորս լուրջի ծախում: Մօրս ոսկիները հատ հատ կտրեցինք, կերտնք: Տանը թանկագնի բան չմնաց: Եթէ բարեկամներից մէկը ներս էր մտնում, ամօթով էինք մնում, այնպէս որ գարտկւել էինք: Ակսեցի անտառ գնալ և փայտ բերել բազարում ծախելու, բայց ալդ փայտի գինը հազիւ ձիուս կերն էր արտադրում, իսկ իմ աշխատանքս վրա էր գնում: Օր քաղցած, որ կուշտ էինք, բայց թամիբը չէր թողնում, որ գաղտնիքներս դուրս տանք: Մայրս ինձնից թագուն արտասում ու ողբում էր մեր թշւառ վիճակը, որն աւելի բորբոքում էր իմ զարաթը, բայց ինչ կարող էր անել 13—14 տարեկան պատանին: Երբ վիճակներս ծանրացաւ, մայրս սկսեց թախանձել, որ ձիս ծախեմ և ինքս նրա եղբօր մօտ դերձակ աշկերտ մտնեմ, բայց ես չդիջա:

—Եղբայրդ այսքան տարւան վարպետ է, ասացի մօրս, մի ասա տեսնեմ, ինչի է տիրացել, որ ինձ առաջարկում ես նրան հետեւիլ: Երեսուն տարի է իրեն համար առանձին արհեստանոց ունի, հազիւ հազ տուն է պահում: Կարը կարելով աչքերը կուչ է եկել, կուզը դուրս է եկել, ես էլ, ցանկանում ես, որ նրա նման ասեղով գերեզմանս փորեմ....

Անտառից շալակով փայտ կրելը աւելի հեշտ էր, քան թէ պառաւ կնկտ նման նստել ու կարելը: Բայց սաստկացած նեղութիւնը, կարիքը ինձ ճնշում էին գործ փնտուելու և հաց ճարելու: Քաղցը մարդուն ուր չի մղում: Մի առաւօտ վաղ ձիկնես ու շաղարս մաքրեցի, ֆիշերուղներս փալեցրի, դարաշաղս սարքեցի, հօրս դաշույը կապեցի, մօրիցս թաքուն զինւած դուրս

եկա, դիմեցի հիւքիւմէթ (սստիկանատուն): Ճանապարհին շատ արագ էի ման գալիս, աշխատում էի խօսքի չբռնւել և հասա Միքէլ-բէգի՝ գաւառալետի տունը: Թէև ծառաները չէին թողնում, բայց զօրով ներս մտա, անցքերից անցա, հասա սեղանատուն: Միքէլ-բէգը չաչ էր խմում, խանումն էլ մօտն էր:

—Ի՞նչ ես ուզում, հարցըց, —որդի, ի՞նչի ես եկել:

—Բէզ, ասի, ինձ հօրս տեղը միւիցի գըել տւէք:

—Հայրդ ով է, ասաց բէգը, աչքերով վերից վար հաստիս չափելով:

—Բաշարաթենց Աշրափը, ասի, որ Արդահանի պաշարման ժամանակ ձեր ձիւորների մէջն էր:

—Դուն մեր Աշրափի որդին ես, ասաց ծիծաղելով բէգը, առանց աչքերը բիբերիս վրա լառած հայեաց քը հեռացնելու:

—Նրաման քեզ, ասի:

—Որդի, ասաց, դու գեռ երեխա ես, երեսիդ խաւանգամ չէ բուռած, ես քեզ ինչպէս միլիցիս գրեմ: Քանի տարեկան ես:

—Տասնը-հինգ, ասի խեղդւած ձայնով:

—Տասնը-հինգ ասելով բէգը տեղից վեր կացաւ և ինձ մօտեցաւ և առաջս կանգնելով ասաց: Մաշալլա, մաշալլա, քիչ է մնում, որ իմ քօյիս հասնիս:

Միքէլ-բէգը խ՛ շատ բարձր ու հաստ մարդ էր, բայց ես էլ պակաս չէի: Նու ձեռ քը ուսիս դրեց, թոթւեց ու կրկնեց տղով կզակս ու ալտերս շոյելով:

—Քեզ միլիցիս կգրեմ, բայց դեռ փոքր ես, մի

Երկու տարի էլ համբերէ, յետո եկ ինձ մօտ:

Բարկութիւնից կրակ դարձա. աչքերս մթնեց,
ձեռքս դաշոյնիս տարի, քիչ մնաց, որ քաշէի, հանէի
ու փորի ճարպը դուրս թափէի, բայց շփոթւեցա, քա-
րի պէս անշարժ տեղն ու տեղը մնացի: Միքէլ-բէգը
յուզումս նկատեց և սիրոս առնելու համար ասաց.

— Լաւ, լաւ, քեզ միլիցիա գրել կտամ, բայց մեր
դռանը պիտի մնաս: Մի երկու տարի քեզ գիւղերը՝
Լազերի մէջ չեմ կարսդ ուզարէիլ:

— Ինչից ես վախենում, տսի, ինձ համար Ա. Զա-
րալի Լազերի մէջ մտնել ու դուրս գալը ծանր բան
չէ. երեք չորս տարի է, որ ես օրերս մթնացնում եմ
անտառների և ապառաժների մէջ, արջերի ու ձամերի
կողքին:

— Չի ունի՞ս, հարցրեց Միքէլ-բէգը մտածելով:

— Մի շատ լաւ յովտակ ունիմ, ասի համարձակ,
քանի որ իմ նժոյդի հատը չկա Արդինում:

— Լաւ, լաւ, ասաց կրկին ուսս թոթւելով և
թիկունքիս խփելով, ես այսօր կպատւիրեմ, որ քեզ
ցուցակագլեն: Գնա, ձիգ բեր միլիցիւնների ախոռում
կապէ: Ստեփան, Ստեփան, կանչեց դուռը բանալով:

Երբ միլիցիականների աւտգը ներս մտաւ, Մի-
քէլ-բէգն ասաց.

— Սրա ձիուն տեղ տւէք ախոռում, կեր տւէք
կազիօնի հաշւից:

— Գլխիս վրա ասաց աւագը:

— Ա՛յ տղա, անունդ ի՞նչ է, հարցրեց ինձնից
բէգը:

— Բագրատ, ծառա եմ, բէգ:

— Դէհ, գնա, Բագրատ, ձիգ բեր կապէ, դուն
էլ արի, որ ինձ հետևես ուր, որ գնամ:

Դուրս եկա: Ուրախութեանս չափը չկար. ես
էի մտածել, ես էի խորհել և առանց միջնորդի կամ
միանալածի գործի էի մտել: Մի այնպիսի գործի էի
մտել, որ տասնեակ խնդրատու միջնորդներով դիմող-
ներից մէկին-երկուսին հազիւ էր յաջողւում: Երեսուն
ըուբլի էլ ոոճիկ էին տալիս, որ ինձ համար փոքր
գումար չէր, մանաւանդ որ ձիս էլ պիտի կերակրւէր գա-
ւառի եկամուտաից: Մօրս ուրախութեան չափ չկար, նա
հրճւանքից վեր վեր թռչուտում և չէր իմանում,
թէ ինչ միջոցով զգացած ուրախութիւնը արտայալոի:
Երբ զինւած, համարձակ ձիս քշեցի նիրինմէջ, ընկեր-
ներիս սիրաը քիչ էր մնում տրաքի նախանձից:

— Ուր, գոռում էր նրանցից մէկը.

— Միքէլ-բէգի տունը, պատասխանեցի արհա-
մարհանքով ու տնցա:

— Աշրափի որդին միլիցիա է գրւել, գոռում
էին ամէն կողմից:

— Հօրը հացը գտաւ, ծաղրում էին միւս կողմից:

— Իսկ ես իբր չէի նկատում, ու անցնում էի
քիթս ցցած:

Երեք-չորս տարի միլիցիական կոչւած Արդվի-
նի ձիաւորների խմբում ծառալեցի: Սկզբի տարին էլի
մի կերպ տպրում էինք, բայց հետևեալ տարին ոռ-
ծիկներս պակսեցրին, ամսական քսան ըուբլի էին վճա-
րում: Երբորդ տարին աստիճանս բարձրացրին, ոռծիկս
էլ քսանըհինգ ըուբլիի հասաւ, բայց ծախսերս չեր
ծածկում: Ուղեղը այդ պաշտօնից ես էլ զգւեցի, ու-
րիշների նման կողմնակի մուտքերով չեի կարսղ պա-
րապել. իսկ վարձը այնքան աննշան էր. որ շատ խեղճ
էինք ապրում: Այս վիճակի մէջ մալրս էլ զահլաս տա-
րել է—Որդի, ասում էր, քեզ ուզում եմ նշանել որդի
քիչ փող ետ գցիր, ոսկի առ, ուզում եմ քեզ տնա-
ւորել:

Ախար իմ ի՞նչ ժամանակս էր նշանւելու, գեռ
տասնեօթը տարւան էի: Բայց արի ու այդպիսի յամաս
կնոջը կոտրիր: Յայտնի բան է նա մտքումը ինձ ար-
դէն նշանել էր և հեռւից հեռու տեսակցութեան
մէջ էր Վարդանենց Սառակի հետ, որի եօթը տարե-
կան աղջկա վրա աչք ունէր: Վիճակս ծանր էր, մալրս
խօսք չեր հասկանում, իսկ տեղի սովորութիւնը դժո-
խալին: Պէտք է եօթը տարի նշանած մնալինք, որ
աղջիկը մեծանար, ամէն տաղտւարի ահաւոր ծախսերի

պիտի ենթարկւէինք, զանազան նւէրներ պիտի ուղար-
կէինք—ստանալինք, մինչև որ այդ երկար ու ձիգ
տարիները բոլորւէին: Որքան սրտմաշուք, որքան
չարախօսութիւն, որքան բամբասանքներ պիտի տանէ-
ինք, մինչև մուրազի հասնելը: Ես որքան տատանւում
և խոլս էի տալիս, այնքան մօրս մտատանջութիւննե-
րը սաստկանում, այնքան նորա հոգեկան աշխարհը
մթնկալում էր:

Հակառակի պէս Միքէլ-բէգն էլ գործի տակ
ընկաւ, ինչոր հին հաշիւներ էին պահանջում, դատի
գատաստանի կանչեցին ու գուրս արին: Ինձ հետ էլ
լաւ չէր վարւում նրա տեղը գալողը, բերին մի լազ
գրին մեզի աւագ, որն ամէն պարագախն կոփւ էր սար-
քում ինձ հետ: Լաւ էր, որ նրանցից եղաւ, ես էլ թողի
ու գուրս եկա: Պարապ ման գալը ձեռք չեր տալ, ան-
տառից փայտ կրելու ամաչում էի, քաղցից կոտորւե-
լու խոնակը: Այս ու այն կողմն ընկա, վերջապէս
կոնջալ-շիձի հետ ընկերացա, փողը նրանից, գործելն
ինձանից, նրա մալը, իմ կետնքը, ձիերս հեծանք, ճա-
նապարհ ընկանք: Արդվինցուն ամսականով ծառալելը
վայել չէ, մանաւանդ հիւքիւմէթի դռանը, ասինք ու
հայրական ընարջիւկան գաւազանի ծալը բոնեցի:

Գնացինք Ալէքսանդրապոլ, հազար ըուբլու ապ-
րանք գնեցինք, անցանք Փէնէք-Նարիման: Ուսւսական
Նարիմանի սահմանին և ազգաբնակութեան հօրեղօրս
որդիքը տիրել, յափշտակել էին հօրս մուշտարիներին
(ԷՊԱՇԻՏԵ), դրանցից հինգ տասը ծուխս հազիւ ճանկե-
ցի: Կօնջալ-բէծի հետ երկար-բարակ խորհրդակցելուց
լետո, անցա սահմանը, մտա Օսմանցու հողը: Ուսւսա-

կան ապրանքը թէւ թանկ էր, բայց թուրքերը աւստրիական, գերմանական ու անգլիական ապրանքից լաւ բռնեցին, մէկն երկու գնով վեց ամիս ժամանակով տւինք։ Կօնջալին թողի Նարիմանի Վէքիխսս զիւղը, ես մինակ չորս հարիւր ըուրիշով վերադարձա Ալէքսանդրապոլ և հազար ըուրիլու նորից ապրանք տարի։ Վեց հարիւր ըուրի պարտք մնացի Ղարիբենց բայց այդ ապրանքն էլ երկու շաբաթում բաժանեցի Նարիմանի թուրքերին ապառիկ։ Կալերը հասաւ, երկու հազար ըուրի առնելիք հաւաքեցի, այդքան էլ առնելիքներս մնաց։ Կօնջալ-բիձան այս որ տեսաւ խեցաւ, նա կեանքումը արսպիսի առնելիք քաղած չէր։ Ես շտապեցաւ, նորից գնացի ապրանքի, իսկ Կօնջալը Վէքիխսսից չէր ցանկանում դուրս գալ։ Աշնան ապրանքը բերի, որը վեց ամսով, որը տարով բաժնեցի և բեռս կապեցի տուն դառնալու։ Կօնջալը չուզեց նոյնական տուն դառնալ, մեծ ապառիկ ունէինք Նարիմանում, ուստի տան վերաբերեալ լանձնարութիւնը տւեց ու ինձ ճանապարհ գցեց։

Տասն ամիս մօրիցս հեռանալուց յետո, վերստին գրկեցի նորան և համբուրւեցինք։ Նա անչափ կարօտել էր, նա անչափ տանջւել էր իմ բացակայութեանը, բայց ի՞նչ կարող էր անել, կարիքը մեզ բաժանել էր իրարից, իսկ պանդխտութիւնը Արդվինցու համար այնքան սովորական է և անբաժան, որքան շապիկը մարդուն, նա պանդխտութեան մասին, այնքան ուշանալուս մասին բոլորովին չտրտնջաց, նա կարօտից տոչորւելու մասին խօսք անզամ չարտայալտեց, այլ գանգատւեց մենակութիւնից։ — Գնա՛, որդի,

կտրիճը եօթը սարի էն կողմն է պէտք, նա տուն դառնա, ուրախացնէ, զբօնի, հանգստանա, ու էլի պիտի գնա իրեն գործին, միայն ծերունիները կարող են օջաղի կշտին հանգիստ քնել։ Որի էլ, գնա էլ, ուշացի էլ, շուտ գարձի էլ, խօսք չունիմ։ Եղ քու կամքդ է, միայն թէ ես մենակ եմ, ես տանը ընկեր, խօսքընկեր չունիմ, որ կարողանամ խազադ քնել։ Մարդ է, օր կլինի լաւ է, օր կլինի հիւանդ, մէկը չկա, որ մի մալէդ եփէ, դնէ մարդու առաջ, կամ մի կուժ պաղ ջուր տա խմելու։

Էլ «աման-չամտնի» չթողեց, խնդրեց, լացեց, թախանձեց, խօսք առաւ և տարեմտի օրերը նշան տարաւ Վարդանենց տունը և նրանց աղջկան՝ Մարգարտին ինձ համար ուզեց։ Հնար չեղաւ, պէտք էր խոնարհել, հնազանդել, կամ աւելի լաւ—քաշել, կրել այդ խաչը։ Բարեբաղտաբար հինգ տարի գեռ նշանւած էինք մնալու, որպէսզի Մարգարիտը տասնուշորս տարին մտնէր ու տաշնորդը հրաման տար մեզ պսակւելու։ — Է՛հ, տառմ էի մտքումս, հինգ տարւա ընթացքում, լայտնի բան է, կարողանամ մի կերպ ապահովել տանս ապղուստը՝ մանաւանդ որ յաջող ճանապարհի վրա էի կանգնացրել գործս։ Չեզ ի՞նչ պատմեմ, ամէնքիդ էլ պատահած է, նշանւեցի մի հարիւր լիսուն ըուրի ծախսի տակ ընկա, կեր, խում, ուրախութիւն, բարեկենդաններս վերջացրինք և մեծ-պահսի երկուշաբթին ճանապարհ ընկա դէպի Կարս։

Կօնջալը նորից չորս հարիւր ըուրի էր փոխադրել, դրանով ապրանք գնեցի և հատկից առաջ հասա Վէքիխսս։ Գործերս լաւ կարգին դրել էինք, երեք

տարի շարունակ ժամացոյցի մեքենայի նման պտտում
էր մեր վաճառատունը, լաջող ապագալի լոյս ունէինք
և ուրախ սլանում էր մեր ժամանակը, երբ յանկարծ
մի չարագործ տակն ու վրա արաւ իմ ու Կօնջալ-բիձի
ծրագիրը: Մի գիշեր աւագակները մտան մեր ընակուած
տունը և երեք հարիւր ըուբլու ազրանքներս տարան:
Այդ գէպքի ժամանակ ես գիւղից բացակա էի, իսկ
խեղճ ծերուկից Կօնջալ-բիձի լեզուն կտպւել պապանձ-
ւել, մնացել էր փետացած: Այս աւագակները խախ-
տել էին ծերուկի տոռղջութիւնը, փոքրիկ կաթւած
էր ստացել աջ ոտքին ու թեին և լուսահատւել էր:
Նա չէր ցաւում տարւած երեք հարիւր ըուբլու ապ-
րանքի համար, այլ նա վախենում էր կեանքից, քանի
որ չարագործները նրան մահ էին սպառնացել:

Երբ բօթը լսեցի, հասա Վէքիխաս և Կօնջա-
լին կազդուրելուց յետո, սիրտ տւի, քաջալերեցի, ու-
ղարկեցի Նիխախ Ղայմաղամի (Գաւառապետի) մօտ
գանգատի: Նա ծեր է, մտածում էի, վրան կխղճան
դատաւորները, մի կերպ աւագակներին կձեռքակտլեն
ու կպատժեն. ալնպէս որ եթէ վնասներս ետ չստա-
նանք, գոնէ դատաւորների ահից չարագործները կվա-
խինան և ապագալում կազատւինք ալդպիսի վտանգնե-
րից: Բայց ոչ միայն ենթագրութիւնս չիբականացաւ,
այլ ուղղակի ծուղակն ընկանք: Ղայմաղամը գործը
քննելուց յետո, երբ նկատել էր, որ մենք ուստահպա-
տակներս տռանց անցագրի մտել էինք Նարիման և
առետրական տուն բացել, իսկոյն խեղճ Կօնջալ-բիձին
կալանաւորել էր, տանջել և մարդ էր ուղարկել ինձ
կալանաւորելու:

Հանգամանքներն ինձ պատմեցին: Ես ունեցածս
տպրանքը կապեցի, կնքեցի, տանս տիրոջը լանձնեցի,
Կօնջալին հարկ եղած տեղեկութիւնները հասցնելուց
յետո, կանխիկ փողերը մէջքս կտպեցի ու ճանապարհ
ընկատ: Ճանապարհին իմ ետևից գալող զարթիէներին
(ոստիկան) կաշտուցի ընեցուցի, ձիս նստա և ուղ-
ղակի լեռնալին անցքով սահմանից անցա, հասա Արդ-
վին: Մի շաբաթւա ընթացքում երկու պասպորտն էլ
ստացանաչանիկից, ինձ ու Կօնջալ-բիձի համար, իսկոյն
ետ դարձա Նիխախ ծերուկին ազատելու: Ղայմաղամը
կատարել էր, որ զարթիէները ինձ չէին կտրողացել
կալանաւորել: Իսկ երբ լայտնեցի, թէ անցագիրներիս
ժամանակը լրացած լինելով, ետ էինք դարձրել և ու-
շանալու պատճառով, պարտաւորել էի գնալ ու բե-
րել, կատաղեց գաւառապետը, քիչ մնաց, որ անձի
միսն ուտի:

Բայց արդէն որսը ձեռքից փախցյել էր, կա-
շառ ստանալու այլևս միջոց չունէր, այն ինչ նա ե-
րագում էր, Կօնջալ-բիձի համար քառասուն լիսուն լի-
րա փրկանք ստանալ: Ղայմաղամին ներկայանալու պէս
առանց նրա ձեռքը տալու անցագիրները, հեռուից
ցոյց տւի և խնդրեցի, որ իսկոյն արձակի Կօնջալ-բի-
ձին, հակառակ գէպկում, սպառնացի, թէ կգնամ
անմիջապէս Երգուրում և կգանգատւիմ Կօնսուլին:
Որքան թախանձեց, պահանջեց, այլևս անցագիր-
ները գրապնիցս չհանեցի և ձեռս գաշոյնիս կտթին
դրած զգաստ սպասում էի վերջնական պատասխանի:
Ղայմաղամը երկար տատանւելուց յետո, ինձ առա-
ջարկեց դուրս գնալ դահլիճից և սպասել մէջիսի

(ժողով) վճռին։ Երկու ժամ յետո եկան ինձ նորից կանչեցին։ Ես հիւրնկալիս տանը նոտած ճաշում էի։ Ղայմաղամի հրամանը լսելուց յետո, ասի.

— Ղայմաղամը, համաձայն մեր դաշնագրի, ինձ հետ գործ չի կարող ունենալ։ Եթէ ասելիք ունի, թող Արգուրումի կօնսուլատի միջոցով ինձ յայտնի։ Յետո դարձա տանտիրոջս և ասի. — Որդուդ՝ Հասանին ասա՛, որ պատրաստի ինձ հետ Արգուրում գնալու։

— Նա միշտ պատրաստ է, երբ էք գնալու։

— Անմիջապէս, այս իրիկուն։ Պատւիրել եմ, որ ձիերի գարին կախեն. հացերս ուտենք ու ճանապարհ ընկնենք։

— Ղայմաղամին ի՞նչ պատասխան տանեմ, կըրկնեց զարթիէն, երբ ես նրա անպատասխան թողածրանակցում էի հիւրնկալիս հետ։

— Գնա՛, ասա՛, որ ես չեմ գալ նրա մօտ։ Թէ գործ ունի, կօնսուլատին յայտնի, նրանք էլ ինձ կարեր հրամանները կգրեն։ Ես այս իրիկուն Արգուրում եմ գնալու, որպէս զի գանգատ տամ, գողերիս բռնել տամ և կօնջալ-բիձի տասնուհինդ օրւա բանտարկութեան մասին բաւարարութիւն պահանջեմ։

— Լաւ չես անում, որ չես լսում Ղայմաղամի խորհուրդը, նա ձեզ բարեկամ է և այժմ էլ խորհուրդ է կազմել ծերուկին ազատելու։

— Էլ ուշ է, նա պիտի վաղ բաց թողած լինէր ծերուկին։

— Էլ բան չունեմ ասելու. չորբաջի, ես կվերտառնամ, բայց դու քու ապազալի մասին չես խորհուրդ։ Միթէ էլ չես ապրելու այս գաւառում...

Գնաց ոստիկանը։

Նրա սպառնալիքը թէև արտաքուստ արհամարհեցի, բայց մտատանջութիւնս սաստկացրեց։ Եթէ մինչև պասպորտի գնալս ու գառնալս Ղայմաղամը ինձնից տասը ոսկի պահանջէր, պարտաւորւած էի նրա քմահամուքին ենթարկւելու և ծերուկին բանտի տանձանքից ազատելու համար պիտի զիջանէի, պիտի ստորանալի։ Բայց անցագիրը զբաննումս ետ գառնալուց յետո, միթէ կարող էին ինձ որեւէ կերպով ընկճել։ Կօնսուլատը թիկունքիս կանգնած, Մոսկուաի գործարանների տպրանքը տարածում էի թուրքիալում և մրցում անգլիական ու գերմանական կօմիսիոնէրների գէմ. Էլ ովկ կարող էր ինձ կաշկանդել։ Մի քանի տնգամ զննեցի զըպաններս և անցագիրներս, բայց ոստիկանի սպառնալիքը չէի կարողանում մոռանալ։ Գաւառապետը մտածում էր ինձ գցել ոտքերի տակ, ճըզմել ու քամել, բայց ես արդէն իմ անցագրովս նրան գցել էի իմ ոտքերի տակ։ Ինչ որ կարող է, թող անէ, ասացի ինքս ինձ, մի անգամ եմ հոգիս տալու, էլ ինչի տասըն անգամ մեռնեմ սրանց ձիրաններում...։ Բայց և այնպէս երկիւզս չփարատեցաւ, մտատանջութիւնս չըգագարեց և սև մտքերն ինձ պաշարեցին։ Հակառակի նման մի քանի հազար առնելիք ունէի գաւառում, որն անհնար էր գանձել մի քանի ամսում, իսկ առանց այդ գրամի ծննդավայր գառնալս խալտառակութիւն էր։ Թէ սեղանից դեռ չէի բարձրացած, թէև հացը ձեռիս էր, բայց չէի կարողանում պատառս ծամել։ Ինքս վախկոտ չէի, բայց վաճառականին պարտք ունենալու, անփող տուն գառնալու և գոյքը կորցնելու միտքը ինձ

կաշկանդել թողել էր:

Դեռ ճաշս չէի վերջացրել Կօնջալ բիձան եկաւ, ընկճւած, արտասուրքը աչքերին: Խեղճի լեզուն կապւել էր, խօսելու ընդունակութիւնից զրկւել: Արզովս փաթաթւած անվերջ լալիս էր երեխայի նման: Բանտի տանջանքները, դահիճների անգթութիւնները նրան ոգեստառ էին արել, մէկէնիմէկ ծերացել էր: Սիրտն առի, քաջալերեցի ու ամրապնդեցի, հանդարտեցրի: Աեղան նստաւ և արտասուրքով իւրաքանչիւր պատառը թրչելով կուլ տեց: Նա այնպէս էր հառաջում, սիրտը քաշում, կարծես թէ բոլորովին երեխայացել էր: Ամէն մի շշուկ, ամէն մի աղմուկ նրան ցնցում էր և նո յուզմունքից դոզում էր:

Երբ առանձնացանք, նա թօթովելով ասաց.

— Որդի, Բագրատ ջան, երեք տարի է, մենք սիրով ընկերութիւն արինք, ես քեզնից սրտանց շնորհակալ եմ, ոչ մի գէջութիւնիւն, կամ ընկերութեան սրբութեան դէմ ծոռութիւն չտեսա: Կեանքումս քեզ նման ճշմարիտ ընկեր առաջին անգամ գտա: Բայց, մինչեւ այժմ իմ բոլոր խարդախ ընկերները ինձ պլոկել ու թողել փախել էին, այժմ ես քեզանից բաժանուելու եմ, հեռանալու: Ել չեմ կարող համբերել, պիտի տուն գտանամ: Թէ սրանից յետո մէկ երկու տարւա կեանք ունեմ, այնէլ անցկացնեմ հարազատներիս մօտ: Հերիք է, հազարս երեք հազար շինեցիր, Աստւած քեզ երկար կեանք տա, քեզ եմ պարտական վաստակու: Ես մենակ, կամ ուրիշ ընկերով երեք չորս տարւան մէջ չէի կարող ալդքան փող փաստակել: Ամէն բանքու կամքիդ եմ թռղնում, արա, ինչոր կամենում ես:

Հնար չեղաւ, Կօնջալը չմնաց: Նա հեշտութեամբ լուսահատւող մարդ չէր. այդ պատճառով ես մտածում էի, թէ արդեօք ինչ բան նրան այս աստիճանի փոքրհոգի շինեց:

— Բիձա, ասի, չինի վրաս զալրացել ես, որ քեզ մենակ թողի, գնացի Արդվին անցագրի: Գիտցիր, որ ես շտապեցի նրա համար, որ ժամ առաջ քեզ աանջանքից ազատեմ: Եթէ չերթայի, պասպորտները չըբերէի, երկուսիս էլ պիտի գցէին ծակը և այնքան պիտի տանջէին, մինչեւ որ կատարելապէս քամէին մեր գրպանները: Ուզ է իմանում, թէ ուրիշ ինչ խաղ չէին գալու մեր գլխին:

Ամենեւին, ալդպիսի բաներ երբէք մի մտածել, ոչ մտքովս է անցել և ոչ էլ երազովս: Աստուած ինձ բարի որգով չէր ուրախացրել, քեզնսվ սւրախացրեց: Մինչև երկինք քեզնից շնորհակալ եմ: Ինձ հասանելիքը բաւական է ծերութեան օրերում առանց դժւարութեան ապլելու: Ինձ ճանապարհ գիր, ինձ հասանելիքը կարող ես տարէցտարի տալ, ինչպէս որ քէյֆը ուզէ: Ես մնացողը չեմ...

Կօնջալին վերագարձրի իւր հազար ըութիւն գրամագլուխը, երկու հազարի էլ մուրհակ տւի երկու տարի ժամանակով, որ ապառիկներից գանձեմ վճարեմ, նրան ճանապարհ գրի, և շարունակեցի գործերս: Առուտաւրս լաջող էր, բայց ընկեր չունենալը ինձ սաստիկ նեղութիւն էր պատճառում: Կօնջալը թէև ծերացել էր, ձեռքից գործ չէր գալ, ոչ ալրանքից էր հասկանում, ոչ էլ յաճախորդին կարողանում էր համոզել բայց ես ապահով էի ինձ զգում, բացակայութեանս

ժամանակ նրա ներկայութիւնը արգելք էր դնում ուրիշ չարչիներին մեր սահմանն անցնելու և մեր ծխերը ծերուկի ահից չէին մօտենում ուրիշներին։ Բացի ալդ, եթէ գիւղացին մի եզ, ձի, ոչխար, հորդ, կամ նոյն իսկ մի ուլ և մի փարչ իւղ ծախէր, նա լսում, գուռմ գլխին կանգնելով դրամները տուն էր բերում։ Բացի ալդ ծերուկն էլի ընկեր էր, դիշերները միասին խոսակցում ժամանակ էինք անցկացնում, ցերեկը խորհուրդ էինք անում, նա միջամտում էր առօտեսուրին և հարցը վճռում, իսկ նրա բացակայութիւնը ինձ բոլորովին ընկճում էր։

Ապառիկներս թէւ հաւաքում էի, բայց այս հաւաքումը հնարաւոր էր լինում միայն նորից ապառիկ ապրանք բաժանելով։ Գիւղացին ուրախութեամբ վճարում է պարտքը, եթէ յոյս ունի, որ նրա համար միշտ վարկ բաց ես թողնելու։ Երեք հազարից աւել ապառիկ ունէի, որը իմ չորս տարւան դառն ու վտանգալից աշխատութեան պտուղն էր։ Ապրանք ունէի, բայց զրա փոխարէն, բացի Կօնջալի պարտքը, Ալէքսանդրապոլում վճարելիքներ էլ ունէի։ Իմ դրական դրամագլուխս կտզմում էին 30—40 գլուխ կթաններս, ութ-տասը մատեաններս, և երկու հարիւր գլուխ ոչխարս, բայց շնչաւոր, ոտաւոր անասունը ինչ հաստատ դրամագլուխ կարելի է հաշւել։

Անհրաժեշտ էր ընկեր գտնել, բայց դրամագլուխ ունեցողը չէր զիջանել կեանքը վտանգի դնել և նարիման գալ, գատարկածեռն ընկերից էլ օգուտ չկար, կարող էր զայրացած բոպէին թողնել ու հեռանալ։ Անվերջ նստում մատեաննում հաշիւներս գրում, քննում,

հաշւում և օրերս մթնացնում էի։ Մեծ ուրախութիւն էր ինձ պատճառում, եթէ լաճախորդ, կամ որևէ գիւղական ծանօթ մտնում էր խանութս և ինձ զբաղեցնում էր։ Բայց աւազակների ապրանքներս տանելուց և Կօնջալին բանտարկելուց յետո, գիւղացիները ամօթից կամ թէ Ղալմաղամի ահից խոյս էին տալիս ինձնից։ Օրէցօր վիճակս ծանրանում էր և նարիմաննում ապրելս դառնանում։

Անել վիճակի մէջ էի, նամանաւանդ աւազակների տարած ապրանքի հարցի առթիւ։ Երեք հարիւր ըուբլու ապրանքը չէր ինձ տանջողը, այլ շարագործի անպատիժ մնալը։ Վստահ էի, որ եթէ չպատժէին միենոյն բանը շարունակելու էին։ Կեանքս անգամ վտանգի էր ենթարկւած։ Այս միտքը ուղեղումս մեխւած չէր թողնում աղատ դատելու, կամ գործելու և ինձ մաշում էր դիշեր ցերեկ։

Աւազակների հետքը գտել էի, բայց ինչ օգուտ, որ ալդ գիւտս ինձ աւելի խռովեցրեց ու բորբոքեց։ Օսմանցու Նարիմանը փոքր գաւառ էր. ընդամէնը 84 գիւղ ունէր, որից թէւ ութսունը միւսիմներ էին, բայց հէնց միւսիման լաճախորդներս էին գալիս ու զգուշութեամբ գործի մանրամասնութիւնները պատմում։ Բանը հոտած էր, Ղալմաղամի և զարթիէ-իւզբաշու (ոստիկանական աստիճանաւոր) մատը խառն էր աւազակալին գործում։ Բոլոր մանրամասնութիւնները ինձ բացարել էին, թէ ինչպէս բաժանել էին ապրանքս և որտեղ ծախել ու ցրել, մինչեւ անգամ նըմուշներ էի ձեռք բերել։ Բայց հնար չկար, չէի յանդգնում խիստ միջոցների դիմելու։ Գիւղացիները աւելի

գժգոհ էին, թէ աւազակներից և թէ նրանց պաշտպանողներից, Բայց ի՞նչ օգուտ, որ մօլորուած ոչխարների նման էլ ճանապարհը գտնելու մասին չէին մտածում անդամ: Թշուառ գիւղացին «Այնա՛ ի» նախառահմանութեան վճիռ էր համարում ամէն շորիք, ամէն գժբաղդութիւն. իսկ ով կարող էր յանդգնել երկնքից թափւած կարկուտին ու կայծակին դիմադրել:

III.

Նենգաւորութեան խորամտութեամբ ուզեցի լազիթել. ոչ խիստ միջոցների դիմեցի, աւազակներին կալանաւորել տալու համար, ոչ էլ բոլորովին լրեցի: Ամիսը մի անդամ ներկայանում էի Պալմազամին, թախանձում, որ միջոցներ ձեռք առնի տպրանքս գտնելու և գողերին պատժելու: Երկու—երեք ամիսը մի անգամ էլ խնդրագրով դիմում էի կօնսուլտատ և խնդրում էի, որ թուրք կառավարութիւնից պահանջեն ապրանքս գտնել և աւազակներին պատժել: Կօնսուլտատից գրում էին Վալիին, վերջինս էլ գաւառապետին, իսկ սա էլ իբրև կասկծելի սրան-նրան ձեռբակալում, ութեամն օր բանտարկում, կողոպտում և ազտա էր թողնում: Գաւառապետը ինձնից անչափ գոհ էր, որ նրան հնարաւորութիւն էի տալիս սրան-նրան կալանտորելով արլուստ գջլելու: Գաւառապետին յախնի էին իր ընկերակիցները և նա համոզւած էր, որ ես ճա-

նաչում էի այդ աւազակներին և գիտէի, թէ ի՞նչ չաղքածին իրեն էին հասցըել, բայց նա ձեանում էր, թէ ոչինչ չզիտէ, իսկ ես հնարաւորութիւն չունէի այդպիսի մերկացումներ անելու: Բայց իմ պոլիտիկայով գոնէ ես կարողացել էի այնպիսի երկիւղ ազդել, թէ աւազակներին և թէ նրանց պաշտպանին, որ էլ ինձ մօտենալու չէին յանդգնում:

Առուտուրս կարգին գնում էր, մի կողմից հին պարտքը բերում էին, նորից ապրանք էին տանում յաճախորդներս, օրից օր պահանջիս գումարը ստւարանում էր, թէև անչափ տքնում էի ապառիկներիս մատեանը ոչնչացնելու: Մշտական բնակարանս և վաճառատունս Նիխախ՝ հայաբնակ գիւղն էր, բայց ես հանդիստ գիշերելու և անվտանգ լուսացնելու համար պարտաւորւած էի միշտ շրջաբնակ թուրքի գիւղերը, յաճախորդներիս տները գիմելու և նրանց լարկի տակ քննելու: Զարհուրելի կեանք էր, զղերս քայլքայել էի անվերջ լարելով, ցնցւում, որսփում էի ամէն մի շաւկից, բայց ի՞նչ կարող էի անել, կեանքը ապրուստի խնդիրը ինձ աքսորել էր այս դաժան գաւառը դաժանուկի աշխատութեան: Ի՞նչ կարող էի անել, երբ ծննդավալը բում տմսական ստացածք քսանը հինգ բուրքի ու ոճիկից էլ զրկւած էի, ուստիկանական ստոր սլահակի գործս էլ ինձնից խլել և մի լազի էին տւել, որը օրական քառասուն տեղ կաշուռում և քառասուն կեղծիքներ էր սարքում, որ լու մըզէ հալբենակիցներիս: Մանաւանդ առնելիքո—ապառիկներս այնպիսի գումարի էր հասել, որ սիրտս կպել էր, չէի կարող պոկ գալ այս վտանգալի վալլից:

Ինսուն թւականի ամառը մի օր, առաւօտ վաղ ոստիկան Շէրիֆը մտաւ բնակարանս, ապրանքներ ջոկեց և առաջարկեց ամէն մէկից տաս-քսան արշին կտրել: Գլխից ուադ անելու համար որքան թանկ գին առաջարկեցի, ինչ վատ-ստոր ասլրանք ներկայացրի բոլորին էլ հաւանեց և համաձայնեց: Ինչ հնարի որ դիմեցի, նա ապուշ ձեացաւ և առաջարկեց չափել ու կտրել: Վերջապէս հոգուս հասաւ, տացի.

— Շէրիֆ-աղա, փողը կանխիկ ես վճարելու, թէ ոչ.

— Ապառիկ չէ, ասաց, գալող ամսին Առւլթանի գոհակալութեան պատճառով մեզ ոոճիկ են բաշխելու, այդ փողը ամբողջապէս յատկացրել եմ այս ապրանքին, դու անհոգ եղիր, կը երեմ և քեզ կյանձնեմ.

— Ուխալ, ասացի ծիծաղելով, ձեր ոոճիկները մայիսի վարդի նման տարին մի անգամ են ծաղկում. ինչպէս կարելի է թագադրութեան բաշխւելիք ոոճիկի ենթադրութեամբ ապրանք ծախել: Այդպիսի դատարկ լուսերով միթէ կարելի է կարմիր ոսկով գնւած ապրանքը ցըւել. Կալից, ցորենից, գառից ու մատեանից խօսիր, ասելիք չունիմ, բայց պետական գանձարանից գուրս գալիք ոոճիկ վրա լուսալը լիմարութիւնից մի քանի տատիճան գերագաս է:

— Դու ինձ չես տնտեսում, այդ բառերով մեր տէրութեանն ես նտիշատում...

— Ես տէրութեան անուն երբէք բերանո չեմ առել, իմ ինչ գործն է գրանով զբաղուիլը: Իսկ թէ պետական ծառայողներին տարին հազիւ մի ամսական են վճարում, այդ պարզ խնդիր է, աշխարհին յայտնի

և ես այդ կրկնելով ոչ մի մեղք չեմ գործել: Ասա, խնդրում եմ, Շէրիֆ աղա. ասացի, եթէ ամէն ամիս կանոնաւոր կերպով ձեզ ոոճիկ տալին, ինչպէս ծառայողի, որի ապրուստը միայն այդ ոոճիկն է կազմում, ինչի դուք հինգ-տասն արշին չթի համար այսքան պիտի կարմրէիք ու գեղնէիք: Փողը գրանում եթէ գալիք, միթէ ես ձեզ ուրիշներից արշինը քսան փարապակասով չէի տալու: Ճշմարտութիւնը այնպիսի բոցափայլ լոյս է, որ աբայով նրա ճառագալիները չես կարող կարել...

Ոստիկանը կոտրւեց, գոյնը թռաւ երեսից, քթէ տակ մըթմըթաց, զանազան հարցական նշաններ առաւ, կնճիռները այս ու այն կողմը ոլորեց, ուսը թոթւեց և ետ դարձաւ: Բայց ես վախկոտներից չէի, առետրական պասպորտը գրանումս, ոռուսաստանից դուրս հանածս ապրանքների ցուցակը արձանագրւած էր երկու պետութեան մաքսատներում, ինձ ինչ կարող էին անել: Եթէ կրկին անգամ կողոպտէին վաճառատունս, ուղղակի տօմարներս շալակած պիտի գնալի Մարոզովի ու Սիտինի մօտ և փողերս պիտի պահանջէի: Թող նըրանք միջոցներ գտնեն ու ապահովեն մեր գոյքն ու կեանքն, քանի որ մենք մեր ամբողջ ջանքով վաստակածներս լցնում էինք նրանց գանձարանը: Շէրիֆ-աղան մի քանի վերացական խօսքեր մըմնջաց, որոնց հայՀոյանքով պատասխանեցի ու վանդեցի: Երբ նա հակառակած չէր գուրս գալիս և ետ գառնալով պատասխանեց իմ հայՀոյանքներին, կրքերս չկարողացա սանձել, վրա գնացի, մի քանի ապատկ տալով գուրս հրեցի, փողոց հանեցի: Ոստիկանը բորբոքւած գուլ սուրը դուրս

քաշեց, որ աղիքներս դուրս թափէ, բայց երբ ուշալվէրս տեսաւ և շուրջը խռնւած ամբոխը նկատեց, փիս փիս հեռացաւ քթի տակ մըթմըթալով հայոյանքների շղթան...

Այս անցքի տպաւորութիւնից տան տիրոջս սըրտին եղ կապեց: Ոստիկանի մտրակի համին վարժւած գիւղացիների գէմքը զւարթացաւ, իսկ երիտասարդները չէին իմանում, թէ ինչպէս արտալայտեն իրենց հըրճանքը:

Թէև Նէրիֆը հեռանում էր գիւղի սահմանից, բայց ստքերը չէին գնում, սիրտը ճաքում էր, չգիտէր թէ ինչպէս վրէժ լուծի: Ալնքան բազմութեան առաջ մի գեաւուրից այսպէս նախտաւի, ծեծւի և դուրս վանդւի: Գիւղացիները թէև հրճում էին, բայց ես հետզհետէ աւելի ու աւելի բորբոքում էի: Քանի հեռանում էին Նէրիֆի քայլերը գիւղից, ալնքան սաստկանում ու մոալլում էին մտքերս: Զգացի, որ ալդ արարքս ինձ վրա շատ թանկ էր նստելու և չարաչար տուժելու էի:

Ի՞նչ մեծ կորուստ կունենալի, եթէ Կօնջալ-բիձափնման, կամ ուրիշ առևտրականների պէս հինգտասը ապրանք տալի Նէրիֆին և ալդ փողից բոլորովին ձեռք քաշէի: Զէ որ նա յաւիտեան պիտի ստրկանար և ես միշտ առնելիքս պահանջնելու ձեւերով միշտ պիտի կարողանալի նրան ինձ գործիք շինել: Գուցէ այս սովորութիւն դառնար և ես ամէն տարի ալդքան գումարի նւիրատութիւն, կամ կաշառ տալի Նէրիֆին, միթէ մեծ կորուստ էր ինձ համար: Զէ որ շնորհիւ ալդ տասը ըուբլիին, ես նրան ոչ միայն կստրկացնէի,

ալ կստիպէի ապառիկներս գանձելուն օքնելու, կամ նրա միջոցով կիմանալի թշնամիներիս ծրագիրները և նրա երկիւղից ալլես ոչ չէր յանդգնել վաճառատանս վրա յարձակւելու: Սլո՛, կարող էի ես հանգամանքից օգտւել, բայց ինչ անեմ, որ ծնողներս ինձ ուրիշ կերպ էին դաստիարակել և վարժապետս՝ Տէր Անտօնը ուրիշ քարոզներ էր կարգացել, այնպէս որ ես սոսկում էի կաշառ տալուց էլ, ստանալուց էլ, ուրիշի ինչքին մօտենալուց էլ, ուրիշին գոյքս ուտեցնելուցն էլ: Այս արարքս ներգործութիւնից երկար տանջւեցի, գեռ տանջւելու եմ, չգիտեմ մինչև երբ. բայց դառնանք պատմութեանս շարունակութեան:

Յայտնի բան է սոտիկանը ամօթից չէր կարող յալտնել զաթիթիէին կերած ծեծի, նախատինքի խնդիրը, նոյն պէս սիստկալական թաթարական ինստինտքները նըրան հալումաշի էին ենթարկել: Ոխակալութիւնից հարբած, մոլեզնած նա չէր իմանում, թէ ինչպէս վրէժինդիր լինի: Մտնելով Նէրիֆի հոգեկան տանջանքների ներքնանցքները, զգում էի, որ նա դարսն է պատրաստում: Որպէսզի յանկարծակի չգլորւիմ, ես էլ նրան շրջապատեցի լրտեսներով, որոնք ինձ գեկուցում էին տալիս նրա ամէն մի ընթացքի առթիւ:

Զանցաւ մի շաբաթ, նա գիշերով յարձակւեց ընակարանիս վրա. բայց ես ալդ բանը վազօրով նախատեսելով, եօթ-ութ երիտասարդներով պատրաստւել էի նրա առաջը կտրելու: Մենք նրան այնպէս հալածեցինք որ նա մոլորւած, չէր իմանում ուր փախչել: Նկատելով որ յարձակումից չի պիտի կարողանար օգտւել, նա սկսեց ճանապարհներս լրտեսել: Բարեբաղդաբար մի մա-

գազինկս ունէի, որի հիւնարը, երկու հազար գալլի ու աղւէսի վրա կատարածս փորձերը, ամբողջ նարիմանը տեսած լինելով, մարդ չէր յանդգնում ինձ մօտենալու: Մանաւանդ բոլորը գիտէին, թէ երկու հազար քալլ հեռաւորութեան վրա ինչպէս էի ցրում նապաստակի աղիքները, էլ կարող էր սիրտ անել և ասպարէզ դուրս գալ: Բայց և այնպէս պարտաւորւած էի զգուշանալ, մանաւանդ ծառաստանների մօտից անցնելիս, կամ ձորերից, ապառաժներից անց կենալիս:

Ինձանից վրէժ չկարողանալով լուծել, սկսեց գիւղացիների արտերին ու գէզէրին կրակ տալ, հանդիցարօտից կթանն ու ոչխարը տանել: Ասենք այս քրոնիկան ցաւ էր էր նարիմանցու համար, բայց սովորական թւից քառապատկւեց աւազակութեան չափը: Խեղճ հալ հովիւները մի մի քոռ դանակ էլ չունէին, իրենց մահակներով այնալուին ինչպէս գիմադրէին: Օրէցօր վիճակս վատթարանում էր, գիւղացիների կրած վնասները կեղեքում էին սիրտս, բայց ինչ կարող էի անել: Գիւղացիները գնում-գալիս խորհուրդ էին հարցնում, երկտասարդները գաղտնաբար զէնք էին պահանջում, բայց ինչ կարող էի անել, միակ հրացանից ինը չէր կարող բաժանել:

Մի կերպ աշունքը անցկացրի: Երկու հազար ըուբելի չափ ապառիկներից գանձած ծննդկան տօներին հասա Արդվին: Հազար մանէթ Կօնջալին տւի, որը ուրախութիւնից քիչ էր մնում արտասրի: Փողը արհամարհողներից չեմ եղել երբէք, միշտ հաշով եմ ծախսել և նեղութիւններից ճնշւած և վախեցած միշտ դողացել եմ փողի վրա, բայց Կօնջալի արտասուբը

շատ վատս եկաւ, գգւանք ազդեց վրաս: Ինչպէս գիւղէք, չեմ կարող լոել և կեղծել, երբ ջղերս գրգուում են: Բարբոքւած ասի: — Կօնջալը իձա, քու փողդ քեզ դարձնելը իմ պարտքա էր, բայց քու այդ աստիճան սառըանալդ ինչի համար է: Կետնքումդ այնքան վող ես վաստկել ու կորցրել, արժէ այդ ժանգի համար անարատ արտասուբք թափելը:

— Որդի, ասաց ծերուկը, ես փողի համար չլացի, երբէք փողն ստանալուս համար էլ անչափ չուրախացաց, ալլ լացի նրա համար, որ լիսուն տարւան շրջանում հարիւրաւոր մարդի հետ գործ ունեցա և մի մաքուը մարդ միայն ծերութեանս ժամանակ գտա և այնպէս շուտով կորցրի: Որդի, մարդու կեանքը փողն է, առանց այս ժանգի ոչ խաղաղութիւն կա, ոչ էլ անդորրութիւն ու ապրուսաւ: Այդ պատճառով ամէն մարդ ստորանում, արատաւորում է ձեռքերն ու սիրտը այդ ժանգի համար և մարդ չեմ տեսել, որ հոգին չծախէ փողի համար: Դու կեանքի մէջ այնպէս շարժւեցար ինձ հետ, որ ես մարդերի վրա ունեցած վտա համոզումս փոխեցի և քեզ այնպէս շուտ կորցնելուս վրա լացի: Քիչ էր մնում, որ ես համբուրէի քո ձեռքերը, բայց ընութիւնդ գիտենալով, քաշւեցա, չարի այդ բանը: Բայց ես միշտ պիտի պաշեմ այն ձեռքը, որ ժանգի համար չի տպականիլ սիրտը և իւր բարձրութեամբ տակու վրա արաւ սիրտս ու հոգիս և լեզարջեց համոզումներս:

„ Արդեօք Կօնջալը չէր սխալում, “ այս եղաւ այն հարցը, որ ինքս ինձ տւի երբ նրանից բաժանւեցա: Արդեօք սիրտս չէի ժանգառել, որ կակել էի

նարիմանցու զարկերակներին և ծծում էի նրանց արիւնը, արդեօք ժանգը չէր, որ ինձ կապում էր Նարիմանի հետ....: Բայց ի՞նչ կարող էի անել, ապրելու համար ժանգ էր պէտք, առանց կարմիր ոսկու ոչ հաց, ոչ հալաւ, ոչ կեանք և ոչ էլ մահ հնարաւոր էր ձեռք բերել: Արդվինու ապառաժներից ոչ եղ, ոչ մեղը, ոչ բուրդ, ոչ էլ բամբակ կարելի էր քամել ու քաղել. իսկ ստամոքսին, ցրտին, շոգին ի՞նչպէս կարելի էր խօսք հասկացնել, եթէ մարդ չձգտէր այդ ժանգով գրպանները տռզել....: Հապա առանց ոսկու ի՞նչով զարդարէի նշանածիս....:

Նշանածս տասնումէկը լրացրել տասներկուսի մէջ էր մտել: Մօրս ճանկն ընկնելու պէս հոգուս ջուր դըրեց—պսակւիր, հարսանիք անենք, հարսիս տուն բերենք,—առաւօտ, իրիկուն ուրիշ խօսք չունէր: Ինչ արդելք որ առաջ էի բերում, չէր համոզում: Իսկ երբ ճարը կտրւում էր, դիմում էր կանացի ամենազօրեղ զէնքին, արտասուում, հեկեկում էր երեխայի նման: Որքան խնդրում, թախանձում էի համբերել, չէի կարողանում համոզել, լամառել անպատճառ ուզում էր կամքն առաջ տանել: Տանջում էր ինձ, տանջում էր ինքն էլ և իրեն նպատակն էր դրել անպատճառ ինձ ընկճել և կամքն առաջ տանել:

Մարգարիտս էլ բաւական մեծացել ու զօրեղացել, արբունքի հասել էր, այնպէս էր գեղեցկացել, որ ինձ խելագարացնում էր: Վերջին տարիները այնպէս էր բարձրանում, որ չէի կարողանում հաւատալ, թէ նա չորս տարի առաջւա փոքրիկ երեխան է: Չիւնի նման սպիտակ դէմքի վրա վառւում էին կարմիր այտերն ու

շրթունքները, շագանակագոյն մազերն և ունքերը ձիթագոյն խոշոր աչքերով նորան հրեշտակի կերպարանք էին տւել, իսկ նազենի և գրաւիչ շարժումներով նա ինձ նոր կեանք ու ոգի էր ներշնչում: Անմեղ էր նորա թոթովանքը, դիւթիչ ձայնը, իսկ նորա ցանկութիւնները բաւականացնելու համար կարծես թերեր առաջ կարող էի սլանալ դէպի կապուտակ երկինքը, ոսկեղեղուն աստղեր շորթել, բերել երկիր, սրանցով զարդարելու պաշտելուս ման եկած գետինը:

Վարդանենք խոնով - տեղով գողում էին Մարգարտի համար, նորան թերերի վրան էին ման ածում: Եօթը եղբօր մի պաշտելի քոյրն էր, այնպէս որ ամէն մէկի կորզած ազնիւ բարին ու պատուզը Մարգարիտի բաժինն էր: Մարգարտիս միշտ զարդարում էին կոկոն ծաղկի նման, նա վարդի պէս քաղցը բուրմունք էր սփռում շուրջը, գեփիւռից ցնցւող ուռու տերեների առաջացրած շխշխոցի նման միշտ նորա նոր շորերը խշխշում էին, երբ նա ման էր գալիս: Նա հագնում էր Քամասկի արծաթաթել դիպակից կապա, ոսկեթելով թաւիշի վրա բանւած պօլսական մաշիկ: Մէջքին կապում էր Տրիպուխն մետաքսի գօտի, իսկ ծնկները ծածկում էր Քաշանի գոգնոցով: Այնպէս սլանը թիթեռնիկի նման թուչկուում էր պատշգամբից սանդուխները, իջնում էր պարտէզ, շրջում էր ծաղկոցում և նորից թունում էր պատշգամբը: Վարդանենց տունը Արդվինի ամէնից բարձր լեռնալանջին է կանգնած, իսկ Մարգարտիս չէին թողնում, որ չորրորդ դստիկոնի պատշգամբից ցած իջնի:

Յաճախ աչքերս փողոցից դարձնում էի Վար-

գանենց տան կողմը, որը կարծես կապոյտ երկնքից կախած մի սպիտակ դղեակ լիներ, ներքեւից գալարներով պատճ: Մարդարիտը կարծես թէ տուաւօտից մինչև իրիկուն ինձ էր հետեւում, երբ էլ որ աչքերս ուղղելի վարդանենց լուսամուտներին, Մարդարիտին պիտի նկատէի պատշգամբում, կամ լուսամուտի գոգում նստած, հայեցքը քալերիս ուղղած, ժպտից խրախուսաւծ ձեռքով կամ թաշկինակով ինձ հրաւէր էր կարդում: Ուր որ գնալի, որ կողմն որ գառնալի քալերս անզգալարար աներանցս տան կողմն էին ուղղելում: Վաթուն եօթանասուն աստիճան սանդուխները մի շնչով էի բարձրանում, առանց ուշք գարձնելու զոքանչիս և նորա քոյրերի ծաղըն ու ծիծաղը, հրճւանքն ու բերկրանքը: Քսանը մէկ տարիս նոր էր լրացել, երեսիս տղամազը հազիւ նկատելի էր գարձել և երբ մայրս կամ զոքանչս — «Երեխէս» — էին ասում, զալրովիցս կարմրում էի, թէ ինչի՞ դեռ ևս ինձ երեխա էին անւանում:

Որքան հաճոյք, որքան բերկրանք էի զգում, երբ նա սանդուխի գլխից թևերը պարզած գիրկս էր ընկնում և զգովս փաթաթւում: Միթէ մարդկացին երեակալութիւնը դրանից քաղցը բովէներ կարող է մտածել և զգալ: Նա երեխա ժամանակից, ութ աարեկան հասակից այսպէս անմեղ կերպով վարժւել էր և տարիները նորա վրա ուրիշ ոչ մի ներդործութիւն չէին թողել: Միթէ կարող եմ բառերով արտայալակ այդ ըսպէներին զգացածս երանութիւնն ու քաղցրութիւնն, երբ նորա շըթունքները հպում էին ճակատիս...: Է՛հ, ինչի՞ ինձ ստիպեցիք, որ ես ձեզ

կեանքիս արկածները նկարագրելու համար պարտաւոր ւիմ թշւառութեանս մբուրի բաժակի լեղին նորից լիշեմ ու սոսկամ: Միթէ ես ստեղծւած էի, որ կեանքիս հրճւալի բովէներից այս դաժան վիճակը փոխադրւեմ...:

Վարդանենց տան չորրորդ յարկը՝ ամենաբարձր գտիկոնը Մարդարտի բունն էր, նա միշտ այդ տեղ էր առանձնանում, այդտեղ ոչ ոք սիրտ չէր անում ընդմիջել մեր երանելի ժամերը: Ժամերը, որոնք սահում էին վալրկեաններից աւելի արագ, ժամերը, որոնք լիշելիս առիւծ եմ գառնում, ինքս ինձ մոռանում...: Այնքան զբաղւած, զբաււած էինք իրարով, որ զոքանչս ակտմա, մի քանի անգամ մեզ սեղանի կանչելուց յետո, պարտաւորում էր մեր ճաշը մեզ մօտ բերելու: Ո՛վ էր մտածում ուտելու մասին, բայց զոքանչի լքցրած բաժակը, առաջարկած խօրտիկը ուտելով մարդկարող է կշանալ: Անդհատ պատառներ էր, որ տարիս էր ինձ ու աղջկան և մենք ծիծաղով ու կատակներով ծամում ու կուլ էինք տալիս:

Բազրատ ջտն, ասում էր զոքանչս, մէկ տես, տես վառիկի սիրաը ինչպէս կարմրցրել եմ: Կեր այս սիրտը, որ սիրտ զօրանա: Էօֆ, էօֆ, այս ինչ ճարպալի պոչ է, որտ վրա ինչ կարմիր զինի կարելի է խմել: Մէկ էս կարմրախալտից վերցրու, տես ինչ համեղ է: Եւ այսպէս անվերջ թախանձում էր թշւառ կինը, որ մեզ ախորժակի բերէ: Այսպէս սիրւած, գուրգուրւած ամիսները սլանում էին և օրէցօր մեր սէրը աճում ու խոր խոր արմատներ էր տարածում մեր որտի, ջղերի և ուղեղի ու ոլոքների մէջ: Երբեմն հաշտուում էի մտքումս մօրս առաջար-

կի հետ, մտածում էի որ առաջ պսակւել և յաւիտեան յարկիս ու թե իս տակ ունենալ սրտիս Մարգարիտը, բայց երբ նորա անմեղ հըեշտակային իրանը բազուկներիս մէջ սեղմում էի կրծքիս, երբ նրա մանկական քաղցրահնչիւն ձախը դողանջում էր ականջումս, երբ նորա երեխայական շարժումները. խաղերը սիրտս լցնում էին բերկութեամբ, զայրանում էի այդ մտքից և ցանկանում էի դեռ շատ ու շատ երկար տարիներ վայելել այդ երանութիւնը: Մարգարիտը իմս էր ու իմս, նորան ինձնից ով կարող էր բաժանել, իսկ այդ քաղցր վայելքից զրկելը անգիտութիւն էի համարում: Մանաւանդ որ, թէև Արդվինի կիման շատ զուտ է հասցնում կոյսերին արբունքի, իսլամական լծի ճնշումներից սովորութիւն գարձած փոքրահասակ աղջիկներին ամուսնացնելը, զարերի ժառանգական սովորութիւնները նպաստել են վաղահաս զարգանալուն, բայց ես նկատում էի, որ կատարելապէս կազզուրւելու համար դեռ մի երկու տարի էլ պէտք էր: Մարգարիտս աճել էր, չքնաղացել, բազծրացել ու կայտառացել էր, բայց մի երկու տարւան կարիք ունէր, որ զօրանա: Վաղահաս ամուսնացածներից շատերի թոռումնը նկատելով, զգուշանում էի նորան դեռ կոկոն հասակում ծանրաբեռնել ընտանեկան լծի տակ:

Մօրս թախանձանքից ու արասուքից ազատւելու համար, գնացի եղիսկոպոսի մօտ և խնդրեցի, որ եթէ մալրս նրան դիմէ հրաման խնդրէ ինձ պսակելու, առաջնորդը թոլլ չտա, մերժէ խնդրիը Մարգարիտի տարիքի պակասութեան պատճառով: Բարեբաղաբար այդ ժամանակները նորից կարգադրութիւն էին

ստացել կառավարութիւնից, չպսակել տասն-ու-չորս տարին չլրացրած օրիորդներին: Եսլիսկոպոսը մկրտութեան տոմարը պահանջեց և երբ նկատեց, որ դեռ Մարգարիտը տասնը երեք տարին չէ լրացրել, ընդունեց խնդրիս և մօրս թախանձանքն ու կաշառները չօգնեցին:

Մալրս թէև պարտաւորւած լռեց, բայց նկատեցի, որ խիստ ցաւել էր կամքքը կոտրած լինելու պատճառով: Թշւառ կինը կորցրեց զւարթութիւնը:

IV

Վերջապէս այդ բարեկենդանն էլ անցկացրինք, մտանք մեծ պահսի տաք ու պաղ օրերը: Ուզում էի վերադառնալ նարկիման, բայց սիրտս չէր դնում: Այս շաբաթ, գալողին ասելով պահսի երեք շաբաթը ոլացաւ: Իրիկունը վճռում էի առաւօտ ճանապարհ ընկնել, ձիս շփում էի, մաքրում, գարին սովորականից աւելի կախում, բայց գիշերը անկողնիս մէջ քունս կորցնելով որոշումս փոխում—ետաձգում էի: Երբեմն առաւօտները տիսուր երազներից սթափւած բարձրանում էի անկողնից, մոտյլ էի նկատում երկինքը, ամպամած ու խոնաւ, որից օգտւելով ետաձգում էի ճանապարհորդութիւնս: Ընդհանրապէս տիսբագէմ մայրս հառաջում էր ու կրկնում: — Որդի, էսօր էլ մնա, ամպերը հեռանան, օդը բացւի, յետո ճանապարհ ընկիր:

Ես էլ պատճառ էի որոնում, ձիս ինամելուց յետո, ուղևում էի Վարդանենց տունը։ Այնքան կարճ էին տեսում օրերը, այնքան շուտ էին ալանում, անցնում, որ ես ապչում էի, երբ կրկնում էին, — Վազը կիւրակի է։ Եկաւ Ծաղկագարդը. մօրս հետ վճռեցինք զատիկն էլ տնել և ապա ճանապարհ ընկնել։ Թէև Արդվին մնալս այնքան աւելորդ ծախսերի առիթ էր, բայց ովք էր փողի մասին մտածում, ովք էր խնայում։ Մանաւանդ արդ բոլոր ծախսերը, նւէրները, ուտելիքները, քաղցրաւէնիներն ու խմորեղէնները Մարգարտի համար էին կատարւում։

Բայց Զատկական կարմիր ձուերի հետ ինչեր չեկան Արդվին։ Ծառերը բոլորը դալարացան ու զարդարւեցան, լեռներն ու ձորերը կանանչեցին, ալգեստանների ծաղիկների, կոկոնների բուրմունքը հարթեցնում էր մարդու, պարտէզների ծիլերը աչք էին գրաւում։ Վարդի թփերը կանանչ ու մոռ տերեններով, թխլիկ-կոլոր կոկոններով սոխակի ուշքն էին գրաւել, որն ալրած ու բորբոք սրտով գիշերը մինչև լոյս իւր երգն էր գլուխցնում։ Թռչնիկները առաւօտից մինչև իրիկուն իրենց ճռւղումներով ջղեր էին ցնցում, մեռած հոգիներին անգամ հրաւէր էին կարգում աչքերը բանտրու և հրճելու բնութեան սքանչելիքներով։ Ճպուռն ու ճրճոն անգամ ոգի էին առել, փաթաթւել էին ծառերի ճղներին ու սոտերին և իրենց թոքերը պատառելով աւետիս էին տալիս կենդանի աշխարհին, թէ անհետացել է բուքն ու բոռանը, ձիւն ու սառնամանիքը և դարձեալ թագուորել է քաղցրաշունչ գարունը գալարիներին բազմած։ Ամբողջ բնութեան

այդ վերակենդանութեան ժամերին ինչպէս թողնէի ես կեանքս ու հոգիս, դոհարս ու Մարգարիտս և դառնալի Նիխախի դաժանակրի որջս։

Վարդանենց վերի Շիկնիխօվի այգին խո իմ գրախտն էր, ալգետունը՝ ապարանքս, իսկ այնտեղ տեղափոխւած Մարգարիտը՝ իմ ոգեսը ութեան հրեշտակս էր։ Ձորից սահող սրբնթաց առւակների խշխշոցը, ջըրաղցների աղօրիքների զրզոցը, չախչախների ճնկլտոցը խառնւելով առաւօտեան մեղմ զեփիւոի սուլոցների հետ կազմում էին մեր համերդը։ Այս բոլորից ինչպէս բաժանէի, քաղաք դառնալի, կամ ինչպէս բոլորը թողնէի ու Նիխախ վերադառնալի։ Բայց արդէն չափն անցկացրել էի, ոչ միայն նահապետական, այլ ազատամիտների սահմանից էլ անցել էի։ Գարուն ինձ ալնպէս էր հարթեցրել որ գատողութիւնից էլ զրկւել էի, միայն աշխատում էի բնութեան սքանչելիքներով յագենալ և չէի կշտանում...

— Տանը երկար մնալը տղամարդուն վայել չէ, ասաց մի օր մեծ աներձագս, ժամանակին թասիր ունեցող մարդը պիտի իւր առուտուրի գլխին կանգնի, թէ չէ ետ կընկնի ու գրացիների ծաղրին կմտանի, Մարդ զալըաթ պիտի ունենա և պիտի ջանա մըցակիցներից ետ չմնալ։

Թէև նա խօսքերը ուղղում էր փոքր եղբօրը, բայց հասկացա, որ այդ խօսքերը մասամբ ինձ էին ուղղւած և իմ մեղկութիւնս էր ակնարկում։ Այդ ակնարկները այնպէս վիրաւորեցին սիրտս, որ բոլորովին սթափւեցի, պայուսակս կապեցի, թողի Մախի սքանչելիքները Մարդաբախս, ձիս թամբեցի ու ճանապարհ

ընկա: Զորբորդ օրը արդէն Ալէքսանդրապօլ էի: Կարևոր ապրանքները գնելուց յետո, բեռներս ճանապարհեցի ինքս էլ հասա Օլթի: Առանց ապրանքիս հասնելուն սպասելու, անցա սահմանը, ապրանքի հոգուր մտերիմներից մէկին յանձնելով: Առանց ապրանքի Նիխախ մտնելս և այնտեղից Վէքիխսս անցնելս շատ դուր չեկաւ գիւղացիներին, նրանք կասկածում էին, թէ ուզում էի մի կերպ ապառիկներս ժողովել և հեռանալ: Այսպիսի ընթացքը միշտ անչափ տհաճութիւն է առաջ բերում: Դիւղացուն մորթիր, քերթիր, եղած-չեղածն քաշիր ձեռից—յափշտակիր, նա խոնարհութեամբ կհապտակի, եթէ հաւատացած լինի, որ նա քեզ դիմելիս կկարողանա դարձեալ ապառիկ ապրանք ստանալ, կամ փոքրիկ փոխաւութեան դէպքում նրա խնդիրը չես մերժիլ: Դիւղացին սարսափելի կերպով տանջւում է, եթէ լանկարծակի տունը մտած հարկապահանջին չի կարողանում բաւականութիւն տալ: Այսպիսի դէպքերում եթէ նրանց օգնես, տանջանքից ու նախատինքից ազատես, նրանք բոլորովին կստրկանան: Եթէ նըկատեն, որ պիտի հեռանաս նրանց սահմանից, պիտի դադարեցնես նրանց վարկը, ալլես քեզ չեն ճանաչել և հին պահանջները գանձելուց յոյսդ պիտի կտրես: Ես իսկոյն նկատեցի նրանց քրթմնջիւնը և անմիջապէս առաջն առի:

Երբ մտերիմներս լսեցին, որ երկու հազար ըսւըլուց աւելի ապրանքս ճանապարհին է, միայն զգուշութեան համար ծածկում եմ, իսկոյն ուրախացն և ինձնից ծածուկ տլս ու ալն կողմն ընկան պարտատէրներիս ստիպեցին, որ եզ, կով, ոչխար, իւզ և ուրիշ աւելորդ

ապրանքները ծախեն և պարտքերը վճարեն: Երեք-չորս հարիւր ըսւըլի հաւաքեցի և երբ իմացա թէ ապրանքս հասել է ուսւական նարիման, իսկոյն սահմանն անցա, փողերս պոստին յանձնեցի՝ Ալէքսանդրապօլ վաճառատան հասցնելու և երկու կտրիճ ընկերներով ապրանքս բեռնաւորեցի ու ճանապարհ ընկանք:

Մաքսատնից գուրս գալուց յետո, սուվարիների գլխաւորին ներկայացա, մի փոքրիկ նւէր տւի և մի տոմսակ ստացա ազատ Սամանցու հողում ման գալու: Սուվարի գինւորները որքան թափանձեցին և մի չնչին նւէր պահանջնեցին, մերժեցի ու անցա: Այս հեծելագօրի ծառայողներին որքան շատ վճարես, չեն բաւականանալ և որ մէկին մարդ վճարէ: Քանի տեղ և քանի անգամ ճանապարհը կտրում են, անցագիրը քննում, ինչ է, մի բան կարողանան պոպկել: Ես էլ որ յամառած ցոյց էի տալիս սահմանապահ զօրականից ստացածս տօմսակն ու մտրակում էի ձիս, նրանց պահանջները մերժելով: Ես յառկապէս ալդպէս խիստ էի վարւում սուվարիների հետ, որ նրանք երկուզ քաշելին և չլանդգնէին խուզարիկել պայուսակներս: Եթէ քննէին մեզ անպատճառ զէնքերս կգրաւէին, իսկ ալդ ժամանակ պարտաւորւած պիտի լինէի ամիսներով գրագլութիւն, ծախք և հազար ու մի քննութիւն կոռաջանար: Բացի ալս ես առանց զէնքի մի քայլ անգամ չէի կարող առաջ գնալ: Այնտեղ արիւնս խմելու պատրաստ էին ոչ միայն աւագակները, ծխախոտի մաքսանենգ Լազերը, այլ մինչեւ անգամ թշնամիներս, նարիմանի զայմապամը, սստիկանները: Իսկ ԵլրիՓը երբէք չէր մոռանալ իւր քէնը, որը երտ հետ միայն գերեզման կա-

ըող էր իջնել։ Այդ պայմաններում երբէք ցանկալի չէր վրէժինդրութեան զոհ գնալ, ձեռքերս ծալած թշնամիներիս դիմաւորել։

Ուրախ-զւարժի գիշերով սահմանը անցանք և լուսադէմին սահմանից երեսուն վերստ հեռաւորութեամբ լեռան բաժակում իջևանեցինք։ Եռդին չուզեցանք ճանապարհներս շորունակել, ձիերս բաց թողինք արտծելու, մինչեւ իրիկուն ալդեել մնացինք։ Դրիկնադէմին ճանապարհ ընկանք, հասանք Վէքիխաս և ասլրանքս տեղաւորեցի փաճառատունս։ Այդ օրը երբ լեռան բաժակում էինք իջևանած, ընկերներս՝ որոնք Նէփէկցի էին, մօտեցան մի հովիւր, համբ բերին ուտելու, այնպէս որ թուրք հովիւր նրանց ճանաչել էր և հետերը երկար խօսակցել։ Իսկ դրանից երեք օր առաջ ալդ կալմերին մի յուլտնի թուրք աւազակ էին սպաննել, Ալի օնքաշի անունով, և սոտիկանութիւնը զինւած գաւառի չորս կողմն էր շրջում ոճրագործներին գտնելու։ Երբ մենք անցնում էինք գիշերով նիխախի մօտով՝ «կանդնէ-կանգնէ» կապանով, հեռուից ալդ սոտիկանների խումբը մեզ նկատելով սկսեց հետևել. բայց մինչեւ մօտենալը մենք հասանք մեր բնակարանը։

Առաւօտ վազ գեռ ալլրանքիս հակերը չքանդած, դեռ թէլա չխմած Նիրիֆ-աղան՝ սոտիկանը երեք ընկերներով ներս մտաւ փաճառատունս և ուզդակի առաջ գալով ասաց գոռալով վրաս.

— Դեավուր, վեր կաց, գնանք, քեզ կանչում է Հաջի էֆէնդին (գաւառապետը)։

— Հաջի էֆէնդիի հետ եռ գործ չունիմ, ասացի, նա ինձ կանչելու, հրամալելու իրաւունք չունի։ Մեր

կօնսուլը Արզուրում է, թնդ նրան դիմէ, ապա ես մեր կօնսուլատի թարգմանի հետ կդամ նրա մօտ....

— Քեսաֆի՛ր, ձախնդ կտրէ, առաջ ընկիր տռանց բացադրութեան, ասաց ու ճչալով վրա եկաւ Նէրիֆը կատաղած։

Ինչի ես հայհոյում, ինչ նրաւունքով տունս ես մտել և վրաս յարձակւում ես, չգիտես, որ ոռւսահապակի տռանը անձեռնմխելի է, գուրս....

— Զախնդ կտրէ, ասաց, մտրակը բարձրացնելով, յնզը՛ր, լոիր ու առաջ ընկիր։

Երբ աշխատեցի պաշտպանւել, Նէրիֆը մէ քանի հարւած տեղաց, ընկերները առաջ եկան հրացանի կոթերը թիկունքիս փորձեցին և օձիքիցս բռնած քաշէքաշ գուրս տարան։ Այնպէս յանկարծակի ներս մըտան, այնպէս յորձակւեցան, այնպէս շւտրեցրին, որ ես ոչ կարողացա խոլս տալ, ոչ էլ պաշտպանւել։ Երեք զինւած սոտիկաններ Նէրիֆին աջակցելով, քաշէքաշ ինձ տարին։ Անդադար Նէրիֆը մտրակի հարւած էր տեղում թիկունքիս, մէջքիս, ազդրիս և անդադրում հայհոյում էր։ Փողոցում կուտակւեցաւ ահագին բազմութիւն, բայց ոչ ոք սիրո չարաւ սոտիկանին ազերսւու, որ գոնէ անգութ կերպով չմտրակէ։ Հայերը ծակերն էին մտել, իսկ թուրքերը սիրա չառին ինձ մօտենալու։ Երբ զիւղից դուրս հանեցին երկու թուրք ծերուկ՝ իմ կլինտներից առաջ եկան և ասին.

— Նէրիֆ աղա, անգութ մի լինիլ, հաջի էֆէնդին կանչում է, տարէք, բայց նա չէ պատւիրել, որ ճանապարհին սպաննէք։

— Թողէք, այս անօրէններին կոտորելու է,

շարգելու է, մինչև որ կատարելապէս ընկճւին,...

— Զեզ հետ Արզումում կօնսուլատի միջոցով
հաշիւներս կմաքրենք, ասացի սպառնալով:

— Չախնդ կտրիր, գեւախո՛ր, ասաց մտրակով
մի սաստիկ հարւած տալով վզիս, քեզ նման մի րես-
ֆիր էլ ձեր Արզուրումի կօնսուլն է, ձեր լեզուն մի
մտրակով կարելի է կապել...:

Վերջապէս թևերս ետևից կապեցին, չւանի
ծայրերը ոստիկանները բռնեցին, Երիփը ետևից, միւ-
սն առաջից շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Նրանք
ձիւոր, զինւած, իսկ ես շրջապատւած հետի: Երկու
ծերուկ թուրբերը ձիւուրուած մեզ հետևեցան, որպէս-
զի անօրէն Երիփը ինձ չսպանէ ճսնապարհին և ինձ
առաջնորդեցին նիխախ: Աչքերս բարկութիւնից ու
կոկծից մթնել էր, բորբոքել կրակ էի դարձել, չեի
լոււմ, զգում, թէ ինչ էր դուրս ժայթքում անօրէն
Երիփի սրտից ու բերնից: Արգե՞ք քըստոնէական
սրբութիւն մնաց, արդեօք նւիրականութիւն մնաց, որ
այդ օրը հարիւր անգամ Երիփի հայհոյանքին, նախա-
տինքին, անարգանքին չմատնէր:

Հասանք նիխախ: Լուր տւին, Հաջի-էֆէնդին
եկաւ հիւբիւմաթ (դատարան): և սկսեց քննութիւն
(ոստիկանական): Առաջին խօսքով իմ ով լինելս յայ-
տնելուց յետո ասի..Առանց մեր կօնսուլատի լիազօրի
ներկայութեան ես իրաւունք չունիմ ձեզ բացատրու-
թիւն տալու, դուք էլ չեք կարող ինձ քննել:

— Ահա քեզ իրաւունք, ահա քեզ լիազօր, անօ-
րէն, անհաւած, գոռալով վրա հասաւ, մի քանի հար-
ւածներ իշեցրեց գլխիս, ուսերիս:

— Դուք հոգի չունիք, դուք խիղճ չունիք, դուք
օրէնք չունիք, գոռացի աչքերս մթնկալած, միթէ
ճշմարտութիւնն ու արդարութիւնն իսպառ վերցել է
այս երկրից: Ես ձեզ վալիի մօտ ցոյց կտամ, թէ ինչ
նշանակութիւն ունի գիւղի անկիւնում ուսւահպատա-
կին տանջելը:

— Տւեք այդ շանը, շարգեցէք այս անօրէնին,
հրամանեց Հաջի էֆէնդին, ինքն էլ անխնա իւր փալ-
տով հարւածներ տեղացնելով: Այնպէս էլ բորբոքւած,
որ ոչինչ չէի զգում, միայն լիշում եմ, որ մինչև վեր-
ջը նրանց վրա գոռում էի, տարէք ինձ կօնսուլի մօտ,
առանց կօնսուլի գիւղութեան ես ձեզ չեմ պատաս-
խանել:

— Զարկէք, այդ բաֆիլիհա, թող սատկի, զոռում
էր հաջի էֆէնդին, հերիք չէ, որ Մուսին առաջնոր-
դեցին, մեր նահանգները բաժանեցին, լավշտակեցին,
մեր զաւակներին շարգել տւին, երկիրը աղքատացըին
ու թշւաւացըին, հիմի էլ Մուսի անունով ուզում են
մեզ վախեցնել: Տն, դուք էլ խն Մուս չէք, մեր ու-
յաներն էք, մեր ստրուկները, ինչ անենք, որ Մուսը
բռնութեամբ տիրում է մեր գաւառները և ձեր ձեռ-
քը մի կտոր թուղթ է տւել: Զէ որ դուք մեր
հինգ դարի ճորտերն էք: Բաւական չէ, որ միւսիման-
ներին ստրկացըել էք Մուսի իշխանութեան տակ, ուզում
էք այստեղ մեր գլխին պողպատէ կակալ կոտրել: «Զար-
կեցէք, շարգեցէք այդ քեափիրին, մինչև բոլորովին
ընկճւելը»:

Երբ տեսան, որ ծեծով չկարողացան ինձ ստի-
պել, խօսեցնել, ուզարկեցին բանտ: Բանտը մի մեծ

ախոռ էր, հող-յատակ տեղ-տեղ սալած, պատերն անձեփ, առիքը Սովանլուի անտաշ հաստ գերաներով ծածկած, լուսն էլ գոնից էր ստանում: Առքերս „Փեյզուլլաս իմաշա“ կոչւած հինգ արշին երկարութեամբ, հինգ լիտր ծանրութեամբ շղթալով կապեցին, ոլը մի ոտքից օձի նման փաթաթւելով ազդրիս, ուսիս, անցնում էր միւս ազդրիս, իջնում օդակուում միւս օրունքիս: Վիզո գցեցին „Լալա-վիաջա“ կոչւած օդակը, որը կցւած էր մի հաստ սիւնի, այնպէս որ ես արձանի նման ալդ քեռան տակ անշարժ կանզնած մնացի, այնպէս որ եթէ շարժւէի, կարող էի խեղգւել: Թէ „Ֆէլուլլա-վիաջա“ ալս սոսկալի շղթան և թէ „Լալա-վիաջա“ այդ ինկվիզիական փողկապը հնարևած են այդ անունը կրող փաշաներից XVI և XVII դարերում, երկրում Սուլթանի դէմ ապստամբած աւազուկալին խմբերին տանջելու համար: Այդ նիխախի բանտն էլ նրանց ժամանակ շինուած էր, ուր դարերով տանջւել էին թշւառ ու այսները: Պէտք է լիշել, որ այդ վիճակում նոյն դարերում ապստամբած երեսուն-քառասուն հազար հրոսակալին խմբերը ամբողջ տասնեակ տարիներով սոսկացրել են իսլամի խալիֆին, անխնա կոտորել են և. Պոլսից եկած ենիչերական գնդերին և նրանց առաջնորդող վեզիրներին: Խոկ ես քննելով այդ ապստամբներին զսպելու համար պատրաստւած դաշճական գործիքները, չգիտէի թէ ինչ յանցանքիս համար արժանացել էի ալդ աւազակապետների և հրոսակների վիզերի ու սրունքների թարախով պատած, արիւնով ներկւած շղթաներին, այն էլ քսաներորդ դարում, քաղաքակրթեալ պետութեան անցագիրը գրպանում: Հաւատացէք, ամբողջ

վեց ժամ մումեալի նման այդ արձանացած գըութեան մէջ մնացի: Երբ մտածում եմ, թէ ինչպէս դիմացա, ինչպէս եղաւ, որ չխեղդւեցա, ինչն ինձ քաջալերեց, պահեց, պահպանեց, պատասխան չեմ գտնում: Այս հարցը շատ ու շատ անգամ ինձ տւել եմ, բայց մինչեւ օրս անբացատրելի է մնացել:

Սկզբում ամբողջ մարմինս թմրեց, քարացած մնացի տեղոց տեղ: Երբ բաւական ժամանակ անցաւ և ես թմրեց սթափւեցի, ուզեցի քիչ քիչ շարժել անդամներս, արձանացած գրութիւնից ազատւելու համար, մարմինս ամէն կողմից սկսեց ծակծկւել, կարծես ասեղներ էին խրցնում մսիս մէջ: Վերջապէս մի սոսկալի քրտինք թափւեց վրաս, այնքան սաստիկ, որ ամբողջ շորերս թրջւեց: Ոյլես սրանից յետո ինչ պատահեց, չեմ լիշում, քունն էր ինձ տիրել թէ ուշքս էի կորցրել, չեմ կարող դրական բան ասել, միայն շղթաներս քակելուց, լալան վզիցս հանելուց յետո մի կերպ ինձ սթափեցրին կրկին և քննութեան տարան:

Այս անգամ իբր կանոնաւոր ատեան կազմեցին և միւսթէնթիք (քննիչ) Սիւլէյման բէզը սկսեց հարցաքննել: Պատասխաններս միւնոյն էին, ոչ մի զիջողութիւն չարի:

— Ես առանց իմ պետութեան Արզումի ներկայացուցչի, կամ նրա լիազօրի իրաւունք չունիմ ձեզ բացատրութիւն տալու: Ուղարկեցէք ինձ Արզում կամ կանչեցէք այնտեղից կօնսուլի լիազօրին, այն ժամանակ միայն կարեոր պատասխաններ կստանաք: Կըկին տեղացին մարակների և մահակների հարւածները, հայհոլանք ու անարգանք, բայց ես տարի այդ բոլորը

աւելի հաստատակամութեամբ: Մանաւանդ որ քննիչն արգելեց, զայրացաւ ոստիկանների վրա և չժողեց, որ նրանք իրենց սրտի մաղձը գլխիս թափեն: Վերջը ինձ դառնալով ասաց.

—Եթէ Ոռւսաստանցի ես, ուր է անցագիրդ, ասաց Սիւլիման բէգը, ինձ նեղը գցելու միտումով:

—Ահա, ասացի և ծոցիցս պասպորտի կարմիր տետրակի ծալը ցոյց տւի վախենալով դուրս հանելու: Գիտէի, որ եթէ յավշտակէին, կարող էին ոչնչացնել, որով ես բոլորովին զինաթափ պիտի մնայի դահճներիս ձեռքում, թշնամիներիս ճանկում: Զէնքերս թագցրած էի բնակարանումս, այնպէս որ ոչ միայն չկարողաց նրանցով զինւել, երբ Շէրիֆը տունս մտաւ, այլ չէի կարող թագստեան վայրը նրանց ցոյց տալ, քանի որ այնտեղ ուրիշ զէնք և բուտկանաչափ փամփուշտ ունէի: Ապրանքս էլ այնտեղ էր, գրանումս կոպէկ չունէի, այնպէս որ եթէ անցագիրս խլէին, ալդ դէպում գլուխս սոխի նման կարող էին մանրել:

—Տեսնեմ, ասաց քննիչը քաղաքավարութիւն կեղծելով:

—Ես անցագիրս ձեզ չեմ կարող տալ, թող ներկալանա կօնսուլատից լիազօրը և ստանա:

—Տեսնեմ, տեսնենք վրա հասաւ Հաջիէֆէնդին և երբ ես պաշտպանողական դիլք բոնեցի, աչքով նշան տւեց, ութ-տաս զաբթիէ ու ջանդարմա վրաս թափւեցան, գետին գլորեցին, բոնութեամբ բաճկոնս պատառեցին և ներսի ծոցից դուրս քաշեցին, հանեցին անցագիրս:

—Այսպէս պասպորտ չէ լինիլ, ասաց քննիչը

տետրակի թերթերը քրքրելով, եթէ պասպորտ է, ուր է մեր Շահէնդէրի մակագրութիւնը: Մա ով է իմանում ի՞նչ տետրակ է, ի՞նչ սատանի գիր է, գուստանցով ուզումես մեզ զբաղեցնել և խոյս տալ քննութիւնից:

—Դարձրէք, միջին երեսում Կարսի Բաշ-Շահէնդէրը մակագրած ու գրած է, ասացի նրանց տաճկական կնիքը ցոյց տալով:

Հաջի էֆէնդին վերցրեց պասպորտս ասելով:

—Ես զիշերս քննել կտամ և ապա պատասխանը ժողովին կլայտնեմ:

—Կալտնաւոր, ասաց քննիչը, լաւ, Կարսի Շահէնդէրը քննել և մակագրել է, բան չունիմ ասելու, այդ կիմանանք կարդալուց լետո: Դու ինձ ասա, որ տեղից անցան, որ կարանտինի կնիք չկա քու անցագրից վրա:

—Կա, ասացի, կա, տւէք ինձ անցագիրը և ես ցոյց կտամ:

Հաջի էֆէնդին զգուշութեամբ մօտեցրեց քըննիչին անցագիրը, որը նկատեց թէ ոուսական և թըրքական մաքսատան մակագրութիւնները և կնիքները: Այդ ժամանակ ես զննեցի անցագրի վրայի կարանտինի թւականն ու թւահամարը, 15 Ապրիլի 1891 թւականի համար 1241: Այս թւերը լաւ միտքս դրոշմւեց, այնպէս որ ցաւահ չպիտի կարողանամ մոռանալ: Երբ Հաջի-էֆէնդին անցագիրս ծոցը գեաեղեց, զգացի որ գուր էր ետ պահանջելը, ասացի.

—Խեցէք անցագիրս, դրա համար բոլորդ էլ պիտի տուժէք: Ես կօնսուլից ու վալիից խնդրելու եմ

որ հեռագրեն և իմանան, թէ ճշմարիտ է, որ ես ապրիլի 15-ին սահմանից անցել եմ և այնտեղ 1241 համարով արձանագրւած է անունս: Ուզում էք պատառեցէք անցագիրս, կտոր կտոր արէք, ինձ էլ մանրեցէք, բայց լաւ գիտցէք, որ այդ անցագրի մի թերթիկը, որ կտրւած և ուղարկւած է Քութաիսի նահանգապետին, իմ ժառանգներս այն թերթիկով պիտի հետամտեն և ձեզ պատուհասի ենթարկեն:

— Դու մի կասկածիլ, քու անցագիրը մենք կուղարկենք վալիին, ասաց քննիչը. բայց այդ անցագրի տէրը դու չես, այդ քոնը չէ, դու յափշտակել ես Ուստանից եկած ճամբորդից, որին սպանել ես «կանգնէ-կանգնէ» կապանում:

— Ամբողջ գիւղն ինձ և իմ տոհմս ճանաչում է, ես Բաշարաթենց Բագրատն եմ և այդ իմ անցագիրս է:

Ես պարտականութիւնս կատարեցի, դիմադրեցի մինչև վերջը, բայց մենակ բռնութեան դէմ ինչ կարող էի անել: Արդէն ինձ բոլորովին զինաթափ զգացի, իսկ զրկարտութեան դէմ ինչ կարող էի անել: Երբ իրենց հարցերին դարձեալ պատասխան չտւի, կրկնեցի նախկին խօսքերս, դարձեալ թակեցին, մինչև որ յոգնեցան և ինչպէս մի փալաս տարին գլորեցին բանտը: Իրիկուն էր, «Ֆէլզուլա» շղթայսվ կապկալեցին, շպրտեցին մի անկիւն, առանց Լալաի, գետնի վրա տարածւեցի, կարծես մօրս հարթած փափուկ բըդէ դօշակը լինէր տակս փոած և բնըուլ բարձ գլխիս տակը դրած, հանգստացա և քնեցա: Լոռութիւն և հանդարտութիւն էի փնտում, ոչ ոք չխանգարեց:

Դուռու փակեցին, ես էլ ընկա մոափեցի:

V.

Հետեւալ առաւօտ վաղ զարթեցա: Արել գուանձեղից ներս էր սողացել և շողքերը տարածել էր որջիս շուրջը: Սաստիկ ծարաւ էի, լեզուս բերանիս մէջ տապակւել, չորացել, չէր շարժւում: Նախորդ օրւանից բան չէր կերել, քաղց չէր զգում, բայց սոսկալի կերպով ցաւում էր ողջ անձս: Ոչ մի տեղիս չէին խնայել, ամէն կողմօ կապուտկած ու սկցած էր: Վէրքերիցս վազած արիւնը տեղնուտեղ չորացել էր, թուլացել էի, տեղիցս շարժւել չէր կարողանում: Պառկածս տեղից սկսեցի շուրջս զննել, ոչ մի բան չգտա, ոչինչ չկար, բացի խարխուլ պատերը, որմերի հիւսւածքի մէջ լայն լայն ճեղքերում փթած դարման, սարդի ոստան որքան որ կարելի է երևակայել, փոշի և կղկղանք: Քսանը չորս սիւն ունէր այդ բանդ-ախոռը հաստ գերաններից երեք կարգ շարւած, երկուսը երկու պատերին կից, հարաւալին և հիւսիսալին կողմերը, երրորդն էլ մէջտեղից: Իւրաքանչիւր սիւնը միւսից երեք արշին հեռաւորութիւն ունէր և իւրաքանչիւր սիւնի վրա ամրացրած էր մի մի լալա: Կոր սիւները եթէ մի խոշոր մարդ գրկէր, չէր կարող մատների ծալրերը իրար հասցնել, դրանց նման հաստ էին առիքի կոնդերը: Բայց երեք ամբողջ դար դրանց վրաւի

փոշին ու ոստայնները չեին մաքրւած։ Միջատները զշրտում և կերակուր էին դառնում սարդերին, որոնք ամէն կողմը իրեց թակարդներից որսի էին սպասում։

Ահաւոր բանտում միայն ես էի, կարծես գաւառում ոչ մի ոճրագործ չկար, ես էի միայն արժանացել արնատէրների որջին։ Երեսում էր, որ վաղուց այդտեղ մարդ մտած չէր, իսկ ալդ բարեբաղդութիւն էր ինձ համար։ Ո՛չ միայն ինձ հաճելի չպիտի լինէր ոճրտգործների ընկերութիւնը, այլ գարշահոտութիւնը էլ աւելի պիտի տանջէր ինձ։ Լաւ էր որ որմերի բարձրեց թողած էին մի թիզ լայնութեամբ և երկու թիզ երկարութեամբ պատուհաններ, սրտեղից թէև շատ քիչ լոյս էր ներս թափանցում, քանի որ սարդերը վարագութել էին ալդ ծակերը, բայց գոնէ խոնաւութեան և նեխման ազատ ճանապարհ էին բաց թողել։ Սրտիս նեղութիւնից զննում էի լատակը, առաստաղը, որմերը, շղթաները, լալանները. բայց հետաքրքրական բոն չէի գտնում։ Վերջապէս բարձրացա ու մօտեցա դուան ճեղքերին բակը և գուբը գիտելու։ Մարդ չկար ոչ պահապան, ոչ զինուոր, ոչ էլ աստիճանաւոր, ամբողջ բանտը թողնուած էր իմ իշխանութեան, միայն թէ դուռս դըսից փակւած էր, ամուր փականքով կողպւած։ Համբերութիւնս կորցրէ, մի քանի անգամ հեռւից անցուղներ նկատելով ձայն տւի, բայց և ոչ մի պատասխան չստացա։ Իսպէնները ժամից ծանը ներգործութիւն էին թողնում, որտիս նեղութիւնից նստեցի գուան տակ, գոնէ ճեղքերից լոյս աշխարհը դիտելու։

Կէսօրւան մօտ եկան դահիճներս և ինձ նորից

տարին ատեան։ Նոյն հարց պատասխանը, նոյն մարդիկը, նոյն խաբէութիւնները։ Յայտնի բան է, ես ուրիշ կերպ չէի կարող վարել, քանի որ որոշ օրէնքը ուռսահպատակին արգելում է ցուցումներ տալ թուրք դատաւորներին կօնսուլատի լիազօրի բացակայութեան։ Նորից տեղացին հարւածներ, տանջանքներիս վերջ չկար, վերքերս բացւեցին, արիւնս շարունակեց հոսել ու ներկել շորերս և ծեծելով, հրելով, հայհոյելով տարին գցեցին բանտ։ Մի ժամ լետո սատիկան Մամօն եկաւ, բացեց բանտիս գուռը և ասաց.

— Դու քաղաքական լանցաւոր ես. ալն էլ օտարահպատակ, կառավարութիւնից քեզ չի կարելի հաց տալ, եթէ ուզում ես, փող տուր հաց բերեմ։

— Քովս փող չունիմ, ասի, բայց Նիխախի մուխտար (գզեր) Զաւօն ինձ փող է տալիք, գնահ նրանից կամ փող առ, կամ իմ հաշւից թող հաց ու պանիր տա, վերցրու բեր։ Եթէ կարելի է, ասա, որ մի վարեկ խաշէ ու տա, բեր։

— Լաւ կլինի, ասաց ու գնաց։ Կէս ժամ լետո եկաւ, լայտնեց թէ քննիչը իրաւունք չուեց պանիրով ու վարեկով քեզ կերակրելու։ Միայն ցամաք հաց ու մի փարչ էլ ջուր կարելի է տալ։ Վարեկն ու պանիրը գրագիրը վերցրեց։

Սրդէն ախորժակ էլ չունէի, սաստիկ տաքութիւն էր վրաս եկել. շղթաներով տարածւեցի գետին ու քնեցա։ Մամօն հացն ու ջուրը քովս թողած, դուռը կրկին փակեց ու գնաց։ Վերջալոյսի մօտ քնիցս սթափւեցի ստամոքսիս տանջանքից, քիչ ջուր խմեցի և սկսա հացը կրծել։ Կրծեցի ցամաք հացու և լիշեցի

զոքանչիս, նոյնա պատրաստած կերակուրները, կարմր-ցրած հաւերը, տապակած ձկները, կարկանդակներն ու գինիները, պատրաներն ու թախանձանքներն:

Բաւական չեր տանջանքներս, ցաւերս, գլխիս մէջ փոթորկւել էր ալն միտքը, թէ որքան պիտի անջուին մայրս, զոքանչս, Մարգարիտս, եթէ իմանան իմ կալանաւորւիլը: Ուշքս, միտքս Արդվին էր, հարազատներիս և հոգեկիցներիս մօտ: Հակառակի նման քունըս փախաւ ամբողջ գիշերը, ցերեկւա քունս գիշերային տանջանքս սաստկացրեց և ես վճռեցի էլ ցերեկը բոլորովին մորփէոսին անձնատուր չլինել: Յաջորդ օրը առաւօտ վաղ դարձեալ տարին քննիչի մօտ, կէսօրին ետ դարձրին, հայս տւին և թողին առանձնութեան մէջ: Տեսարանները, հայհոյանքները, նախատինքները և ծեծը նոյն էր, այնպէս որ կըկնութիւններով ձեզ ձանձրացնելն աւելորդ է: Միայն երկրորդ օրից սկսեալ օրական երկու անգամ էին տանում, առաւօտ և երեկուան: Վիճակս էլ նոյն էր ութ օր:

Ես կարծում էի, թէ ինքս մենակ կալանաւորն եմ Հաջի—Եֆէնդիի բանտում, բայց ութերորդ օրը զգացի, որ բանտիս միւս կողմը մի ուրիշ զնդան էլ կա, որտեղի կալանաւորները աղիողորմ կերպով լալիս էին: Այդ զնդանի մասին բոլորովին գաղափար չունէի, չէի կարող երեակալել, որ այնպիսի մի փոքրիկ գաւառում մի գիւղում կառավարութիւնը կըկնակի բանտ ունենա: Լացի ու ողբի ձայնը ինձ բոլորովին սթափեցրեց և ես մօտեցա բանտիս գուան հակառակ որմին, որտեղից գալիս էր այդ ողորմելիների վայնասունը, երկար նստեցի և ականջ դըի, ուղեցի իմանալ, թէ ինչ մար-

դիկ են ալդ թշւառները, և ի՞նչի են տանջւում, բայց անհնար եղաւ մի խօսք լսել, շարունակուում էր սոսկ վայնասունի աղաղակները, որը բորբոքման ծայրահեղութեան համելուց յետո, աստիճանաբար իջաւ:

Այդ օրը ինձ քննութեան տարին, երբ ես նախորդ օրերի սսածիս վրա յամառեցա և ո՛չ մի բացատրութիւն չտւի, Հաջի Եֆէնդին հրամալեց ինձ կապեցին դատարանի՝ բակի սիւնի վրա և սկսան մտրակներով ու ձաղկիներով ձաղկել, դաշիճներս այնպիսի սոսկակի շառաչիւններով մտրակում էին թիկունքիս, ազգըներիս, որ մտրակի տեղերը կապուտկում էին և ես չդիմանալով կոկծին ուշքից ընկա: Ինձ պատկառակով էին բանտ տարել և այնտեղ սթափելիս, ինձ թւում էր, թէ գետ սիւնի վրա կապւած եմ: Երբ բոլորովին զգաստացա և աշքի առաջ բերի կատարւածները, ես համոզւեցա, թէ այդ օրը առաւօտ բանտարկեալներին գանակոծելուց յետո ինձ կանչելը և ձաղկելը կապ ունէր իրար հետ: Զգացի, որ այդ մարդիկ իմ պատճառովս էին տանջուում: Այս միաքը էլ սաստկացրեց իմ հոգեկան տանջանքները: Ի՞նչպէս կարող էլ անզգայանալ և չմտնել այն անմեղների դրութեան մէջ, որոնք ո՛չ մի յանցանք չունէին և գահիճների ճանկն էին լոկ այն պատճառով, որ հայ էին և իմ յաճախորդները:

Սրանց վիճակը ինձ գարհուրեցնում էր: Ես ուսւահպատակ, անցողիրը գրպաննումս, յայտնի առեւտը, բական, վաճառատանս մասին վաղուց տեղեկացրած էի կօնսուլատին և թուրքերը—գաւառապետից սկսեալ մինչև ամենավերջին ոստիկանը այս բոլորը շատ լաւ գիտենալով հանդերձ, ինձ հետ այնպէս գաղանաբար

Եին վարուում, հապա ալն ողորմելիների հետ ինչպէս պիտի վարւէին և ինչ զարհուրելի տանջանքների չփականի մտանէին։ Այս միտքը ինձ այնպէս ցնցեց, որ ես սթափւեցի, մոռացա կոկիծս ու ցաւս, կրկին մօտեցա պատին, լսելու պատկիցներիս ձայնը և իմանալ նրանց վիճակը։ Ոչ մի ձայն չկար, ոչինչ չէր լըսում։ Մի ժամանակ սպասեցի, ամբողջ ուշքս կենարոնացրի, բայց զուր, էլ այն ձայնը անհետացել էր։ Ենթադրեցի, թէ հոգեկան տագնապների մէջ ինձ թւացել էր, բայց իրականութեան մէջ ոչ մի ձայն չկա։ Բայց անչափ վրգովւեցի, որ սխալւել էի, կամ իսկապէս չէին ընկերակից—վիճակակիցներ։ Այս մտքից լքւած, երբ չգիտէի ինչպէս բացատրել նոյն օրւան ձայները և ալսպէս խսպառ անհետանալը, Մամօն նորից բացեց վանդակս և ասաց։

— Քննիչ էֆէնդին քեզ կանչում է։

Եղթաներս բացեց և գնացինք։ Այս օրւանից սկսեալ օրական երկու անգամ սկսեցին տանել, ծեծել, տանջել, հալհուել ու վերադարձնել, բայց այդ օրը ինձ մի նորութիւն ես լայտնեցին, որը դարձեալ կառկածներ զարթեցրեց սրտումս, թէ ես մենակ չէի բանտառկւած։ Այդ օրը հակառակ քննիչի կամքին ու տաքտիկին, Հաջի էֆէնտին հարցրեց, «— Ովքեր էին այն րեսֆիլմերը, որոնք քեզ հետ իջևանել էին լեռնաձագարում։ — » Յալտնի բան է, ես ուղղութիւնս չէի կարող փոխել, թէեւ դրանով կարող էի վնասել Շէփէկցիներին, որոնք ինձ ընկերակիցեան ապրանքս ապահով էրիխաս փոխատրելուն։ Առանց տատանւելու ասի. — Բոլոր հարցերիդ պատասխանը կստանաք, երբ

ներկա լինի կօնսուլատի լիազօրը։

Հալհուանք, ապտոկ ու մտրակ տեղացին ամէն կողմից և ինձ տարին գարձեալ որչս։ Նանապարհին աշքիս առաջ կանգնած և ինձնից անբաժան գնում էին այդ Շէփէքցի բարեկամներիս սուերները։ Կարծես թէ աջ ականջիս Շէփէքցի Պօղոսը, ձախից Մագօն կը նում էին. — Եղբայր, մեզ ինչի տարար ապրանքի փոխարելու։ Ինչպէս մեզի փորձանքի ու տանջանքի մատնեցիր, զէհ, առաջ անցիր և ազատիր։ Մենք ընտանիք ունենք, մեր կիներն ու երեխաները մորմոքում են մեզ համար, մեր ծնողները, քոյրերը ու հարազատները ողբում են մեզ։

Ում մտքից կարող էր անցնել, որ մեր ուուսաց սահմանում եղած օրը, սահմանից ետ գառնալուց երեք օր առաջ, սահմանից լիսուն վերստ հեռաւորութեամբ մի ձորում կատարւած Ալի-օն-բաշիի սպանութեան գործը պիտի բերէին ու փաթաթէին մեր զզին։ Ախար ինչ կապ կար իմ և Ալի-օն-բաշիի մէջ, ինչ առիթ կար Պօղոսի, Մագօի և այդ սստիկանի մէջ, որ մենք ձեռ միէինք մի թշւառ սստիկանի արեան մէջ և նրա ընտանիքի քաղցը մշտնջենաւոր սովի փոխարկէինք։ Ես ունէի զբաւոր փոստ, անցագրիս թւականի մակագրութիւնը երկու մաքսալին կարանտիներում, Օլթիի պոստի կտրոնը, որով նրանց չորսհարիւր ըուրիշ էի լանձնել Ալէքսանդրապոլ ու զարկելու՝ Պարկերջանենց։ Կօնսուլատը ալդ փաստերով կարող էր ինձ արգարացնել, ազատել, բայց ինչպէս ազատէի Պօղոսին ու Մագօին, որոնք թէեւ ինձ հետ էին բայց անցագիր չունէին, որպէս ջորեսպաններս տարի ու

բերի. իսկ այս մասին արձանագրութիւն չկար. Յայտնի բան է թուրք մաքսաւորները պիտի ուրանալին, իսկ ոռւսական մաքսատան ծառալողները չեն կարող գալ Սրգուրում վկայութիւն տալու, կամ ի՞նչպէս պիտի կարողանալին լիշել իմ ջորեալաններին:

Ես համոզւած էի, որ դատաւոր-դահճներս բոլորն էլ հաստատապէս գիտէին մեր անմեղութիւնը, նոյնպէս ճանաչում էին Ալի-օն-բաշիին սպանողներին, բայց ինձ տանջում էին վրէժ լուծելու տենջով ու կրքով: Մանաւանդ աւելի բոլքոքւում էին, երբ ես նրանց սպառնում էի կօնսուլատով ու դեսպաններով: Այս մտքերով տոգորւած մտա դժոխքս և նորից պլճնեցա Ֆէլզուլլա փաշալի երկաթեա շղթաններովս: Ել ցաւ, ծանրութիւն, կսկիծս ու դառնութիւններս չեն զգում, ամբողջապէս ուշքս կենտրոնացած էր Պողոսի ու Մադօի վիճակով: Ուրեմն, մտածեցի այն տանջւողները անպատճառ դրանք պիտի լինէին, դրանց աղաղակներն էի լսել նախընթաց օրը և ուզում էի հաւատաւ, որ այն աղաղակների ձախները անչափ նման, կամ բոլորովին ճշտապէս անմեղ ընկերակիցներինս էր:

Սովորական ճաշի հացս ուտառում էի, քարզանի ջրով թրջելով, երբ նորից բարձրացան նախորդ օրւան աղաղակները: Իսկոյն մօտեցա պատին հանդարտ քայլերով և ականջներս հպած ուղեցի ձախները որոշել: Վալնասունն ու աղաղակը աստիճանաբար սաստկացաւ, այնպիսի հեծեծանք էի լսում, որ կարծես անդամահատւածների վերջին հառաջանքը լինէր: Այնպիսի ողորմագին ձախնով էին աղերսում, որ քարերին անգամ կարելի էր զգացնել, բայց դաշիճ ոստիկանների կրծքի տակից

դարերից ի վեր սիրտն ու կարեկցութիւնը դուրս էին քաշել, նրանց գութը մեռել էր, անհետացել: Սարսափ եկաւ վրաս, լոկի մնջիկ սպասում էի վախճանին, բայց դազանները գեռ չեն յոդնել:

Այդ մտմտունքի մէջ ակամա ձեռներս պարզեցի որմի քարերին, սկսեցի մէկ մէկ ցնցել, բայց այնքան ամուր էին, որ ոչ մի քար չկարողացա շարժել: Ինչպէս նկատեցի, ոչ միայն շատ պինդ էր հիւսւած պատը, խոշոր ասլառած քարերով, այլ շատ էլ հաստ էր: Ինձ զարմացնում էր այն միտքը, թէ ինչպէս այդ հաստ ու պինդ որմից ձալն էր գալիս: Մտածեցի թէ անշուշտ մի ծակ, կամ մի պատուհան լինելու էր, ապա թէ ոչ անհնար էր լսել պատի միւս կողմից արձակւած ձայները: Վերից վար ամէն կողմը զննեցի, ամէն անկիւն նայեցի, բայց պատուհան կամ ծակ չըգտա: Սկսա քարերը մէկ մէկ շարժել: Թէև քարերի շրջապատի շաղաղը թափւած էր, ազատ ձեռքս մտնում էր նրանց արանքը, բայց ոչ մէկը չէր շարժւում: Վերջապէս ամբողջ օրս զոհեցի և գտա այն հաղորդակցութեան դուռը, այն փոքրիկ ծակը, որը բացել էին իմ նախորդները և որից, ինչպէս թւում էր, շատ շատերը օգուտել էին: Դա մի թզաչափ քառակուսի ծակ էր, որի քարը դուրս էր գալիս և տեղաւորւում էր շատ անկատելի կերպով: Այդ քարի կրկնակը նոյնպէս դուրս էր գնում միւս կողմը և կարելի էր աներկիւդ ոգտւիլ, յարաքերութիւն կազմել և միաբանւիլ դահճների գէմ: Ել կասկած չկար, որ ձայնը ծակից էր գալիս:

Հրձւանքիս չափ չկար, եթէ այդ ըոպէին ինձ

արձակէին, գուցէ ազատութեանս համար այնքան չու-
րախանալի, որքան մեծ հաճովք պատճառեց ինձ այդ
գիւտս: Այդ գիւտն ինձ հնարաւորութիւն էր տալու,
իմանալ շուշ կատարւածները, թշւառ կալանաւորների
վիճակը և նրանց բարոյական օգնութեան և խրախոյսի
ճանապարհ էր բաց անում: Բայց եթէ կալանաւորների
շարքին թուրքեր կան, կամ հայ լրտես կամ թագնը-
ւած...: Հարցեր, որոնք յանկարծակի մտան մտքումս և
գերանի նման մեխւցան հոգեկան աչքերիս առաջ:
Այս, գուցէ կան. չէ որ այդ դէպքում ոչ միայն ես
պիտի հաստատէի, թէ կապ կար իմ և այդ բանտար-
կեալների մէջ, որով աւելի հնարաւորութիւն պիտի
տալի թշնամիներիս ինձ հալածելու և թէ պատճառ
պիտի դառնայի անմեղների նորանոր տանջանքների դա-
տապարտման: Այս միտքն էլ բուլէական արագութեամբ
վհատեցրեց ինձ այնպէս, ինչպէս կարող էր վշտանալ
մի մանուկ, եթէ որսած թուզունը յանկարծ բոի մէջ
շնչառապո գլորւէր: Տատանւում էի մօտենալ և օգտ-
ուիլ գիւտիցս:

Աւելի լու համարեցի օգտիլ անցքից յարաբե-
րութեան մէջ մտնել թշւառ կալանաւորների և կեանքս
անձս վտանգի մտանել, քան թէ տգիտութեան մէջ
խարխաբել և տանջւել: Միթէ սոված մարդը կողքը
դրած հացին ձեռ չի պարզել, մտածելով թէ ինքը
դրա գինը չի վճարել: Զգուշութեամբ քարը ետ քա-
շեցի, շուրջը բացի, մաքրեցի և մի փոքրիկ ծակից ըս-
կուցի զննել զնդանի խորքերը: Մութն էր, որոշ բան
չէր երկում, միայն մեղմ խօսակցութեան ձայն էր
լուսում: Նունչս կտրած, ամբողջ ջղերս լարած, ողջ

գգայարանքներովս ականջ դարձած լուսում էի, լուսում եր-
կարատև: Խօսակցութիւնը հայերէն էր, խօսում էին
խեզգւած ձայնով և հառաջանքներով: Բաւական եր-
կար սպասելուց յետո, համոզւեցա, որ այդտեղ նէփէկ-
ցիներն էին բանտարկւած և Պօղոսի ձայնը՝ որոշ ճա-
նաչեցի: Խօսակցութիւնը աւելի կրծատ և ըմբռնելի
էր, այնպէս որ միայն նրանք իրար լսում ու հասկա-
նում էին, օտարականը բան չէր կարող ըմբռնել:

Այս բոլորից ստիպւածէի ենթադրելու, թէ բան-
տում բացի նէփէկցի հայերը թուրքեր կամ քուրդեր
էլ կալին, քանի որ հայերը այնքան մեղմ և մութ դար-
ձւածներով, անհասկանալի ոճով և թերատ բառերով էին
շարունակում իրենց խօսակցութիւնը: Երկար մտածե-
լուց և անվերջ տատանւելուց յետո, յանկարծ անզգա-
լաբար բարձր ձայնով հազարցի, թէև անմիջապէս ըզ-
գաստացա և գլուխս ետ քաշեցի, բայց ձայնս անկաս-
կած նրանց հասաւ: Անմիջապէս աչքերս մօտեցը ծա-
կին և սկսեցի զննել, թէ հազար ինչ ներգործութիւն
ունեցաւ վիճակիցներիս վրա: Ոչ մի չարժում և ոչ
մի ծպտուն էլ չլսեցի: Ինչպէս երեսում էր նրանք սաս-
տիկ վախեցել էին, ենթադրելով թէ ոստիկանները
կամ պաշտօնակալները լրտեսում են նրանց բանակուիւը:
Սիրտս ճաքում էր, այնպէս էին քարացել, անզգայա-
ցել, որ ոչ ոք սիրտ չէր անում պատիս մօտենալու:

Բայց այս սաբսափը երկար չտեղյ, տասը-քսան
ըոպէից յետո, նրանցից մէկ երկուսը համբաքալլ, թա-
թերի վրա ման գալով մօտեցան մեզ իրարից բաժանող
պատին ամբողջապէս լարւած զգայարանքներով: Ե՛լ
չկարողացա համբերել և ձայն տւի:

— Պօղնս, ես Բաշարաթն եմ.

— Բագրատ աղբէլ, այդ դու ես, ասաց Պօղոսը
աւելի պատին մօտենալով.

— Ես եմ, մի վախենա, ցած նստիր և այս քա-
րը ներս քաշիր, ասացի նրան:

Իսկոյն քարը հրնդեցի և նա քաշեց իրենց կող-
մը: Ազատ տեսա Պօղոսի երեսը և հարցրի.

— Բանտում թուրք կա, քուրդ կա.

Մարդ չկա, միայն մենք ենք, Շէփէկցիներս
ենք, Տէր Գրիգորը, Գալօ քէհան և ուրիշները, բո-
լորս քսան երեք հոգի:

— Զեղ ի՞նչի բռնեցին.

— Մենք չգիտենք, եկան գեղ. ծեծեցին, ջար-
դեցին, տանջեցին, կապկացին ու բերին:

— Առաւօտը ձեզ ձաղկեցին:

— Ուժի օր է, օրական երկու անգամ մեզ տան-
ջում և ստիպում են, որ մենք խոստովանենք, թէ
տեսել ենք, որ դու քու ընկերներով սպանեցիր Ղազ-
րիկի ձորում Ալի-Օն-Բաշիին:

— Դուք ի՞նչ էք ասում, ի՞նչ պատասխան տը-
ւեք:

— Մենք ասինք, որ ոչինչ չգիտենք, չենք տե-
սել, չենք իմացել.

— Ուրիշ.

— Ես ասի, թէ ուրբաթ օրը, երբ սպանել էին
Ալի-օն-բաշիին Ղազրիկի ձորում, դու Օլիմի էիր, գնա-
ցել էիր ապրանքդ բերելու: Այնտեղից դու գիւղ եկար
միայն չորեքշաբթի օրը, իսկ սահմանը անցել ես ե-
րեքշաբթի օրը: Հետեւապէս ինչպէս մենք կարող ենք

ստել, երբ երկու տէրութեան սահմանալին տոմարնե-
րը այդ բանը կարող են հաստատել ու մեզ խայտա-
ռակել:

— Յետո՞.

— Յետո այն, որ այս խօսքիս համար վրաս յար-
ձակւեց Հաջի-Եֆէնդին և հրամայեց մտրակել: Ան-
գութները այնպիսի հարւածներ տւին, որ մէջքիս կա-
շին մաշկեցին, թողին:

— Տէրտէրին ինչի են բերել:

— Այս գործի համար, ասում են, — Կամ Ալի-օն-
բաշիին սպանողին տէք, և կամ վկայեցէք, որ Բաշա-
րաթեանն է նրան սպանել: Տէրտէրին ասում են, — Դու-
սրանց մեծն ես, գլխաւորն ես, խելքի արի, սրանց
յորդորիր, որ ճշմարտութիւնը խօսին, մեզ յանձնեն
չարագործին ու ազատւին.

— Տէրտէրն ինչ է ասում.

— Ասում է, տղերք, սրանք նենդութեամբ ու-
զում են մեր բերնից որևէ վկայութիւն դուրս քաշել
և ապա մեր խօսքով և խոստովանութեամբ մեզ կրտկը
դցել: Մինչի մահ ամէն տանջանքի պիտի գիմադրէք
և բացի ճշմարտութիւնը, իսկութիւնը ուրիշ խօսք
չպիտի թուչի ձեր շրթունքներից: — Նատ իրաւացի է
տէրտէրի խրատը, նրանք ուզում են մեր վկայութիւ-
նով մեզ կործանել, ոչ թէ քեզ — Բագրատ:

VII

Խոնդիրը շատ պարզ էր, Հաջի-Եֆէնդին և Շէրի-Փը պատրւակ բռնելով Ալի-օն-բաշիի գործը տենջում էին ինձ խեղդել: Գործը ձեւականացնելու համար կարեոր էին վկաներ, որոնք ստիպմունքով կարող էին անշափ վկա գտնել: Խոկ հայերին կալանաւորելու պատճառն այն էր, որ նրանցից գուցէ հնարաւոր լինէր մի վկա ճարել և ապա ամբողջ գիւղի ինչքը յափշտակել, որպէս աւազակների ու չարտգործների օթեան-ապաստարան հրատարակելով:

Բայց նրանք նպատակի չհասան, քանի որ հայերին խրատ էր դարձել դարերի փորձը, նրանք համոզւած էին, որ գաւառապետն ու ստիկանը միշտ տքնում են «եղի տակը հորթ փնդոել»:

Այս դառն մտածութեան մէջ մոռացա ինքս ինձ, տեղս և վիճակս ուշքս կենտրոնացրած թշնամիներիս անխղճութեան ծալրահեղութեան վրա, խորասուզւեցի նստածս տեղը թիկունքս պատին լենած: Այս զիրքում որքան մնացի չգիտեմ, բայց յանկարծ սթափւեցի, երբ Մամօն աղմկալով բաց էր անում դռանս փականքը: Խոկոյն դուրս հանածս քարը զետեղեցի տեղը և դիմաւորեցի դահիճիս դուռը բաց անելու պէս: Խոկոյն շըդթաներս քանդեց ոստիկանը և ինձ առաջնորդեց գաւիթը: Քսան քայլից հասանք ոստիկանների պատշգամ-

ըը, ուր մի անծանօթ թուրք մեզ մօտեցաւ, բարևեց և նստաւ: Թուրքն այնպէս ձեւացրեց, թէ վազուց ինձ ճանաչում է և յարեց:

— Բագրաթ չորբաջի, մեզի քիչ ապրանք է պէտք, չի կարելի, որ մի քանի տող գրես, տան տէրդ տա:

— Նախ ես ձեզ չեմ ճանաչում, ասի, բացի այդ ապրանքիս հակերը չեմ բացած, այնպէս կապւած կեցած է: Տան տէրս խեղճ ու տգէտ մարդ է, ինչպէս կարող եմ նրան հաւատալ և թոյլ տալ, որ ապրանքս ցրւէ: Մի քանի օր սպասիր, երբ կոնսուլատից գան ու ինձ աղատեն, այն ժամանակ կգաս և քեզ կարեոր ապրանք կգնես,

— Հարսանիք ունեմ, բան ու ման պակաս է, մենք էլ շտապում ենք ասաց անծանօթ այցելուս:

— Այս միջոցին մի ուրիշ թուրք ինձ լաւ զննում էր և երբ ոստիկանը իւր բերած մարդու հետ ներս մտան խօսակցելու, նա մօտեցաւ ու ասաց:

— Գիւղից լուր եմ բերել, ապրանքդ Շէրիֆը գիշերս բարձեց ու բերեց Հաջի-Եֆէնդիի տունը:

Ես վստահութիւն չունեի, մանաւանդ ոստիկանական դռանը ազնիւ մարդը, բարեկամը հնարաւորութիւն չէր ունենալ ինձ մօտենալու. արհաւիրքն ու սարսափը բոլորին հեռացը, մտցրել էր իրենց որջերը: Ամէն մարդ ողբում էր իւր վիճակը, ամէնքը մոլորեւ, չգիտէին թէ անողոք բաղդը ի՞նչ է սահմանել նրանց համար, Խալիֆի արփանեակները ի՞նչ գարան էին պատրաստում անմեղներին գլորելու համար: Լրաբերս զգուշութեամբ հեռացաւ, խոկ ոստիկանը Մամօն եկաւ ինձ որջս տարաւ:

— Հաւ, ասաց, կարիք չկա շղթայելու, գնա
գործիդ:

Մնացի շւարած, թէ ինչ նոր թակարդ էին
հիւսում ինձ համար: Եթե գոան փակերը կապեց, փա-
կանքները կողպեց, հեռացաւ, մօտեցա պատուհանիս,
որեւէ տեղեկութիւն ստանալու Շէֆէկցիներից: Բայց
նրանք ոչինչ չէին իմանում, Վէքիխասի հետ երբէք
յարաբերութիւն չէին ունեցել: Մինչ ես մտորած ծը-
րագրում էի բոնելիք ընթացքու, նորից դուռը բա-
ցեց Մամօն և ասաց:

— Քննիչը քեզ կանչում է: Գնանք:

Ես հետեւցի: Ֆողովը, ատեանը և դատաւորնե-
րը միւնոյն էին, անփոփոխ: Դարձեալ նոյն հարցերը
և ես անփոփոխ մերժեցի նրանց պատախանել: Մի եր-
կար ճառ խօսեցաւ քննիչը բացատրեց, թէ ես պարտա-
ւոր էի սկզբնական քննութիւնը կատարելու համար
նրան օգնելու, կօնսուլատի բացակայութեանը,
որպէսզի օր առաջ գործը ուղարկւէր Արզուրում,
այնտեղ պահանջէի կօնսուլատի միջամտութիւնը:
Քննիչին պատախանեցի, թէ թող իրենք նախ դիմեն
կօնսուլատ, յախնեն իրերի դրութիւնը, եթէ մարդ
չուղարկեն և կամ իրանց լիազորութիւն տան առանց
դրագոմանի ներկայութեանը շարունակել քննութիւնը,
այնժամանակ ես պատրաստ էի բոլոր կարևոր բացա-
դրութիւնները նրանց տալ:

Հաջի-էֆէնդին նորից բորբոքւեց, նորից հարւած-
ներ տեղացին գլխիս և անթիւ հայուանքի ու նախա-
տինքի արժանացաւ: Հաջի-էֆէնդին գորգուալով ասաց.
մենք քեզ չենք կարող օտարահպատակի տեղ ընդունել,

դու էլ, քո՞ հալըն էլ, քո՞ պապն էլ մեր ուսյամն էք
եղել, ինչ անենք որ Ոուսները բռնութեամբ յափշտա-
կել են մեր գաւառները: Մեր նահանգները մեզնից
խլելուն նպաստեցիք, այդ գեռ բաւական չէ, ուղում
էք մեր երկրում մեր գլխին կակալ կոտրել: Ետեւիցդ
խնդրակ խո՛ չէինք ուղարկել, ինչը եկար Նարիման:

— Մենք գաշնագիր ունենք, որի հիման վրա
ոուսահպատակը իրաւունք ունի մտնել ձեր երկերը
առեւտրական գործերով, ամրել այստեղ իւր կօնսուլա-
տի հովանաւորութեան և հսկողութեան տակ: Ինչպէս
ձեր հպատակ միւսլիմաններ իրաւունք ունին գնալ
Կովկաս-Ոուսատան, բանւորութիւն անել, շոսէների վրա
քար կտրել և մասնակցել մեր բանւորների օրավարձին,
իսկ մենք իրաւունք չունինք այստեղ առուտուր անելու:
Մենք խո՛ ձեր բանւորների օրավարձը չենք խլում:

— Զարդւին ալն միւսլիմանները, որ գնում,
ստրկանում և ոուսի ճանապարհներն են շինում, նա-
ւահանգիստները լայնացնում, թէ ինչ է մի քանի
դուրուշ փող են աշխատելու:

— Փողն որ չաշխատեն, հապա պետական հար-
կերը ինչով վճարեն:

— Զայնդ կտրիր, ասաց ու մի քանի հարւած
նորից իջան գլխիս:

Եթեք հաճելի չէր, որ նրանց ներկայութեան
երկրի աղքատութիւնը պախարակւէր: Յանկարծ հարցը
մէջ ընկաւ, իսկ ընդհատելն էլ գժւար էր: Որպէսզի
խօսակցութիւնը կտրւի, քննիչը ասաց:

— Շէրիֆ աղա, վկա Մէհմէդ աղաին կանչիր:

Անմիջապէս ներս առաջնորդեցին քիչ առաջ

գաւթում ինձնից ապրանք խնդրողին: Քննիչը հարցրեց:

— Դու ասացիր, թէ Ալի-օն բաշի սպանութեան ներկա էիր և տեսար, թէ ինչպէս անօրէնները նրան կեանքից զրկեցին: Ասա, խնդրեմ, կճանչնաս նրա սպանողին եթէ տեսնես:

— Այն օրը ձեզ յայտնեցի, որ թէև նա թաշկինակով գէմքը ծածկել էր, միայն աչքերն էր բաց թողել, բայց և այնպէս օրտեղ էլ նրան տեսնեմ կարող եմ ճանաչել:

— Լաւ, ես մի քանի կալանաւոր դուրս հանել կտամ, տես թէ նրանց մէջը չէ, ասաց քննիչը և դուրս տարին Մէհմէդ աղաին:

Քիչ յետո Նէփէկցիներից վեց եօթը հոգի բերին քննիչի մօտ և և նորից ներս կանչեցին Մէհմէդ աղաին: Քննիչը հարցը բերեց, — Զամար արդեօք նրանց մէջ Ալի օն բաշին սպանող չարագործը:

Մէհմէդ աղսն նայեց այդ եօթը կալանաւորներին, զննեց, չորս կողմը լաւ քննելուց յետո, երբ յանկարծ ինձ տեսաւ և բորբոքւած դարձաւ քննիչի կողմը և ասաց

— Ի՞նչի էք մարդու փորձում. միթէ կասկածում էք, որ միւսլիմանը խղճի հակառակ ստէ և Ալլահի համար պարտաւոր եղած վկայութիւնը ծուէ: Ա.Հա, Ալի-օն բաշին կեանքից զրկողը, ահա մարդասպանը, ասաց մատը վրաս ուղղելով, յարձակւելու պատրաստ:

Սարսափեցի, սառն քրտինքը պատեց ճակատս ու կուրծքս: Խսկոյն զգացի, թէ ինչ զարհութելի զրպարտութեան էի մատնւած: Ոստիկանը բերեց մօտս ա-

պրանք առնելու, որ ինձ լաւ տեսնի ճանաչի և ապա այնպիսի ձևականութիւններով զրպարտէ: Թէ ինչ անցաւ այդ ըոպէին գահլիճում, չեմ լիշում: Ալնպէս ուշքս թուաւ, աչքերս մթնեցին, որ բոլորովին կորցը լիշողութիւնս էլ, գատողութիւնս էլ: Վերջապէս վրա հասաւ այնպիսի մի ծանր ըոպէ, որ ես սթափւեցի, նկատեցի ինքս ինձ Նէփէկցիների շրջանում կանգնած և մեր առաջը ինձ գաղտնի լուր բերողը, որն հաւատացնում էր, թէ Նէրիֆը ապրանքս Վէքիխասից բերել և Հաջի էփէնդիկի հետ բաժանել էին: Այդ մարդը բունեց չուխիս փէշից և ասաց:

— Հաջի էփէնդի, քննիչ բէլ, ահա այն անօրէնը-գեաւուրը, որ ինձ վիրաւորեց գաշունով, երբ Ալի-օն բաշին սպանեց:

«Ամենալն ինչ կատարեալ է», մըմնջացի և ակամա աչքերս երկինք բարձրացրի: Երկու վկա, ականատեսներ իմ չարագործութեան: Ուրիշ ճար չկար պէտք էր գնալ կախաղան....»

Դարձեալ ուշքս կորցը և չեմ լիշում, թէ ինչ է պատահել նրանից յետո: Միայն սթափւեցի բանտում, երբ խուլ ձայնով ինձ կանչում էին Նէփէկցիները: Տեղից ուղեցի շարժւել, բայց անդամներս, ամբողջ մարմինս ցաւում էր, այդ ըոպէին միայն զգացի, որ ինձ անխնա մտրակել էին ուշքս կորցը պահին: Ես Նէփէկցիներին պայմանական ձայնը տւի, որ սպասեն և լրեն: Երկար չէի կարողանում ուղղւել և ոտքի կանգնել, բարեբաղդաբար շղթաներս չէին խփել, բայց առանց շղթալի էլ շըջելու հնարաւորութիւն չունէի: Սողալով սողալով մօտեցա պատուհանին, ճանկո-

տեցի քարը դուրս հանեցի և ձայն տւի: Նրանք կասկածանքով ու շփոթւած ասին:

— Բաշարաթ ջան, դու ես, մի գէմքդ մօտեցըու պատուհանին, տեսնենք:

— Ճար չունիմ, ոչ կարող եմ շարժւիլ, ոչ ել խօսիլ:

— Փառք Աստծո, վառք Աստծո, ձայն տւին ամէն կողմից: ողջ է, չի մեռել:

— Եատ աներես ենք, անչափ անարուո, որ ալսքան տանջանքից յետո, Ելի դիմանում ենք, երեսներս պնդացած դիմադրում....:

— Մի յուսահատւիր, Բագրատ-աղա, ասաց Տէր Գրեգորը «Զի Աստւած ընդ մեզ է».

— Բայց ի՞նչ օգուտ, տէրտէր, ճիշտ է Աստւած մեզ հետ է, բայց մեզ յանձնել է դւերին, որ տանջեն ու փորձեն:

— Ելի «Զի Աստւած ընդ մեզ է»: Դու տանջւիր համբերութեամբ, տար խաչդ սիրով, ամաչեցուր մեծահոգութեամբ գահիճներիդ, նրանք զինաթափ կլինին և կղղան: Չարութեան գէմ վրէժխնդրութեամբ զինւելը, չարութեան բորբոքման նպաստելն է: Չարութիւնը միան մեղմութեամբ և խոհեմութեամբ կարելի է յաղթահալել: Այդ է մեզ պատերած մեր փրկիչը, Բագրատ ջան, տար խաչդ նրա ետեից և յաւիտեան տանջանքից կազատւես, այստեղ թէ յաւիտենականութեան մէջ:

— Այն, տէրտէր, դու խոնարհիր գլուխդ լծի տակ, եզի հետ գութանին լծւիր ու քաշիր, վարիր, ցանիր եթէ Նէրիքն ու Վամօն գան կալը, կասա-

ծդ հատիկը բարձիր նրանց ջորին ու թող քու տանդ մանր ու խոշորը սոված մօրմոքի: Ճիշտ ես ասում, տէրտէր ջան, ես գնամ, մուրամ, ճուրամ, Ալէքսանդրապօլից՝ Պարիթթանից ապառիկ ապրանք բերեմ, տամ Նէրիքը տանի հագնի մաշի, երեխաներն ու կիները զարդարի, իսկ ինքս հալւեմ, մաշւեմ, կարմըեմ ու գեղնեմ ապրանքատիրոջ տռաջ: Եթէ գանտնիցդ աղջիկդ քաշեն, կինդ լափշտակեն, թող տանեն, պղծեն ու տանջեն, գու գլուխդ ծռած եկ մտիր նիխախի բանտ, ոտքերիդ Ֆէլզուլլա փաշա, վզիդ Լալափաշա շքանշանները կապիր և գլուխդ կախիր, ձեռներդ կապիր, վիզդ երկարացուր, որ դահիճները թակեն «Զի Աստւած ընդ մեզ է»:

— Այն, Բագրատ ջան, թող անեն, դու մի մտածել չարին դիմադրել, դու կուպր մի լցնել հրդեհի վրա, նա ինքն իրեն կրոնկի, կբոցավառի ու կհանգչի: Եթէ ալդպէս չանէին մեր պապերը ամբողջ եօթը դար, ալսօր հալրենիքում մի հայ էլ մնացած չէր լինի: Եւ այս բոլորը, եթէ խոր մտածես ու քննես, պիտի համոզւես, որ Աստւած միշտ մեզ հետ է եղել, մենք մեր թշնամիներին յաղթահարել ենք մարդասիրութեամբ.

— Այն, ստրկացել էք ու ապւել: Յայտնի բան է միւսլիմանը իւր ծառայութեան, երկիրը մշակելու և կարիքները հոգալու համար ձեզ նման ոայտի կարիք ունեցել է և ունի: Եթէ էշին պահում են, որ բեռը շալակի, ձին պահում են, որ տիրոջը քաղաք տանի, պէտք է ոայտին էլ պահէին, որ իրենց հացը պատրաստէր....

—Մարդս աշխատելու համար է, որդի, ով չաշխատի, նա չի ապրի: Մեր աշխատանքը նրանք իւրացրել և ծուլութեան մէջ անպէտքացել ու ծիւրել են: Եթէ այս կէտն էլ մտածես, ի՞նչ անենք, թէ տանջում ենք, խո՛ ապրում ենք և ապրուստ ճարելու համար անճարակ չենք մնացել, ուրեմն էլ պիտի ասենք. «Զի Աստւած ընդ մեղ է».

—Տէրտէր, ես գլուխ չունիմ, դու այնքան կրկնել ես այդ «Շնորհեան», որ գլուխդ բժժել է և հընար չկա քեզ համոզելու: Իսկ ես հիւանդ եմ, ոսկորներս ցաւում են.

—Դիտեմ, տղերքը անիրաւների արարքի լուրը բերին. համբերիր զաւակս, շուտով քեզ պիտի ազատեն: Արդէն քո խնդրագիրը տղերքը հասցըրել են Արգուրում Կօնսուլին, որը գրել է մանրամասնութիւնները Վալիին և հաշիւ է պահանջել:

—Ետ գարձել ե՞ն, ասացիր տէրտէր.

—Այսօր գեղից հաց բերսղ պառաւը ասել է, թէ շուտով Կօնսուլը իր մարդը պիտի ուղարկէ:

Այս լուրը ինձ վերակենդանացըրեց: Ես կարծում էի, թէ խնդրագիրս չի հասել Արգուրում, տանողները բռնւել են և կամ քաղաքի պարապի տակ նրանց ոստիկանները խուզարկել ու լափշտակել են բողոքագիրս: Այդ մտատանջութիւնից ազատացած ամրացաւ և համոզւած էի, որ տէրտէրի ենթագրութիւնը կկատարւի: Բայց անցաւ ութն օր ես, իսկ պատասխան չկար ու չկար:

Ամէն օր տանում էին, տանջում էին, ծեծում էին և ստիում, որ խոստովանեմ, թէ ինքս եմ սպա-

նել Ալի-օն-բաշիին, բայց ի՞նչ խոստովանէի, որ ո՞չ մի-այն այդ արարածը կեանքումս չէի տեսել, գոյութեան մտսին գաղափար չունէի, այլ չարագործութեան կատարւած պահին ես բացակա էի գաւառից: Անցաւ մի ամբողջ տմիս, ո՞չ մի լուր, ո՞չ մի տեղեկութիւն կօնսուլատից, իսկ գահիճներիս անդադար Կարինից հրաման էր գալիս, մեզ տանջել և խոստովանութիւն ստանալ: Մի օր քննութեան պահին եկան յալտնեցին, թէ իտա ամառանոցում աւագակները սպանել են Սալէհ աղաին, նրա որդուն և մշակին: Իսկոյն Հաջի-էֆէնդիին, քննիչը ոստիկանների հետ գնացին սպանութեան տեղը քննելու օճիրը և կազմելու կարեոր արձանագրութիւնը: Մեզ մոռացան, բանտում երեք օր ազատ առանց ծեծի և քննութեան թողին:

Երեկոյեան վերադարձան նիխախ, ձիերից իշնելու պէս, քննիչն ու Հաջի-էֆէնդիին ինձ քննութեան կանչեցին: Ես ապուշ-ապուշ առաջ գնացի. թէ ոսկորներս սաստիկ ցաւում էին, բայց որպէսզի ոստիկանի հրացանի կոթի հարուածից խոյս տամ, շտապում էի հնար եղածից աւելի: Դիւանատուն ներս մտնելուս պէս, ինձ հարցուց Հաջի-էֆէնդիին բորբոքւած:

—Սալէհ ազախն սպանող աւագակներն ովքեր են:

—Հաջի-էֆէնդի, քննիչ-բէլ ովքեր են Սալէհ ազախն սպանողները, կը կնեցի նրանց: Յետո յարեցի. —Եթէ դուք ազատութեան մէջ, գնացիք քննեցիք, հարց ու փորձ արիք, չկարողացաք իմանալ, ես ի՞նչպէս պիտի գիտենամ: Միթէ ես Աներեսոյթի հետ յարաբերութեան մէջ եմ և կարող եմ բացակայութեան մէջ

տեսնելու իմանալ, թէ ի՞նչ է կատարւում.

Պատասխանիս համար գանւեցաւ և ինձ լոեցը-նելու համար շառաջեցրին մտրակները: Բայց արդէն զգւել էի կեանքից, քառասուն օր կապանքների և ծեծի տակ տանջւել, ապա գաւառում պատահած որևէ չարագործութեան էլ պատասխանատու լինել: Մի ժա-
տաք, պարոններ, մի կասկածիք, ասածներիս մէջ մա-
զաշափ չեմ շեղւում ճշմարտութիւնից: Բացէք Արգու-
րումի քրէլական ատեանից իմ դատավարութեան գոր-
ծը և կարդացէք, որ համոզւիք, թէ եթէ թուրք
պաշտօնակալը թշնամանում է, նա ի՞նչ յանդուգն
զբարտութիւններ է յերիւրում ու խանձում է հակա-
ռակորդին:

Յաջորդ օրը Հաջի-Եֆէնդին նորից գնաց գա-
ւառը շրջելու, հետն առնելով քսան հեծելազօր-ոստի-
կան: Ինձ ամբողջ օրը հանդիստ թողին սև հացիս ու
քարզանով ջրիս հետ: Մի քանի անգամ տէրտէրն ու
Պօղոսը ինձ կանչեցին բայց չուզեցի գնալ և սե-ագ-
ռաւի՝ կրկոսցը լսել: Ինձ ողջ ողջ գերեզման էին ի-
շեցրել, եօթը տարւան դառն աշխատութեամբ հա-
ւաքած չնչին դրամագլուխս էին ցրւել, մօրս ու Մար-
գարտիս դառն արտասուրքի և աղիողորմ հառաջանքի
էին մատնել, գերեզմանիս մէջ օրական երկու ան-
գամ աքցանով ջղերս էին քաշքշում, ոսկորներս էին
փշրում, այդ գեռ բաւական չէ, ես դեռ նրանց սիրե-
լու նրանց ներելու մեծահոգութիւն անելու եմ պար-
տաւոր եղել.....,

Ախ՛, անխելք ազուաւներ, ցնորամիտ հովիւներ,
մեզ ուր հասցրիք: Մենք պարտաւոր ենք կապաներս

ուզողին բաճկոններս էլ տալ, աչ երեսին ապտակ խը-
փողի առաջ ձախն էլ պարզել...վէրջը...

Սալէհ-աղաի սպանութեան գործը մեծ փոթո-
րիկ առաջ բերեց, մի անգամից երեք հաւատացեալ
գլորւել էին, ինչպէս ենթադրում էին, հալի սրով:
Վալին բորբոքւած գաւառապետից չարագործին էր
պահանջում, իսկ չարագործներին ինչպէս գտնէին,
քանի որ սարի գլխին եալլայում մսրդ չկա եղել, որ
բերեն վկայութեան: Սպանութեան տեղի շուրջը հա-
յաբնակ գիւղ էլ չկար, որ Նէփէկցիների նման բերէին
ու տանջէին, իսկ միւսիման գիւղացիներին միշտ չէր
կարելի դատաստանի ենթարկել. նրանց դէմ սուտ վկա չէին
կարող կանգնեցնել: Որպէսզի պատասխանատութիւ-
նից ազատւին, որպէսզի ինձ ընդմիշտ կորցնեն, վրէժ-
ները լուծեն և գոյքս մարսեն, Վալիին զեկուցումն
էին տւել, որ, ինչպէս ես էի սպանել Ալի-օն-բաշին,
նոյնպէս ես իմ անձնելը գործակիցներիս ձեռքով սպա-
նել էի տւել Սալէհ-աղաին, որպէսզի վրէժս լուծեմ
գաւառապետից: Որ ես խումբ էի կազմել, զինել,
որպէսզի նարիմանի գաւառը, Թուրքահայաստանի մի
քանի նահանգների հետ բաժանեմ Խալիֆի պետու-
թիւնից և նոր Եշխանութիւն սահմանեմ:

Այս բացատրութիւնները Կարին հասնելու պէս,
Վալիին Կ. պօլսից հրաման էր հասել, ինձ և Նէփէկ-
ցիներին Կարինի բանար փոխադրել և գործը խստիւ
քննել ու պարզել: Որովհետեւ Կարինի ոռւսական կօն-
սուլն էլ միւնոյն բանը պահանջել էր, իմ ինդրազբ-
րիս համեմատ, Վալին հրամակել էր մեզ անմիջապէս
Արգուրում ուղարկել:

Այս պարագան անշան վրդովեց Հաջի-էֆէնդիին: Նա երբէք չէր կարող նախատեսել, որ իւր զեկուցումներով իրեն պիտի զըկէին մեզ նման իւղալի պատառից: Ինչպէս իմ ապրանքս բերել ու բաժանել էին իրենց մէջ, նոյնպէս Շէփէկցի բանտարկեալների գոյքի մեծագոյն մասը լավիշտակել և նրանցից ահագին կաշառ էին վերցրել տղատութեան խոստումներով: Մեզ Արզուրումի քննիչին յանձնելուց յետո, ոչ միայն Հաջի-էֆէնդին ու ընկերակիցները չպիտի կարողանալին այլևս կթել բանտարկեալների ազգականներին, այլ մինչ արդ օրը իւրացըածներից մեծագոյն մասը պիտի յանձնէին Վալիին, օգնականին, Կարինի քրէյական դատարանի նախագահին և քարտուղարին, որպէսպի կարողանալին գոյութիւնները պահպանել:

Այս պատճառով սրտի մաղձն ու թոյնը մեր գլխին էր թափում Հաջի-էֆէնդին օրական երկու անգամի փոխարէն, երեք անգամ գանակոծելով: Ամբողջ երկու ամիս այլ և այլ պատրւակներով մեզ պահեց և վերջապէս Կարինից յատուկ ժանդարներ եկան իրենց սպանների հետ և մեզ փոխադրեցին Արզուրում:

VIII

Նոյեմբերի վերջերին մի տաղտկալի անձը օր մեզ ճանապարհ դրին Նիխախից: Ինձ հետ էին Պօղոսը, Տէր-Գրիգորը և նրա ծխերը: Ի՞նչ սոսկալի տան-

ջանք քաշեցինք այն ցեխերի մէջ, ձեզ պատմելու կարիք չկա: Այսքանը միայն աչքի առաջ բերէք, որ մի կողմից բարակ անձը անվերջ մաղում էր. ջուրը անցնում-թրջում էր մեր մարմինը, ոտքերս մինչեւ կոճերս խրւում էինք ցեխի մէջ, քրտինքը պատել էր ամբողջ մարմիններս, իսկ ժանդարմի սպան չէր համաձայնում քանդել մեր սրունքների շղթաները, կասկածելով, թէ մենք կարող էինք փախչել: Բաւական չէր, որ մեր կոները կապած էին մեր թիկունքին, ամէն մէկի թևի ծայրի թռոկերը բունել էին երկու երկու ձիաւոր ժանդարներ, որոնք լիք հրացաններով մեզ հետեւում էին, գեռ երկարաւում էին, որ կարող էինք փախչել, ու չէին համարձակւում սրունքներիս շղթաները արձակել: Այս վիճակով երեք-չորս ժամ ճանապարհ գընալուց յետո այնպէս լոգնեցանք, որ առաջի կայարանը հասնելու պէս մեռելի նման տարածւեցանք ու պառկեցինք:

Ժանդարների ձիերն էլ լոգնել էին, իրենք էլ անչափ տանջւել: Քանի որ անձը էլ չէր դադարում, վճռեցին այդտեղ էլ գիշերել: Եթէ առաջ գնալինք, գիշերը չէինք կարող կայարան հասնել, ալաբաւորւած պիտի դուրսը մնալինք, ուր գալիքը կարող էին ժանդառներին և նրանց ձիերին պատասել: Հետեւեալ առաւոտ վաղ ճանապարհ ընկանք: Գիշերը ձիւն էր եկել սառել էր գետինը, պարզել էր երկինքը և մենք ցըրտից գողգողալով առաջ էինք գնում: Այդ օրը կայարանում երկար չսպասեցին, շտապեցանք և երեկոյեան դէմ մտանք Արզուրում: Արալին-դուռը ոստիկանապետը մեզ դիմաւորեց, ինձ բաժանեց ընկերակիցներիցս, ու-

դարկեց «Թէրսիսանն» կոչւած բանտը:

Ես յոյս ունէի, թէ Կարինում իսկոյն կօնսուլատը կմիջամտէր և ինձ կազատէր այդ գժոխալին կեանքից, բայց ոչ ոք հետաքրքրւող չկար, ում պէտքն էր, թէ Արգվինցի Բաշարաթենց Բագրատը տանջւում էր թուրքական դահճճների ճիրաններում: Երբ ոստիկանների հետ գնում էի թէրս-խանէ, անդադար աչքերս դարձնում էի աջ ու ձախ, որևէ ծանօթ դէմքի կամ կարեկեց աչքերի հանդիպելու, բայց բացի դաժան դահճճներից ոչ չէր երևում:

Սարալի միջից անցանք, գաւիթը և բակը կտրեցինք, կանգնեցինք Թէրս-խանէի գոռանը: Գալրիկինը չթողեց երկար սպասելու, իսկոյն փականքները բացին և ներս մտանք Թէրս-խանէի բակը, որը բաւական ընդարձակ էր: Ընդհանուր բանտապետին կարեսը հրամանագիրը լանձնելու պէս, հրամայեց ինձ վերի յարկը առանձին կամերում փակել: Հերիք չէր նիխախի բանտում առանձնակի կեանքս, այստեղ՝ Արգուրումի Թէրս-խանէումն էլ առանձնակի ապլելու էի դատապարտւած: Ինձ առաջ տարան, սանդուխներից բարձրացրին, մտառըս, որի գուռը մեծ զգուշութիւնով, խոշոր փականքներով ամրացրին: Ելի մնացի ես շղթաներիս, որչիս յամբ պատերի հետ: Զալրութիցս չէր իմանում ում հետ կռւել: Փակարանիս դռան փեղկը մունջ ու անթափանձ, ձախս չէր կարող հասնիլ նրբանցքի պահպաններին, պատուհանս առաստաղին կից, չէր կարող այնտեղ բարձրանալ և երկինքը դիտել, ալնքան էլ փոքը էր, որ գլուխս չէր հաւքել, շուրջս այնպէս աղօտէր լուսը, որ անհնար էր պատերի կազմն ու մասերը

զանազաներ, յատակը այնպէս հոգով ու աղբով ծածկւած, որ սիրտ չէր անում նստել կամ պառկել: Միքանի անգամ գէս դէն շրջեցի, բայց շղթաներիս ձայնը այնպիսի սոսկում պատճառեցին, որ գագարեցի և աչքերս չուտծ սկսա շուրջս զննել: Անկիւնում մի խոտի խշտեակ կար մի բարձով, էլ չսպասեցի, տարածւեցի նրա վրա և սկսա մտածել, թէ ի՞նչ միջոցով պիտի կարողանալի այս թակարդից խոյս տալ: Այդ խոհերով էլ թմրել էր ու քնել սոված ու ծարաւ:

Սշխարհի էլ պէտքը չէր, թէ մի ինչ որ Բագրատ այսպիսի գագանալին տանջանքների մատնւած, տքում էր թուրքական բանդերում: Եւ քանի հազար ինձ նման բոլորովին անմեղներ ինձ հետ հառաջում էին տաճկական զնդաններում և բողոքում էին աչքերը երկինք յառած, որտերը թախծի ու ժահրի լճերում ալէժփած: Միայն այս միտքն էր ինձ քաջալերում և համբեր ներշնչում, միայն այս պարագան էր ինձ մխիթար և լոյսի աղբեկը: Հաւատացած էի, որ անմեղ կալանտւորւածների և տապակւածների ետևից ամբոխը եւր հասուն ու խակ խուժանով կռիւ. Էր մըզում և այդ կռւի մէջ յուսադրւած էի, որ բոնութիւնը պիտի ջախջախւէր, իսկ անմեղների հետ ես էլ պիտի կարողանալի լոյս աշխարհ տեսնել:

Հետեւեալ օրը ինձ տարին քննիչին: Նոյն հարց պատասխանները, ինչ որ օր կատարւել էր նիխախում, տարբերութիւնն այն էր, որ այստեղ կողքից ու ետևից հարւածներ չէին տեղում, բայց հալհուսնքն ու նախատինքը, ատամների կրծտոցը աւելի սաստիկ էր: Նիխախի վարչութեան արձանագրութիւնը սկսեցին կար-

Դաւ ծալիքց ծալը: Յայտնի բան է ես ոչինչ չկարողացաւ լսել: Քննիչը, գատախտավ, ոստիկանական գործակալը և զինւորական ատեանի կցորդը զննում էին և հետամտում ընթելցման: Երբ վերջացրին, իրար ականջ խօսակցելուց յետո, քննիչն ինձ դարձաւ և ասաց:

— Եթէ դու սուսահպատակ էիր և տնցագրով էիր ապրում, Նարիմանում ինչի՞ այդ բանը չլայտանեցիր:

— Ես իմ կալանառուելու ըստէից սկսեալ բողոքել եմ և ամէն անգամ քննիչին ու զայմազամին յայտնել, որ ոչ մի բառով նրանց հարցերին չեմ պատասխանել, մինչեւ որ մեր կօնսուլատից պաշտօնակալ ներկա չգտնեի իրենց ժողովում:

— Դու սուտ ես խօսում, եթէ ասած լինէիր, նրանք անմիջապէս կարձանագրէին այդ պարագան և քեզ կուզարէին Արգուրում, ասաց գատախտավը:

— Սուտը ձեր պաշտօնականներն են գրել, ասացի վրգովւած կեանքից ձեռք քաշելով, եթէ ես չեի բողոքել, հապա ի՞նչ պատճառով կօնսուլատից յայտարութիւն գրեցին Վալիին, որը հրամայեց ինձ Արգուրում բերել և գործու ալստեղ քննել:

Այս յայտարութեանս համար պահապան զինուրը հրացանի կոժով թիկունքիս մի խիստ հարւած տւեց, բայց իմ խօսքերը աւելի սուր մխւեցան քննիչի ու գատախտավի սրտում, որոնք իրար աչքերը զննեցին հարցական գարձած: Քննիչը խսկոյն թղթերը քրքրեց և կօնսուլատի յայտարարութիւնը մեկնեց գատախտավին: Դարձեալ քրթմնջիւնն սկսեց և քիչ անցնելուց յետո քննիչն հարցրեց,

— Քեզ ո՞վ ասաց, որ կօնսուլը մեզ թահրիր է գըել, ինչի այդպիսի ստեր ես յօրինում:

— Ստերը ձեր ատեաններումն են խմբագրուսում, ասացի բորբոքւած, ես ինձ կալանառորող զինուրներից երբ տեղեկացա Հաջի Եֆինդիի նպատակը, անմիջապէս բողոքեցի կօնսուլատին, յալոյնելով անցագրիս թւականըն ու համարը: Կօնսուլի թահրիրի առթիւ Վալիից եկած հրամանագրին այնպէս էր բորբոքել Հաջի-Եֆինդիին, որ նա իր ձեռք քով օրական երեք տնգամ ինձ ծեծում և պահանջում էր խոստավանել, թէ ում ձեռքով եմ բողոքս հասցըել կօնսուլատ: Նա կասկածում էր, թէ սոտիկաններն էին ինձ օդնել և բողոքագիրս հասցըել կօնսուլատ, ինչ կարող էր երետկայել, որ ես յատուկ թղթատարով էի ուղարկել:

— Բայց ամէն մի պատահական բողոքի համար կօնսուլն ինչի պիտի թահրիր գրէր մեզ:

— Հաջի Եֆինդիին կատաղած ոտքերը գետնից գետին էր խփում ու կըկնում, թէ քո բողոքագրի համաձայն կօնսուլը թահրիր է գըել և վալին խլում է մի այսպիսի գործ իմ ճանկից և տալիս է Արգուրումի քննիչին:

Այս բացատրութիւնս նրանց սառեցրեց, բայց և այնպէս նրանք չընկըկեցան և քննիչը շարունակեց:

— Բանի որ մի այսպիսի յայտարարութիւն դու սկզբեց չես արել Նարիմանի վիճակացին ատեանում, այժմ ուշ է, ես չեմ կարող այդպիսի բացատրութիւն ընդունել: Դու ինձ ասա, ո՞վ ես, ո՞ր տեղացի, քանի տարւան և ինչ զործով էիր ապրում Նարիմանում:

— Ինչպէս Նարիմանի ատեանում ոչ մի բառ

չեմ յալտնել, նոյնը պիտի կրկնեմ, մինչև որ կանչել տաք իմ պետութեան կօնսուլատի թարգմանին: Միայն այս ժամանակ կստանաք ձեր բոլոր հարցերի պատասխանը:

— Բայց դու պատասխան տւել ես Նիխախում, այստեղ գրւած է քո խօսքերը:

— Այդտեղ շատ բան կարող է գրւած լինել առանց իմ հաճութեան, բայց ես երբէք պատասխան չեմ տւել:

Քննիչն ու դատախազը նորից քրքրեցին Նիխախի արձանագրութիւնը և վկաների ցուցումները: Այս միջոցին հրամայեցին ինձ բակը տանել, որպէսզի իրենք ազատ խորհրդակցին: Երբ բակում նստած մտածում էի դատաւորներիս դահճակին վարմունքի մասին, մի ֆէռոր հայ եկաւ մօտս և ասաց:

— Ես զարմանում եմ քեզ վրա, բարեկամ, միթէ կարծում ես, որ Ռուսները քեզ կօգնեն: Ի՞նչիդէ հարկաւոր նրանց միջամտութիւնը, որը զայրացնում է դատաւորներին և բորբոքւած աւելի խիստ միջոցների են դիմում: Թող Ռուսներին, ձեռք քաշէ, ընդհակառակը նրանք կթելագրեն, որ աւելի խիստ պատժեն: Դու եթէ աղերստկանի դերի մէջ մտնես, ես հաւատացած եմ, որ անմիջապէս քեզ կարձակեն ու կդառնաս գործիդ:

— Ես նախապատիւ եմ համարում կօնսուլատի միջամտութեամբ ու գիտութեամբ կախազան բարձրանալ, քանթէ թուրքերին աղերսելով ապրել, այդ լորդորներդ գնա Յվացիներին կարդա, Պարխարի զաւակը ողորմութեամբ չի կշանալ:

— Այդ լամտութիւնից ի՞նչ օգուտ. եթէ համոզւած ես, որ կօնսուլատի միջամտութիւնը դատապարտութիւնդ պիտի շտապեցնէ....

— Թէ ալդքան խելօք ես, նորի քեզ խրատէր և ապա ինձ համոզելու նկրտիր: Մենք վաղ ենք ճանաչել խալիֆի գործակալներին և նրանց փարփարին փորձել: Հալրս ոռւսական միլիցիոնէրների շարքին արիւն է թափել Կարսի և Բաթումի նահանգների ազատութեան համար և մենք ազատուցինք իսլամի ուայթի երամակներից: Մեծ վնաս չի լինի, եթէ կօնսուլատի պաշտօնակալների անտարբերութիւնից ես էլ կախազան բարձրանամ:

— Ես ի՞նչ գործ ունիմ, որ միջամտեմ ձեր դատին, ներեցէք, որ ձեզ վրա ցաւելով իմ համոզումս լայտնեցի:

— Այդ համոզումը քեզ համար պահիր, ես գիտեմ, թէ դու ի՞նչ փշրանք ես փնտում լատակը հոտոտելով ու լպսոտելով:

— Այդ էլ իմ բարութեանս փոխարէն, շնորհակալ եմ, ասաց ու հեռացաւ անկոչ փաստաբանս: Ես վաղուց ճանաչում էի թուրքական դատարանների շուրջը թափառող լրտեսներին, բայց այսքան աներեսին գեռ չէի պատահէլ: Ամսական հինգ ոսկի ոռձիկ ըստանալու համար սրանք պատրաստ են ոչ միայն իրենց եկեղեցու սրբութիւնները անհաւատներին ծախելու, այլ հերոսաբար իրենց ընտանեկան վարագոյրներն անգամ պատասելու: Դեռ նա չէր հեռացել, երբ մի թուրք ծերուկ ինձ մօտեցաւ ու ասաց:

— Ի՞նչի՞ ես պնդում, որ անպատճառ քեզ որ-

պէս օտարբահպատակի քննեն ու դատապարտեն: Աւելորդ չէ այդ բնդդիմութիւնդ: Մենք լսել ենք, գիտենք, որ դու վաճառական մարդ ես, բոլորովին կապ չես կարող ունենալ դատարկաշըլիկ բազգախնդիրների հետ: Փոխանակ կօնսուլատի ոլժին դիմելու, որը քեզ անշուշտ կործանելու է, քսակիդ զօրին թէկն տուը և ալսօրւանից ազտաւիր: Դու միայն ինձ խօսք տուր, ես քեզ ազստել տամ, գնա նարիման, առնելիքներդ հաւաքիր, գործդ կարգաւորիր և ապա վճարիր: Մինչև անդամ, երբ գործդ կարգի բերած, ցանկաս վերադառնալ կովկաս, այնժամանակ վճարիր: Մեզք ես, կեանքդ խնալիք, հետեւ իր իմ խորհրդիս, չես զզջալ:

— Եփէնդի, ալդպիսի կակուզ բարձեր շատ են դրել քո սլապերը իմ պապերի գլխի տակ, ապա խեղդել: Ես քո խրատներին կարիք չունեմ:

— Դու անփորձ ես, լսիր և օգտւիր ծերուկիս, քանի դեռ ուշ չէ:

— Գնա գործիդ, եփէնդի, գնա բանիդ, մենք Լազիստանցի ենք, բարի խրատիդ անսալու խելքից զուրկ:

— Մեզքը զզիդ, բայց եթէ ինձ լսէիր, աժան կարող էիր պլծնել:

— Ալդ աժանները շատ թանկ է նստել մեր պապերին: Ել փորձի կարիք չունեմ, ասացի ու երեսս շուր տւի:

— «Յամառ—Հար» դարերից իվեր անուն են դըրեւ, խո չեն սխալւել:

Իբր թէ չլսեցի: Բայց նա լամառած դեռ լուսալի սպասում էր: Ես սիդարս փաթաթեցի և սկսեցի

ախորժակով ծխել: Ուս ժամանակ ներսից լուր բերին թէ քննութիւնը վերջացրած էր, հրամայեցին ինձ տանել որջա: Անչափ ուրախացա, որ ազատւեցի խրատողներից և անվրդով մտա որջա:

Ոստիկանները թոյլ տւին ճանապարհին թուրքի խանութից մի քիչ մքլած պանիր գնելու և իրենք հաց առին ինձ համար: Մի ամսն չուր տւին, նստախշուեակիս վրա և ախորժակով կերա: Կերա ու մտքով էլի գնացի Սրդվին մօրս ու Մարգարտիս մօտ: Երկու օր քաղցած էլի մնացել, պանիր հացը զոքանչիս տապակած վարեկից ու կարմրախալտից աւելի ախորժակով կերա, իսկ ջուրը Գորդարի գինիից աւելի քաղցը տպաւորութիւն թողեց: Բայց որքան որ աշխատում էի մոռանեալ ծննդավայրս ու սիրելիներս, հնարք չէր լինում: Թւում էր, թէ մալրս արտասուքները աչքերին չոքեցոք թափառում էր որբերի ու պատկերների առաջ, օգնութիւն էր աղերսում, իսկ Մարգարիտս լուսաբեկ, վշտից ընկճաւած, վիզը ճկած զննում էր Խարխանի ճանապարհը, իմ նժոյզիս քալերն էր որսում: Խեղճը գուցէ չէր էլ իմանում, թէ իր նշանածը Արգութումի թէրս խանէի զնդանում, տապկտում էր: Ալս երեսկայութիւնների մէջ խորասուզած, ուշքս կորցրած, թմրել էի ու տարածւել խշտեակիս վրա:

Կէս գիշերին մօտ որջիս փականքների բացւելու ձայնից սթափւեցի: Սարսափը պատեց սիրտս: Ալդպիսի գիշերային անակնկալ այցելութիւնները զարհուրելի եղեռնագործութիւններով աւարտելու շատ վատ պատմութիւններ էի լոել մամիցս, այնպէս որ ես կարծեցի, թէ ինձ տանելու էին կառափնելու: Չորս զին.

ւած ոստիկաններ մի ազօտ լապտերով անմիջապէս ներս
մտան, որոնցից մինը ոտքով ինձ բոթեց և ասաց:

— Գեավուր, վեր կաց, քեզ Ալալ-բէլին կան-
չում է:

Ես երկիւղիցս հազիւ աչքերս բացի, նստա և
ասի:

— Ինձնից ի՞նչ էք ուզում այս կէս գիշերին,
թողէք գոնէ գիշերը հանգիստ քնեմ:

— Զայնդ կտրիք, վեր կաց, շարժւիք, գեավուր,
ասացին ու հարւածներ տեղացնելով ոտքի հանեցին:
Գնացինք: Մեզ հեռու տեղ գնալու կարիք չեղաւ, ոս-
տիկանների հրամանակալը բանտին կից վալիք սարա-
լումն էր (ապարանք): Ալալ-բէլին առանձնացած էր և
առաջնորդողներիս հրամակեց դուրս գալ, մնացի մինակ
նրա ներկայութեանը: Ծերուկ ոստիկանը երեսը խորել
էր մի ինչոր զրքի մէջ, ակնոցները աչքերին, կարդում
էր խիստ ուշադրութեամբ: Ես սենեակի մէջ կանգնած
մնացի: Ալալ-բէլի առաջ դրւած գրասեղանի վրա կար
լուսամփոփով մի լումպ, որի կանանչ լուսը կանանչա-
ցրել էր սենեակի պատերն ու կարասին, որը շատ ան-
ճաշակ դասաւորւած էր: Երբ ընթերցումն աւարտեց,
երեսը շուր տեղ իմ կողմը, ակնոցները հանեց, աչքե-
րը թաշկինակով սրբեց, ինչ որ ազօթք մընջալով:

— Մօտիկ արի, աղա՛, արի մօտս, նստիր, ասաց
ծանրութեամբ, ձեռքովը պատի տակ դրւած բազմոցը
ցոյց տալով: Ես էլ առաջ գնացի դէմադէմ նստանք:
Նա հազար, պեխերը տրորեց, ճակատի կաշին վեր քա-
շեց, գլուխը ցնցեց, բայց շրթունքները չէին շար-
ժւում, ձախնը կոկորդի մէջ խեղդւած, չէր բարձրանում

և միտքը չէր կարողանում պարզել: Զգացի, որ կերա-
ծըն ուզում էր մարսել, բայց դեռ չէր որոճացել, ժա-
մանակի պէտք ունէր: Մի բան ուզում էր խօսել, բայց
յառաջաբան չունէր, չէր պատրաստել: Հանգիստ տեղս
նստա, աչքերս չուեցի վրան և անհամբեր հարցին էի
սպասում: Ալալ-բէլին մատը քթին դրած, աչքերը գբա-
սեղանին յառած մի քանի ժամանակ էլ լոեց և ինձ
դառնալով ասաց:

— Գիտես քեզ ի՞նչի եմ կանչել տւել այս ժա-
մին:

Ուսերս վեր բարձրացըի, ուզենալով ասել, թէ
— Ես ի՞նչ գիտեմ, իսո գուշակ չեմ, որ սրտիդ խոր-
հուրդը կարգամ:

— Յայտնի բան է, չես կարող իմանալ: Բայց
միտքս պարզեմ: Ես քեզ կարող էի ցերեկն էլ հրաւի-
րել, բայց դա ձեռնտու չէր ոչ ինձ, մանաւանդ ոչ էլ
ձեզ համար: Աշխարհ է, մարդիկ են, այնքան հայեր
կան ալս քաղաքում, պիտի հետաքրքրւէին և, ով գի-
տէ, ամէնքն էլ մի կերպ էին բացատրելու մեր յարա-
բերութիւնը: Գուցէ այդպիսի դէմպում դուք էլ տմա-
չէիք, քաշւէիք, երկիւր կրէիք ցեղակիցներից և չկա-
րողանալիք այնպէս պարզւել, ինչպէս վայել է քեզ
նման մի խելացի և վաճառական մորդուն: Այս, վա-
ճառականը ամէն տեղ յարդւած մարդ է, քանի որ
անխելք մարդու գործ չէ առուտուրը, որին արհամար-
հէլ կարողանան ոլաշանակալները: Ես էլ հաւատա-
ցած եմ, որ դու էլ հասկանում ես խօսքերս և սոռ-
նութեամբ դատում ասածներս: Հա՛... ի՞նչ էի ուզում
ասել...: Է՛հ, այնքան գործերով ծանրաբեռնւած ենք,

որ մարդ ուշքը, լիշողութիւնը կորցնում է,.... Հա՛,
լիշեցի, նարիման քեզ կեղեքել են ու տանջել, ապ-
րանք բաժանել, ցըւել, առնելիքներդ կորել է, փչա-
ցել և այս բոլորը կատարւել է շնորհիւ այն ագահ
Հաջի-էֆէնդիի:

Այս խօսքերը ասելով աչքերը լառեց բիբերիս,
պատասխանի սպասելով: Ես սառնութեամբ ասացի.

— Այն, էֆէնդի, շատ ճշմարիտ է ձեր լսած-
ները:

— Ասա, խնդրում եմ, քեզանից կամ քո խա-
նութից ու պահանջներից որքան է գանձել ու իւրա-
ցըել Հաջի-էֆէնդին:

— Ինձ անյալու է, բայց Որուսաստանից վերջին
օրերը բերածս երկու հազար ըուբլիի ապրանքը բաժա-
նել են. առնելիքներիցս բռնութեամբ և խարեւ-
թեամբ քիչ բան գանձել են: Ես Նիխախի բանտի
դռներում և գատարանում միայն այսքան բան կարո-
ղացա հասկանալ:

— Կարող ե՞ս ցուցակ տալ, թէ ի՞նչ ապրանք
էիր բերել Որուսաստանից և ում էիր յանձնել գրանց
վաճառքը:

— Անմիջապէս, բայց ի՞նչ օգուտ այդ բոլորից.

— Օգուտ կլինի, ամբողջ գոլքդ ետ կոտտնաս,
դեռ թոշակի, աստիճանների էլ կարժանանաս, եթէ
խօստովանես ընկերներիդ անունը և յանձնես մեզ նը-
րանց ծրագիրը....:

— Շատ սիալել էք, ըել էֆէնդի, ասացի ծի-
ծաղելով, զգալով որ ուզում էին ինձ լրտեսի պաշտօն
յանձնել. մենք իրար հետ չենք կարող համաձայնել:

VIII

Ալայ-բէին անչափ բորբոքւած սպառնալիքնե-
րով ինձ գուրս արաւ իւր առանձնարանից: Կախաղանի
վճիռը չէր կարող ինձ տհաբեկել, ես բորբոքւած էի
այն մտքով, թէ ինչի կօնսուլը չի ստիպում վալիին, որ
գործս քննեն իւր լիազօրի ներկայութեան և ինձ ա-
զատեն գահիճներիս ճիրաններից: Անշուշտ մտածում
էի, թէ կօնսուլատին անյալու էր, իմ Արզուրումի բան-
դում գտնւելս, ապա թէ ոչ նա վաղ միջոցների պիտի
դիմէր ինձ ազատելու: Թուրքերի ուումներից անչափ
վախինալը, առանց նրանց ներկայութեան գործը քըն-
նելու ձգտելը, նրանց միջամտութիւնից խուսափելը և
իմ անդումներից բորբոքւելը ինձ հաւատացնում էին,
թէ նրանք ինձ գատապարտելու գրական փաստ չու-
նէին և չպիտի կարօղանալին իրենց կեղծիքները հաս-
տատել: Երեք չորս անգամ քննութեան տարին մի շա-
բաթւա ընթացքում և ոչ մի որոշ եզրակացութեան
չհասան: Ինքս էլ չէի կարողանում մակաբերել, թէ
ինչ էր նցանց միտքը:

Մի զիշեր գարձեալ ինձ որջիցս հանեցին և տա-
րան գատապարտեալների սրահը պառկացըին: Ինչպէս
լսեցի այդ զիշեր նոր մարգիկ էին կալանաւորել և իմ
առանձնարանը լատկացըրել էին մի ուրիշի: Դա մի ըն-
դարձակ սրահ էր, որի լատակի վրա թաւալւած էին

Երկու հարիւրից աւելի ոճը ազգործներ, մեծ մասամբ քուրդեր ու թուրքեր, որոնք իրենց կատարած արիւնուշտ սխրագործութիւնների համար արժանացել էին այդ կապտնքներին։ Կալին նոյնպէս հայեր, որոնք մեծ մասամբ քաղաքական յանցաւորներ էին, մի քանի էլ սնանկ ու անկարող պարտաւերներ։ Առաստաղից կախած մի ազօտ ճրագ փլվում էր այդ ընդարձակ սրահի մէջ, որի տարածած լոյսը այնքան նւազ էր, որ չէր կարելի լատակի վրա բաց տեղերը քնած մարդերից գանձանել։ Յատուկ առաջնորդներս լապտերներ էին բերել և անցքերը լուսաւորեցին, որպէսզի տզատ խշտեակ գտնեն ինձ համար։ Քուրդ ըմբոստ ու անզուսպ կալանաւորները ազատ խշտեակները իւրացրել, իրենց տակ երկու-երեք խշտեակ էին դարսել, իսկ քաղաքական յանցաւորներից շատերը պարտաւորւել էին մեծ տմեծ կաշառներ տու զարդիկնիւն, որպէսզի իրենց թոլլտւութիւն շնորհեն տներից մինդար և վերմակ բերելու։

Վերջապէս մի քրդի զարթեցրին, տակից մի խշտեակ հանեցին, ինձ ստիպեցին այդ շալակել տանել սրահի այն անկիւնը, որտեղ զետեղւած էին հայ քաղաքական յանցաւորները։ Քուրդը քիչ քրթմնեց, հայէուց, որ նրան նեղութիւն էին տւել, զարթեցրել, բայց նրա տրաունչները լսելու ոչ ոք հակամէտ չէր։ Քաղաքական յանցաւորները գլեթէ բոլորն էլ սթափւեցան մի անսկնկալ ալցից, գաղտաղողի զննեցին ստիկաններին և երբ վերջինները հեռացան, ինձ նրանց մօտ թողնելով, սկսան խեղդւած ձայնով հարցեր տեղացնել գէափի ինձ։ — Ո՞ր տեղացի ես, ինչի ես բռնւել, ինչ է յանցոնք են, են, իսկ ես պարտաւորւած էի

նրանց քաւականացնել Անչափ տարօրինակ էր նրանց սարսափը, շղթաների մէջ անգամ գողում էին ոչ միայն գարդիէնից, սատիկանից, այլ նոյն իսկ շղթայակապ քուրդերից ու թուրքերից։ Սուտ քուն ու հանգստութիւն ձեացրած, առանց շրթունքներն անգամ շարժելու փսրտոցի ձայնով հարցերն ուղղում էին և ամբողջովին ուշադրութիւնները լարած լսում էին պատասխաններս, խնդրելով ինձ, որ կամաց խօսեմ։

Այդ միջոցին մէկը սողալով մօտեցաւ ինձ և ականջումս ասաց.

— Զգուշացին, լրտեսներ կան, կարող են շըթունքներից աւելորդ խօսք կորզել և ինքոք քո դատապարտութեան առիթ կտաս։

— Ծածկելու բան չունիմ, ասացի, որ դատապարտւիմ։

— Յամենայն դէպս, ես պարտ զգացի ձեզ զգուշացնել, ասոց ու հեռացաւ։

Ուզեցի իմանալ, թէ Նարիմանցինները իսու սրբանց մէջ չէին, բայց դրական պատասխան չստացա, նրանց մասին ոչինչ լայտնի չէր, կամ չուզեցին պատասխանել, վախենալով որ ես կարսող էի մի լրտես լինել և նրանց մատնել։ Հարցերիս պատասխանները այնպէս երկդիմի ձեռով էին տալիս, որ ես մնում էի շւարած և երբ հետամտում էի մթութիւնները պարզել, բացասական պատասխաններ էի միայն ստանում։ Այս վերաբերմունքը այնպէս վիրաւորեց սիրտս, որ ես ակամա լոեցի և մինչեւ լոյս խոհերիս անձնատուր եղա, քանի որ քունս խպառ փախաւ։ Լուսագէմին բանտի գոները բացին և երկու լապտեր ձեռքերին երեք հըս-

կողներ գարդիէնի հետ եկան ու կալանաւորներին ան-
ւանական ցուցակով մէկ-մէկ զննեցին և երբ համոզւե-
ցան, թէ մեռնող փախչող չկան, հեռացան:

Երբ քննութիւնը վերջացրին յատուկ վերակա-
ցուներ եկան և բանտարկեալներից հայերին ու մի քա-
նի քուրդերի դուրս տարին բանեցնելու: Համդի անու-
նով մի վերակացու ինձ մօտեցաւ, առաջարկեց զնալ
աշխատելու: Ես չգիտէի, թէ ուր էին տանելու: Երբ
իմացա, որ տանում են քաղաքի փողոցները մաքրելու
կամ հասարակական շինութիւնների վրա աշխատելու,
բակի մէջ ընդգիմացա և ասի, որ նրանք իրաւունք
չունէին ինձ դատեցնելու, նախ՝ որ ես օտարահպատակ
էի, երկրորդը, որ քաղաքական կալանաւորներին աշ-
խատեցնելու օրէնքը չէր թուլատրում և երրորդը՝ ամե-
նագլխաւորը, որ քննութեան տակ եղածներին, մինչև
նախնական քննութեան աւարտը աշխատեցնելը խստիւ
արգելած է: Բայց օրէնքները ով էր կարդում, որ
զրանք գործադրելու մասին խորհեն, ամէն մի ոստի-
կան ու վերակացու թուրք օրէնսդիր է հայի գլխին
ամենասոր ծառայողի-վարձկանի կամքը օրէնք է քրիս-
տոնեալի համար: Երբ կտրական կերպով մերժեցի Համ-
դիի առաջարկը, նա կտազած սուրբ քաշեց և մի քա-
նի հարւած իջեցրեց գլխիս: Մի հայ կալանաւոր յան-
դգնի բանտարին հսկողին դիմադրել....: Միայն թուր-
քահալը կարող է ըմբռնել, թէ այդ ի՞նչ սուկալի ոճիր
է և ի՞նչպէս են տուժում ըմբռստները: Հարւածներն
այնքան խիստ էին, որ ես կորցրի իշխողութիւնս, այն-
քան միայն գիտեմ, որ արիւնը շատրւանի նման հո-
սում էր կրծքիս, ուսերիս և ներկում էր շորերս:

Ինձ ինչպէս էին տարել քանտի սրահը, որքան
ջանք էին գործադրել արիւնի հոսանքը դադարեցնելու,
ինչպէս էին ընկերակիցներս կտպկպել գլուխս, ոչինչ
չեմ լիշում: Նրանք պատմում էին թէ այնքան արիւն էի
կորցրել որ իրենց յոլով կտրւել էր և պատրաստւել էին
ինձ գերեզմաննոց ուղարկելու: Այնքան սառը ջուր
էին ածել գլխիս, որ վիզս, շապիկս, բաճկոնս բոլորը
թրջւել էր: Երբ սթափւեցիւ ինձ գտա շրջապատւած վի-
ճակակիցներով, որոնք կարեկից մօր նման ինձ խնամում
էին, չկարողացա բացուտրել, թէ ի՞նչպէս գաւթից ու
բակից ինձ ներս էին բերել որ ես ոչինչ չէի լիշում:
Աչքս շուրջս յառած դահիճիս էի որոնում, բայց ինձ
ասացին, թէ Համդին զլուխն առել, հեռացել էր
բանտից, որ եթէ մեռնեմ, կարողանա սուտ վկաներով
պատասխանաւութիւնից ազատւել:

Յուսահատութիւնը բոլորովին ինձ տիրեց, երբ
նկատեցի, որ գլուխս բարձր պահելու կարօղութիւնս
անգամ կրօցրել էի: Անչափ ինձ թոյլ էի զգում և
շուտ-շուտ ուշքս գնում էր մի քանի վալրկեանով: Վի-
ճակակիցներս շրջապատւած ամէն ջանք գործադրում
էին ինձ հանգստացնելու համար, թուրք սպասաւորի
միջոցով զանազան դեղեր և ուտելիք բերել աւին, որ-
պէս զի ես կազդուրելիս: Նրանց անձնւիրական ընթաց-
քը ինձ վերակենդանացրեց և ես շւարել էի, թէ ի՞նչ-
պէս նախորդ գիշերւան վախկոտները, փսրտացողները
այգպէս յանդգնաբար աշխատում էին ինձ փրկելու:
Նրանց ընթացքը տինքան ինձ հետաքրքրեց, որ չկտ-
րողանաւով զսպել կրքերս, հարցըի:

— Միթէ ձեզ աշխատելու չտարին:

— Մենք կանխիկ վճարում ենք Համդիին և ընկերներին, որպէս զի տանջանքից ազատւենք: Չուն որները, օտարականները գնում են աշխատելու, ճարչունին:

— Ուրեմն վճարելով կարելի է ազատւել տանջանքից:

— Անպայման, եթէ կարողանաս վճարել, Համդին պատրաստ է անձամբ ծառալութիւններդ կատարելու:

— Գազանը, ես նրան ցոյց կտամ, թէ Բաշարաթը, ինչպէս է վճարում կաշառքը:

— Արդարութիւնը չկա այս երկրում, զուր է, որքան դիմադրես, այնքան պիտի տանջանքներդ աւելանան: Համդին ինչ մեղք ունի, երբ նրա ոճրագործութիւնները նորանոր նւէրներով և պարզեներով է խրախուսւում:

— Սի՞՝ եթէ ես մի կօնսուլատ մտնէի, նրան ցոյց կտալի, թէ ինչ է նշանակում ոռուսահպատակի ծեծելը:

— Դուք ոռուսահպատակ էք, Հարցրին մի քանի կողմից:

— Այո՛, անցագրով: Բայց հնարաւորութիւն չունիմ վիճակիս մասին կօնսուլատը զեկուցումն ուղարկելու:

— Կարող էք դրել, մենք ձեր խնդրագիրը անմիջապէս կարող ենք յանձնել տալ Գեներալ կօնսուլին:

— Եթէ թուղթ ու գրիչ լինի, իսկոյն կգրեմ:

— Մի զալրանաք, պարոն, մենք մինչև ալժմ կաս-

կածում էինք ձեր վրա, թէ մի գուցէ դուք էլ այն լրաեսներից էիք, որոնք եկել շաբաթով մեզ հետ ապրել, գաղտնիքներս տեղեկացել ու հեռացել էին: Համդիի վարձունքից լետո մեր կասկածը ցնդեց, բայց քանի որ ոռուսաստանցի էք, խնդրագիր պիտի գրէք կօնսուլին, այլևս մենք համարձակ կարող ենք ձեզ անձնատուր լինել: Այստեղ թանաք, զրիչ ու թուղթ ունենք, գրեցէք աներկիւղ և ձեր խնդրագիրը մեր մարդը նոյն իսկ ալսօր կարող է կօնսուլին անձամբ ներկայացնել և ձեզ էլ կարեոր պատասխանը բերել:

Գրիչը ձեռքս առի և վիճակս բացատրեցի մի յայտարարութեամբ, որտեղ թէ ատառախալներն անպակաս էին, բայց միտքս չէր կարող չըմբռնել Գեներալի կօնսուլը: Խնդրագիրը գրելիս վիճակակիցներս ինձ այնպէս էին շրջապատել, որ ոչ թուրքերը, ոչ էլ քուրդերը չնկատեցին: Խնդրագիրս ծրաբի մէջ գրի և տւի նրանց որ հասցէին հասցնեն: Երեք օր լետո քննիչը ինձ կանչել էր: Այստեղ էր կօնսուլի գրօգօմանը, որի ներկայութեան առաջին անգամ քննեցին իմ գլուխս պատուելու գործը: Կանչւած էր բժիշկ, որ քննի գլխիս վերքերը, բայց էսկուլարի աշակերտը պաշտօնից չզրկելու համար, չեկաւ: Կօնսուլատի գրօգօմանի պահանջների համաձայն քննիչը արձանագրեց, թէ բանտարկին վարչութիւնը իրաւունք չունէր ինձ աշխատանքի տանելու: Բայց քննութիւնն ու դատավարութիւնը չկայացաւ, քանի որ թուրքերը պեղում էին, որ ես ոռուսահպատակ չեմ: Կօնսուլատի բերած փաստերը բաւարար չհամարեցին, ինձ ոռուսահպատակ ճանաչելու, պահանջում էին անցագիրս, որն յափշտակել էր

Հաջի - Եֆէնդին: Որոշեցին դէպքի մանրամասնութիւնը կ. Պոլիս գրել և պատասխանը ստանալուց յետո շարունակել քննութիւնը:

Այս դէպքի երկրորդ օրը Թէրս խանէ բանտից ինձ գուրս հանեցին, տարան « Արխա - Ղուլուղի » « Զուխուր - Օդան »: Յալտնի բան է, ինձ դատապարտածների մօտ բանտարկելու նպատակը տանջանքներս սաստկացնելն էր, որպէսզի վրէժ լուծեն: Ինձ մեղադրում էին, թէ ինչ պատճառով ես գիմել էի կօնսուլին և թէ ինչպէս կարողացել էի Թէրս խանէի պատերից բողոքս կօնսուլատ հասցնել: Սա մի գետնափոր որջ է, որտեղ բանտարկում են դատապարտեալներին, որոնք աւագակութիւններով և մարդասպանութիւններով արժանացել են այդ կոչման: Աղտեղութիւնը, գարշելի հոտերը, միջատներն ու սարդերը, մանաւանդ խօլերի, հարինքի, թոքախտի բացիլները այդտեղ լաւ սնունդ են գտնում: Անընդհատ անկողնին են ծառայում բանտարկեալներից մի նշանաւոր մասը, ոչ բժիշկ կա, ոչ գեղ, ոչ օգնութիւն և ոչ էլ կարեկցութիւն: Զուխուր - Օդան դասւածները զրկւած են ոչ միայն մարդկային ամէն իրաւունքից, այլ ստորագասւած են կենդանիներից ու բոլոսերից: Նրանց գոյութիւնով հետաքրքրող չկա, իսկ մեռածները չորս - հինգ օրով մնում են յատակի վրա, նեխուում և ապականում ամէն ինչ:

Այդ ընդարձակ սրահում լքցրած էին աւելի քան երեք հարիւր դատապարտեալներ, որոնցից շատերը արիւնաբուծ քուրդեր էին, որոնց պինդ կազմը ւածքը հազիւ դիմանալու ըստ դժոխալին կեանքին:

Այդտեղ կալին հայեր, լազեր և թուրքեր էլ, որոնք ակամա ստրկացած էին քուրդերին, քանի որ վերջինները թւով մնացարդի քառապատկից աւելի էին: Անչափ ուրախացա այդտեղ գտնելով Նէփէկցի Պողոսին, Կարօին և ընկերներին. միայն Տէր - Գրիգորը և ծերուկը գտնւում էին « Թէրս խանէ »: Հըճւանքս սաստկացաւ նրանց գտնելով, գոնէ վստահ էի, որ կարող էի միսիթարւել ծանօթների շըջանում: Ամբողջ օրը զբաղւեցա դրանց հետ, լսեցի նրանց տւած ցուցումները իմ մասին, գործի արկածները, նարիմանից գալողների պատմածները և Արդվինից հասած տեղեկութիւնները:

Էլի շըջապատեցին ինձ մռալլ ամպերը, նորից հոգիս թուու ծննդավայրս մօրս ու Մարգարտիս մօտ, մըրկեց սիրտս, ալէծուփ թափառում էի ենթադրութիւնների և երևակալութիւնների աշխարհում: Այնպէս էի յուգուել, որ լուեցին վիճակակիցներս, տիսրեցին նրանք էլ, նրանց հոգուն էլ տիրացաւ վիշտը: Քանի քանիները փորձեցին այդ օրը ինձ միսիթարել, բայց հնար չկար, ես կարծում էի, թէ ինձ ծաղըում էին՝ զուր լուսեր ներշնչելով: Ե՛լ ի՞նչի ապրել, երբ պիտի տառապի մարդ այս արիւնուշաների շըջանում, հեռու հարազատներից, սիրելիներից, որոնք գաղափար անգամ չունեն իր բնակութեան վայրի մասին: Եթէ մալրս մճճորած չլինէր և քաջասիրտ լինէր, ինչի՞ն ալժմ չպիտի զօր - գիշեր ըոլորւէր Արխա - Պուլուղի շըջապատի փողոցները, ի՞նչի պիտի շբաղխէր պաշտօնակալների գոները, կօնսուլատը և չպիտի պահանջէր իսկոյն ինձ ազատել ամէն մի կապանքից: Ինչի՞ չպիտի ըողոքներ գրել տար և իրա ո՞յլ չանցկացնել տար

բոլոր պաշտօնակալներին, բայց ի՞նչ օգուտ, նրա երակներում Բաշարաթների անվախ արիւնը չէր եռում, իսեղք էր թշւառը և միայն արտասուքն էր նրա զէնքնու ու միջիթարութիւնը:

Երբ յուսահատ ու տխուր քաշւած էի մի անկիւն մտածում էի դառն վիճակիս մտսին մի ինչոր ոստիկանական պաշտօնակալ եկաւ շրջեց բանտը և հեռացաւ: Նրա հեռանալուց անմիջապէս յետո մի քանի քրդեր սկսեցին քրթմնջել, հեռուն առանձնացած խորհրդակցիլ, անդադար աչքերը մեզ վրա յառած: Ամէն կողմից շշուկներ բարձրացան, ամէնքն էլ լուռ ու մունջ զննում էին շուրջը կատարւածները, բայց ոչ ոք չէր կարողանում որոշ եզրակացութեան հասնել: Ամէն մարդ դողում էր իւր կեանքի համար, ամէն մէկը մտածում էր իւր գլուխն ազատել և ոչ ոք չէր կարող ուրիշ բանի մասին խորհել: Պարզ էր, որ պաշտօնակալը քրդերի գլխաւորներին որոշ պատւէր էր տւել, գործ էր յանձնարարել, թէ ի՞նչ, այդ գուշակելու համար զբաղւած էին կալանառների մտքերը: Պրա վրա տիրութիւններս էլ սաստկացաւ և ամէն մարդ խորասուզեց թախծալի երեակալութիւնների անդունդը: Ամէն մէկը գուցէ տարբեր ձեւերով էր մտածում, բայց ամէն մի հայի գանկում մեխւած էր միայն այն միտքը, թէ իւր դատավճիռը որոշած էր, իրեն սպանելու, խեղղելու հրամանը յանձնւած էր քուրդերին: Այլևս ուրիշ բանի մասին մտածել անհնար էր, կեանքի և մահի տագնապը ծանրացել էր բոլորի սրտի վրա, ձնշում էր, շնչասպառ անում, կարծես ամէն մէկի կրծքի մի մի գորշ առջ նստած

և թաթերը վզերին ճիտած լիներ:

Տասը ոքսան հալը ի՞նչ կարող էր անել երեք հարիւրի չափ քուբդի դէմ: Մի ուժեղ տղամարդ էլ չկար, որ ոգի ներշնչէր, լուսադրէր մեզ:

Էլ ոչ ոքից ծպտիւն չէր բարձրանում, ամէն մէկի նւազած ու հանգած աչքերում կարելի էր յուսահատութիւն կարդալ:

Գրութիւնս ախտեղ հասաւ, որ ես չհաւատալով զգացումներիս, դարձա Շիֆէկցի Պօղոսի կողմն և ասացի.

— Ի՞նչ պատահեց, ի՞նչի չես խօսում, այս ի՞նչի էք մնջել.

Նա ուսերը թօթւեց, ունքերով քրդերին ցոյց տւեց, կարծես, թէ ուզում էր ասել, միթէ չնկատեցիր ի՞նչ պատահեց, կամ միթէ չես տեսնում, թէ ի՞նչ պատրաստութեան մէջ են: Բայց այդ շարժումները չգոհացրին իմ հետաքրքրութիւնը, ես աւելի դրական, աւելի հաստատուն բան էի ուզում իմանալ, այդ պատճառով վրդովւած ասի.

— Ի՞նչի ես մնջել, լեզուդ խո՛ չէ բռնւել, իսօսիր,

— Այդ պաշտօնեաները լաւ բանի համար չեն ալցելում դաժանակիրների որջը. Ելի տեսնես ում կեանքն են վերցնելու: Երբ չեն կարող հրապարակով մէկին սպանել, երբ փաստեր չեն դանում մէկին կախաղան բարձրացնելու, իրենց կամքը տաժանակիրների ձեռքով են կատարում: Երեք գիշեր առաջ այս քուրդերը խեղդեցին Դաւթեանին....

— Ուրեմն գիշերս էլ մէկին խեղդելու են:

— Գուցէ երկուսին, երեքին, ասաց հառաջելով
Պօղոսը:

Եւ պապանձւեցինք բոլորս մինչև կէս գիշեր:
Ո՞վ կարող էր քնել մահի ճանկերի մէջ: Ես այդպիսի
գազանութիւն չէի տեսած, այդ պատճառով այնքան
էլ սոսկում չազդեց իմ վրա Պօղոսի բացարութիւնը,
բայց և այնպէս ենթադրում էի, որ քննիչն ու դա-
տախազը կօնսուլատի պահանջներից ազատւելու հա-
մար, անպայման կեանքիս պիտի վերջ տային. ինչքան
մտածում էի, այնքան ենթադրութիւնս հաւանական
էր թւում: Այս մտքից արդէն ուշքս թուցրած ան-
թարթ հայեացքս դրան կողմը յառած պառկածս տեղը
անշարժ մնացել էի, առանց ըմբռնելու շուրջս կա-
տարւածները: Նատ ժամանակ էր անցել. թէ քիչ,
շեմ լիշում, միայն սթափւեցի երբ երեք չորս քուրդ
վրաս ընկատ ինձ ծեծում էին, և մատները վզիս ճխ-
տած, ուզում էին խեղդել: Որը շղթայով էր խփում,
որը քարով, որն էլ փայտով և ջանում էին մի ըոսէ
առաջ հոգիս առնել ու պրծնել: Այնպէս անգթաբար
էին խփում, որ կարծես ես նրանց զաւակը, կամ սի-
րեկանները սպանած լինէի և ըոսէ առաջ վրէժներն
էին կամենում լուծել:

Այդ խառնաշփութեան ժամանակ չգիտեմ
ով էր մօտեցաւ այդ արիւնուշտոներին և ասաց.

— Սխալ էք, սա չէ, սրա համար չպատւիրեց
բէլը, այլ նրա համար ասաց, նրան պիտի խեղդել....

— Սա և նա ի՞նչ տարբերութիւն ունեն, ասաց
քուրդերից մէկը, սա էլ է անհաւատ հայ և ջանփիդա-
նա էլ, թո՞ղ սա էլ սատկի, նա էլ նրանք որ իրենց

կեանքից ձեռ են վերցրել, թո՞ղ էլ չապականեն մեր
օդը: Զարկէք այս շանը, թո՞ղ շունչը տա, պրծնի:

— Բայց դրա համար կարող ենք տուժել. գրան
դեռ չեն քննել, չեն ձազկել, որ գաղտնիքներն իմա-
նան և ապա սատկեցնեն: Թողէք առալժմ սրան, նրան
խեղդեցէք: Թողէք եմ ասում, ասաց և քրդերին քա-
շեց տարաւ կարնեցի մի բանտարկեալի մօտ. որին էլ
սպանեցին.....

IX

Կարնեցին թիւրիմացութեան զոհ գնաց: Իսկա-
պէս դատապարտւածը ես էի, բայց բախտն ինձ ազատեց,
օրհասը նրան տարաւ: Միայն իմ վիճակս էլ սոսկալի էր,
այնպիսի տաքութեան մէջ էի, որ ողջ գիշերն ու հե-
տեւեալ տուտօտը գէլին էի տալիս: Տեղիցս չէի կարո-
ղանում շարժւել լեզուս բերանումս չէր դառնում,
ոչ կարող էի խօսել և ոչ ըմբռնում էի շուրջս կա-
տարւածները: Հետեւեալ առաւտն մինչև անգամ
չնկատեցի, թէ ինչպէս դուրս տարին խեղճ կարնեցու
դիտակը: Ընկերներս դիմել էին բանտարկետին և խնդրել
որ ինձ հիւանդանոց ուղարկեն, իսկ նու հրամա-
լել է.

— Թողէք այդ շանը, օր տուաջ չորանա:

Ամբողջ քառնը մի օր ոչ ուտելիք եմ կերել.

ոչ էլ լիշում եմ, թէ ինչ է կատարւել շուրջս: Ընկերակիցներս թէև ոչ մի խնամք չեն խնայել, բայց ըսպէտ առըսպէտ սպասելիս են եղել մահւանս: Յոյսի նշով բոլորովին չի եղել: Երբ ուշքս հաւաքեցի, անցաւ ճգնաժամս, աչերս բացի և շուրջս հաւաքւած ընկերակիցներիս տեսա, ես կարծելով, թէ նրանք հաւաքւել էին զննելու, քննելու քրդերի արարքը, ասացի նրանց.

—Մի վախենաք, անվնաս եմ, հանգիստ եմ: Ներն ուզում էին խեղդել, բայց նպատակներին չը հասան:

—Տեսնես էլի երազում է, թէ դէլին է տալիս, ասաց մէկը միւսին:

—Ոչ երազում եմ, տսացի աչքերս նրա կողմը չը ջելով, ոչ էլ դէլին եմ տալիս, այլ խօսում եմ ճըշմարտութիւնը: Անգնալի գազաններ, ես նրանց ի՞նչ եմ արել, որ ուզում են ինձ խեղդել:

Հետզհետէ ըմբռնեցի, որ անչափ թոյլ էի, տեղիցս շարժւելու անընդունակ: Ամենալի խնամքով ինձ սպահանեցին ընկերակիցներս: Երբ ախորժակս բացւեց, ուտել էի ուզում, նրանց թելադրութիւնով զսպում էի ցանկութիւններս և քիչ քիչ սնունդ առնում, այնպէս որ քառասուն օրից հազիւ կազդուրւեցա: Ինձ համար ալնպէս էին զեկուցել, թէ այդ հիւանդութիւնից չեմ աղատւելու: Այդ պատճառով որպէսզի կոնսուլատի երկար թղթակցութիւններին վերջ տան, Յունւարի 17-ին ինձ տարին դատարան, որ քննիչիսորհուրդը լայտարարեց, թէ ես բոլորովին անմեղ էի և բանտից արձակման վճիռ տալով, ուղարկեց Վալիի մօտ,

որ ազատէ:

Երգուրումի փաշան այդ օրը զբաղւած էր, վիլայէթ-մէջլիսին (նահանգական-խորհուրդը) հնարուորութիւն չունէր թողնել և կալանաւորների խնդրով զբաղւել, ուստի հրամալեց մեզ կրկին բանտ տանել և հետևեալ օրը իրեն ներկայացնել: Վեց ամսի տանջանքներս, քաշածս նեղութիւնները, ծեծը և նախատինքը այնքան չէին ճնշել հոգիս, որքան ընկճւեցա այդ գիշեր: Ընկերներս ինձ շրջապատած մխիթարում և խրախուսում էին, բայց նրանց խօսքերն ըմբռնելու ոլժ չունէի: Ամէնքը աչքալոյս և բարեմաղթութիւններ էին կարդում, ինձ թւում էր, թէ նախատում, հարհում էին: Թատարանը, դատախազը ինձ արդարացնէ, իսկ փաշան ժամանակ չունենաւ երկու տողով դատաստանական արձանագրութիւնը վաւերացնել և հրամալել, որ ինձ ազատեն: Այս մի հանելուկ էր թւում, ես արդէն հոռետես էի դարձել: Քսանը չորս ժամը քսանը չորս ամսից երկար թւաց և հետևեալ օրը նոյն ժամին գարձեալ ինձ առաջնորդեցին Վալիի առաջ:

Գնում էի գողալով: Կեանքս, գոյութիւնս կախւած էր Վալիի քմահաճոյքից, կարող էր կեանք տալ, կամ դարձեալ անդունդը գլորել: Մտքումս տառմ էի, էլ ի՞նչ դատ ու դատաստան, եթէ ամէն վճուի փրա «վեթօ»ի իրաւունքը մնում էր դարձեալ մի ի՞նչ որ փաշալի քմահաճոյքին: Հասանք սարալը, բարձրացանք սանդուխներից երկար նրբանցքը և կանգնեցրին ինձ Վալիի գրասենեակի դրան առաջ: Ներսից լուր տւին, որ սպասեմ և սպասեցի ամբողջ երեք ժամ: Մի քանի անդամ ձանձրացած թիկնապահներս ներսը լուր ու-

զարկեցին և նախատւեցան գրագիրներից ու սենեկապաններից: Անմռունջ սպասում էի կատակերգութեան աւարտին: Վերջապէս ինձ կանչեցին մէքթուբջիի (Վալիի քարտուղարի) գրասենեակը, որտեղ նահանգի գործերի ընթացք տւողն հարցրեց անունս ու ազգանունս: Պատասխանս ստանալուց յետո, սկսեց զայրանալ ուղեկից բանտալին առաջնորդիս վրա, որ նա սըխալմամբ՝ Բարգէն Արշակունու փոխարէն՝ Բագրատ Արշաֆեանին էր ներկալացրել Վալիին:

— Բարեկամ, ասաց ծանրութեամբ քարտուղարը, աչքերը ակնոցի տակից աչերիս յառելով, բանտալին վարչութիւնը սխալւել է, այստեղ ներկալացրած վըճռում արդարացրած են Բարգէն Արշակունուն և ոչ թէ ձեզ, Բագրատ Աշրաֆեան ուստահպատակիդ: Զեր դործը պիտի Ռուսական կօնսուլտատի միջնորդութիւնով քննւի և վճռուի, ինչպէս կարող են առանց կօնսուլտատի լիազօրի ներկալութեանը ձեզ համար վճիռ արձակել: Իուք գնացէք բանտ, սպասեցէք մի քանի օր մինչեւ որ ամէն բան կարգադրուի, կքննւի և հաւատացած եմ, ինչալլահ (Աստուծով) ձեզ էլ կազատեն:

— Եփէնդի, ասացի յուղւած, մէթէ կատակերգութիւն էր երէկւա քրէտական ատեանի որոշումն ու վճիռը: Այստեղ և ոչ մի Բարգէնի հարց չկար, սկզբից մինչեւ վերջը իմ գործս էր, Նարիմանի - Նիխախի ժողովի արձանագրութեան համաձայն: Այստեղ խօսեցրին իմ վկաններին, կարգացին իմ ցուցումները և ամէն բան քննելուց յետո որոշումն արձանագրեցին....

— Այո՛, ալդպէս է խօսքս ընդհատեց քարտուղարը, ճիշտ էք ասում, բայց նրանք սխալւել են սկզ-

բից մինչեւ վերջը: Նրանց հրամալւած էր քննել Բարգէնի գործը, իսկ նրանք սխալւել և քննել էին քո գործը, որը մենք անպայմտն իրաւունք չունենք առանց կօնսուլտատի գիտութեանը քննելու: Սխալը սկզբից շարունակւել է, բայց այլևս անհնար է դադարեցնել առանց օրինական կարգերին: Գնացէք, մինչեւ որ թիւրիմացութիւնը պարզեի:

— Եփէնդի, ախար քիչ առաջ ասածներիդ հակասում էք, ասացիք թէ վճիռը իմ անունովս չէ գրւած, իսկ այժմ ուրիշ բան էք ասում.....

— Այստեղ բացատրութիւններ լսելու ժամանակ չունիմ, նորից ընդհատեց խօսքս քարտուղարը, տարէք դրան բանտ, մինչեւ թիւրիմացութիւնները պարզւին, սխալն ուղղվեի.....

Զինւորներից մէկը մշտեց կողքս, միւսը հրացանի կոթով թիւրիմացութիւններ խփեց և ինձ ետ գարձրին բանտ: Ամէն բանի մասին խելքս հասնում էր, բայց թիւրիմացական վճռից բան չէի հասկանում: Անպայման այստեղ մի չար ինդրիֆան իւր գերն էր խաղում, բայց ես ինչպէս իմանալի, թէ ով էր այդ գաղանը և ինչից ստիպւած ուղում էր ինձ տանջել: Այս սոսկալի մտքից ընկճած երեք օր ոչ կարողացա մի բան ուտել, խմել կամ խօսել: Ընկերակիցներիս ըոլոր ջանքերն ապարդիւն անցան, ես կորցրել էի խօսելու ընդունակութիւնս անգամ: Ցոլորն ապշել էին, թէ ինչպէս Վալին քրէտական ատեանի վճռի հակառակ ինձ չէր արձակում բանտից և մտածում էր նորից դատաստանի մատնել: Այս վիճակս այնքան խիստ ներգործութիւն ունեցաւ, որ հիւանդութիւնս կը կնւեց, ես բռ-

նւեցի նորից հարինքով:

Ինչպէս ինձ յետո պատմեցին, Վալիի վրա խիստ ճնշում էր դրել կօնսուլատը և պահանջել անպայման գրօգօմանի ներկայութեանը քննել տալ գործը, որպէսզի արդարացած գէպքում վնասներս հնարաւոր լինի գանձել Օսմանեան կառավարութիւնից: Այս բանից անչափ զարացած Վալին ոչնչացրել էր հիեթիթիթամի (քրէական-ատեանի) որոշումը և հրամայել էր անպայման քննել կօնսուլատի ներկայուցչի հսկողութեամբ և խիստ պատժել: Երբ Վալին լայտնել էին իմ հիւանդութիւնս, նա հրամայել էր անլապաղ ինձ հիւանդանոց փոխադրել և այնպէս խնամել, որ ազատւիմ ալդ ախտից, որպէսզի գտավարութեան ատեանում ինձ գտավարտել տա և չպարտաւորսի վընասներս վճարելու:

Ինձ փոխադրեցին բանտի հիւանդանոցը, որտեղ տասներկու օր յետո, Յունետը 29 ին, սուացա քրէական ատեանի մեղադրական թերթը, որով ինձ լայտնում էին, թէ ինձ մեղաւոր էին գտել և գործո քննելու էր համաձայն 63 յօդւածի, քրէական օրէնդրութեան: Իրը թէ ես յեղափոխական էի և ձգտել էի Օսմանական եօթը վիլայէթները սկսութիւնից բաժանելու և դրանցից Հայկական լշիւանութիւն կազմելով, անկախ իշխել դրանց վրա: Զայրութիցս չգիտէի, թէ ի՞նչ անէի: Կարողութիւնիցս ընկած ոչ կարող էի դուրս գալ, ոչ էլ երկու տաղ բան դրել:

Քրէական ատեանի արձանագրութիւնը ստանալուց յետո, իմ հանգստութիւնս կտրւեց, քանի որ կօնսուլատն ինձ որպէս Ոռուահպատակի թէև պիտի

ձգտէր պաշտպանել, բայց տաճկական դատարանը պիտի պնդէր իւր ասածի վրա և չպիտի ճանաչէր ինձ օտարահպատակ: Թէև սահմանալին ատեանները հաստատել էին անցագրով անցնելս, բայց դա դեռ կտավարեալ փաստ չէր: Բանի քանի անգամ դիմել էի Նիխախ ծանօթներիս մեղ կերակրող գիւղացիների միջոցով, որոնք անընդհատ լարաբերութեան մէջ էին գիւղացիների հետ, բայց հնար չէին գտել Հաջի էֆէնդիին համոզելու: Վալին խիստ սպառնալիքով նիխախի այս գտառապետից նոյնպէս պահանջում էր անցագիրս և դատաւորները՝ գոյքս, այնպէս որ Հաջի-էֆէնդին զայրացած, չէր իմանում, թէ ինչպէս լուծէ վրէժը ալդ բարձր պաշտօնակալներից: Վերջապէս տանուտէրս և Նիփէկցիները տասը ոսկի տալով Հաջի էֆէնդիից ստացել էին անցագիրս և խոստացել էին, որ նրան երբէք չմատնեն: Անցագիրս բերին բանտի հիւանդանոցը: Ես խնդրեցի, որ տանեն կօնսուլատ, պարագաները պատմեն, բայց նրանք Հաջի էֆէնդիի հրամանի համաձայն ասել էին, թէ իմ թղթերի մէջ են գտել: Անցագիրս կօնսուլատին յանձնելու պէս պաշտօնական թղթով իրերի գրութիւնը գրել էին վալիին և գեսպանատուն: Փետրւարի 10 ին գեսպանատան և Բաբը-Ալիի մէջ համաձայնութիւն էր կայացել ինձ յանձնել ու ուսական էրզուրումի կօնսուլատին: Մի քանի օրից ինձ այնտեղ փոխադրեցին, որտեղ ապրելու էի մինչեւ գործիս աւարտը: Այդտեղից նախ բողոքեցի ապրանքներիս գրաւելու և բաժանելու մասին: Կօնսուլս անմիջապէս Ալէքսանդրապօլից ստացածս ցուցակների և մտքսատան արձանագրութիւնների համաձայն վնասներս և

կորուստներս պահանջեց Վալիից, բայց դեռ մինչև օրս
որոշ պատասխան չեմ ստացել, թէև այդ օրից անցել
էր մօտ երեք տարի։ Ապա բողոքեցի Նիխախի և Եր-
գուրումի բանտերում կրածս տանջանքների և կեան-
քիս դէմ կատարւած փորձի համար, դեռ մինչև օրս
կօնսուլատը պատասխան պիտի ստանա։

Փոխանակ կօնսուլատի հարցերին պատասխա-
նելու ինձ հրաւիրաթերթ ուղարկեցին, թէ Մարտի
2-ից իմ գործիս քննութիւնը պիտի կատարւի քրէ-
կան դատարանում հիւպատոսարանի թարգմանի ներ-
կալութեան։ Որոշւած ժամին ներկա էինք։ Ինձ խօ-
սեցնելուց յետո, առաջին անգամ հրաւէր կարդա-
ցին վկա Մօլա Արիֆին, որը քննւած էր նոյնպէս Նի-
խախը։ Վկան ասաց որ ինձ առաջին անգամն է տես-
նում, իսկ նրա եղբօրը և Ալի օնբաշիին սպանող ա-
ւազակները բոլորովին ինձ նմանսւթիւն չունին։ Քըն-
նիչը կատաղած գոռաց վկայի վրա—թէ նա սուտ է
խօսում և կարդաց Նիխախի ատեանում արձանագրւած
նախկին ցուցումը, որտեղ իբր Մօլա Արիֆը ցոյց է
տւած եղել, թէ ես էի եղբօրն ու Ալի-օնբաշիին սպա-
նողը։ Վկան բողոքեց, թէ նա երբէք այդպիսի ցու-
ցում չի տւել, երբէք Նիխախում իմ երեսը չի տեսել
դատարանում, կամ ուրիշ տեղ և հաստատ գիտէ, որ
այդ արկածի ժամանակ ես Ռուսաստանում։ Օլժի էի։
Թէև այս ցուցումները չէին ուզում արձանագրել,
բայց ես բողոքեցի և թարգմանի պահանջի համաձայն
Մօլա ԱՀմէդի խօսքերը լիովին արձանագրեցին քննու-
թեան թերթում։

Երկրորդ վկան Նիփէկցի մի ծերունի հայ էր՝

Մադօ անունով։ Որպէսզի Մադօին բռնադատեն իրենց
քմքի համաձայն ցուցում տալու, բռնել կալանաւորել
և տանջել էին Արխա-Ղուլուղի բանտում։ Քննութեան
ժամանակ նա չկարողացաւ որոշ բան խօսել, սարսա-
փելի երկիւղից նա միայն մի խօսք էր կարողանում
կրկնել։ — « Ջըդիտեմ, չեմ տեսել »։ Սրան էլ սպառնա-
լիք կարդաց դատախազն ու ոստիկանապետը, որի հա-
մար արձանագրութիւն չկազմեցին։ Էլ միւս վկանե-
րին քննելու հնարաւորութիւն չունեցան նոյն օրը
և երբ դարձանք հիւպատոսարան ես բողոքեցի կօն-
սուլին դատաւորների անիրաւ ընթացքի դէմ, որն իս-
կոյն մի յայտարարութիւն նորից գլեց։ Նետեեալ օրը
ներկայացրած սուտ ու կեղծ վկաների ցուցումները
այնքան իրար հակասական էին, այնքան իրար ներհակ,
որ դատաւորները նրանց խօսքերի ստութիւնը պար-
տաւորւած էին արձանագրելու և նրանց յանդիմանե-
լով վռնդելու։

Հիւպատոսարանը պահանջում էր ինձ արդարացնե-
լու վճիռ, իսկ մենք դատարանից և դատախազից թուղթ
ստացանք, թէ օրէնքի համաձայն այսպիսի քրէական
գործի քննութեան միջամտելու իրաւունք չունէր
Արգուրումի քրէական ատեանը, անհրաժեշտ էր գոր-
ծը ուղարկել կ. Պօլիս զինուորական դատարանի քննու-
թեան։ Այս քննութիւնների ժամանակ ինձ մի օր
զինուորական դատախազը կալանաւորեց, խլեց կօնսու-
լատի թարգմանի և զաւազների ձեռքից, ուղարկեց
զինուորական բանտ։ Այս կամայականութեանը չհան-
գուրժեց կօնսուլը և անվերջ հեռագիրներով ու բո-
ղոքներով ստիպեց թուրքերին, որ ինձ վերադարձնեն

Հիւպատոսարան: Ուժի օր տանջելուց յետո, եթե մտա
կօնսուլտատ, բողոքեցի այս բոլոր արարքների դէմ և
պահանջեցի, որ անպատճառ ասուցինի վարւող ըռնա-
կալ զինւորական դատախազին և դատաւորներին դա-
տաստանի լանձնեն,.... բայց ով յսեց իմ բողոքը:

Բողոքիս հետեւալ օրը ստացա զինւորական ատեանի որոշումը, որով զինւորական դատարանին առաջադրում էր ինձ կախաղան բարձրացնել: Հիւպատոսարանում կուշտ կուշտ ծիծաղեցին, թէ առանց քըն-նութեան առանց բացատրութիւններ լսելու, ինչպէս յանդինում էին մարդու մահւան դատապարտել: Ծիծա-դում էին թռւլանալու աստիճան, ծաղրում էին թռուր-քերին, նրանց կապկի տեղ ընդունելով, բայց ոչ ոք չէր ուզում լրջութեամբ հետամտել խայտառակել հա-կառակորդներիս և ինձ ազտակել Ամբողջ ինն ամիս բանտերում առնջւել ու մորմոքացել էի, իսկ իմ վար-ձատրութիւնը հիւպատոսարանի պաշտօնեաների ծաղըն ու արհամարանքն էր. ոչ ոք չէր մտածում ճնշում գործ գնել և բաւարարութիւն պահանջել:

Ս.լս սոսկալի վիճակում չգիտէի, թէ ինչպէս
վարւէի, կօնսուլատը թոլ ու անտարբեր, իսկ զինւո-
րական դատարանը աշխատում էր ինձ դուքս կորդել
հիւպատոսաբանից և կախել: Ս.լս մտքերն այնպէս լու-
զեցին, այնպէս մըրկեցին սիրտս, որ ես տմբողջ երեք
օր տանջնում էի, մտածում էի, բայց բանելիք ընթաց-
քիս համար որոշ եզրակացութեան չէի հասնում: Այն-
քան էի ցերեկը մտածում վիճակիս ու ապագայիս մա-
սին որ երազում արդէն կախաղանի վրա էի ինձ տես-
նում: Այնքան լուսահատւած էի, հիւպատոսաբանի

վիճակը ալնքան ստորագած էր թուրքերի ազգում,
որ ես ենթադրում էի, որ մի օր կարող էին ինձ բռ-
նել, կախել, սպանել և մինչև կօնսուլատի օգնու-
թեան հասնելը, արդէն իմ դիակը կարող էր ապա-
կանւել։ Այս պատճառով վճռեցի թողնել Երզուրումը
և Հեռանալ:

Այդպես էլ արի:

Ինձ Համար Գէվէ Բօյնի ձի էին պատրաստել,
այնտեղ նստա և սլացա Նարիման։ Վէքիխասում տեսա
տան տիրոջս, մի երկու Ս.րդվինցի, տեղեկութիւններ
հաւաքեցի և առնելիքիցս առանց մի փող ստանալու անցա
0լթի էլ չհամբերեցի, ձիս մտրակեցի դէպի Ս.րդվին։
Բանտից հիւպատոսարանից հեռանալուս չորրորդ իրիկու-
նը անցա Ճորտիկ կամուրջը և սկսեցի համը քայլերով
բարձրանալ դէպի քաղաք։ Գիշերից մի ժամ անցած հասա
մեր տան դռանը։ Հեռուից շատ զննեցի, բայց ճրագի նշոյլ
չկար։ Զաք-չաք, խփեցի դռան թակը, բայց պատաս-
խան չկար։ Նորից խփեցի, նորից թակեցի, ոչ մի ձայն,
ոչ մի կենդանութիւն։ Յուսահատւած թակեցի երրորդ
անգամ, դառն հայեացքս դռան ճեղքերից ներս ուղղելով,
բայց ոչ մի կենդանութիւն, գերեզմանական լուսթիւնը
չխանկարեց։ Զգիտէի ինչպէս բացատրել, մայրս ողջ էր,
խնամոնց տուն էր գնացել, թէ նա վշտից մեռել էր . . . :

Վերջին միտքը ուղեղիս մէջ ալնպիսի բուն էր
դրել, որ ես զգացի թէ անպայման մի մեծ փորձանք
էր պատահել և մօրս կորցրել էի: Այս մտքից ճնշւած
թակը վերցը և իրար վրա հինգ տասն անգամ թակե-
ցի ոյժս պատածի չափ և կանչեցի, Աքահ, աքահ, որ-
տեղ ես . . . :

— Որտեղ ես . . . արձագանք միայն ստացա, իսկ
տնից ձայն չկար:

Այս միջոցին դրացի տան պատշգամբից մի կին
հարցրեց. — Այդ ով է:

Ձայնը ծանօթ էր, մեր դրացի Անախասն էր:
Իսկոյն պատասխանեցի:

— Քոլորիկ, մայրս ո՞րտեղ է.

— Վայ իմ գլխին, ասաց Անախասն ու ներս փա-
խաւ գոռալով, - Մամա, Բագրատը յարութիւն է առել:

Քիչ յետո պատշգամբ բարձրացան երեք չորս
տղամարդ, մի քանի պառաւ և հարցերն ինձ ուղղելով
ասացին:

— Այդ ով է.

— Ես եմ, Բագրայատը, չէք ճանաչում: Ասացէք
խնդրում եմ, ո՞րտեղ է մայրս:

— Բագրատի ձայնն է, Բագրատն է, հառաչեցին
պատշգամբից և ճրագները դուրս հանեցին:

— Բագրայատ, գուն ես, հարցեց կօնջալ բիձէն
և վազէվազ ցած իջաւ ինձ գրկեց:

— Բիձա, ասի, ինձ հերէք տանջէք, ո՞րտեղ է
մայրս:

— Եօթը շաբթներին նրան թաղեցինք, որդի,
նա չդիմացաւ: Լուր բերին, թէ երզրում բանտի մէջ
քեզ սպանել են: Այդ կսկծին խեղճը շդիմացաւ, կաթ-
ւածի հարւածից թուլացաւ, քսանը չորս ժամից ըն-
կաւ:

— Տանս դուռը կողպած մնաց:

— Զգիտեմ, հօրեղբօր որդիքդ ինչ կար, չկար
տարին, բաժնեցին: Տունն էլ ուղում էին ծախել գա-

ւառապետը չթողեց, չհաստատեց: Արի գնանք մեր
տունը գիշերս հանգստացիը, առաւօտը ամէն բան կար-
գի կրերես: Փառք տիրոջը, դու առողջ հասար, մնացած
ամէն բան կուղղւի:

— Խեղճ մայր, միթէ այդ օրով պիտի մեռնէիր,
ասի յուսահատ և բարկութիւնից չէի կարողանում շըր-
թունքս շարժել, երկու բառ խօսել: - Ախ, մամա ջան,
ինչ զարհուրելի վշտով գերեզման իջար . . .

Այդտեղ ինձ ինչ պատահեց, չեմ լիշում, միայն
թե երս մտած ներս տանելու ժամանակ զգում էի, որ
ամէնքն էլ արտասում էին: Թէ ինչպէս լուսացուցի,
բառերով բացատրել չեմ կարող: Գիշերը մինչեւ լոյս ար-
տասուքից ու հառաչից խեղտւած մարդը միայն կ'կա-
րողանա այդ մասին գաղափար կազմել: Կօնջալ-բիձի
լորդորներն ու խրատները, փաղաքշանք ու միսիթա-
րութիւնը չէի էլ կարողանում լսել, ուր մնաց ըմբո-
նել: Թաւալեցի անկողնում, լացի երեխալի նման,
արտասուքովս թրջեցի բարձս, հառաչանքներովս դա-
դարեցը հիւրընկալիս խաղաղութիւնը, փոթորկեցի հո-
գին և առանց մի ըսպէ անդամ հանգստանալու վեր
կացա շորերս հագնելու: Վազեցի եկեղեցու բակը մօրս
հանգստարանի վրա մի քանի կաթիլ արտասունք թա-
փելու, բայց այնտեղ չգտա նորա գերեզմանը, ինձ ա-
սացին թէ քաղաքից դուրս նոր լատկացւած գերեզմա-
նոցում են թաղել:

Քահանային փող չունէի տալու որ „Հոգւոց“ ա-
սէ, իսկ ժամկոչից երեսս պահեցի: Այդտեղից քայլերս
ուղեցի ուղղել աներանցս տունը, որտեղ մտածում էի
Մարգարտիս ներկայութեամբ մոռանալ վշտերս, բայց չէի

մտածում, թէ այնտեղ ի՞նչ սոսկալի վիշտ էր պատրաստած ինձ համար: Կօնջալբիձէն, որ գաղտագողի ինձ էր հետեւում ճանապարհս կտրեց, խորամանկութիւնով ինձ շփոթեց և ասաց:

— Ուր ես գնում, որդի, ես գիշերը լուր եմ տւել. որ այսօք հանդիսաւոր պատրագու հոգեհանգիստ կատարեն մօրդ համար: Դարձիր, գնանք ժամ, պարտք կատարիր: Այսօք բարեկամներդ բոլորն էլ եկեղեցի են գալու, քու բացակալութիւնդ անարգանք կհամարեն:

Անձարացած ետ դարձա և ամբողջ երկու ժամ եկեղեցուց չկարողացա գուրս գալ: Հոգեհանգստից լետո Կօնջալբիձէն քահանաներին և բարեկամներին տուն տարաւ, որտեղ հսկու հաց էր պատրաստել: Ամէն կողմից ազգականներս ու բարեկամներս ինձ մխիթարում և յորդորում էին քաջութեամբ տռկալ վշտի դէմ և երբէք չընկճւել: Թէև այդ լորդորներն ու խրատները երկդիմի և ծանր-ծանր շեշտերով էին կրկնում, բայց ես ոչինչ չէի ըմբոնում: Երբ հացից լետո վերջին հոգոցի ժամանակ քահանան յագնակի կարդաց աղօթքը և մօրս անւան հետ լիշեց Մարգարտիս անունը, ես թուլցա . . . :

Դուք սպասում էք, որ ես ձեզ պատմեմ սրտիս խոր խոր խոցերը. վշտիս անծալը, անսահման ովկեանը, բայց դուք այդ ինձնից չէք լսելու. ալլես ոյժ չունիմ խօսելու անգամ, ուշքս կորցնում եմ, կարողութիւն չունիմ, որ ազօտ կերպով լիշածս պատմութիւնները ձեզ կրկնեմ: Ի՞նչ ասեմ, որ մէկն ասեմ: Երբ զոքանչս լսում է մահս, շատ ցաւելուց ու արտասւելուց լետո,

ամէն միշոց գործ է գնում, որ նոր փեսա գտնի Մարգարտիս համար: Թշւառ մանուկին նշանում են Շփշփի որդուն են տալիս: Մարգարիտս չի կարողանում այս մտքի հետ հաշտւել, նա բողոքում է, բայց նորա խօսքը չեն լսում . . . : Երբ Շփշփի որդին առանձնապէս ալցելում է Մարգարտիս և առանձնարանում ուզում է նորան գրկել, հըեշտակս չի կարողանում կրքերը զսպել, դուրս է գալիս և պատշգամբից ինքն իրեն փողոց է գցում . . . . :

Ահա, այս բոլոր մանրամասնութիւնները լսելուց յետո, էլ ի՞նչի էր պէտք կեանքն ու աշխարհի գութը, էլ ում համար պիտի ձգտէի, էլ ի՞նչի համար պիտի մեռնէի . . . : Բայց սրտիս վրա մի ծանր բեռ էր դրւած, մաղձ էր կուտակւած, ժահը էր լճացած, որը խզել էր խաղաղութիւնս, կտրել էր անդորրութիւնս և ինձ մղում էր այնտեղ, որտեղ ահա կանգնած եմ . . . : Երբէք, ես ծնւած չէի մարդկային արիւն ողողելու, ես երբէք սնւած չէի զէնքը ձեռիս թշնամիներիս հետամտելու համար, բայց . . . բայց սոտիկան Նէրիֆը, գաւառապէտ Հաջի Եփէնդին, քննիչն ու դատաւորները, վալին ու դատախազները ինձ մղեցին այստեղ, որտեղ ահա երեք տարի է, որ միասին թափառում ենք:

ՎԵՐՋ

24 Դեկտեմբերի 1893 թ.

Թաւրիզ:

on. Il adorava osas que quería de suyo, que él no
quería de nadie, o que quería nadie, quería él.
Había una sola cosa que quería él, y era la
mujer que él quería, y que quería nadie, y
que quería él, y que quería nadie, y que quería él,
y que quería él, y que quería nadie, y que quería él.

que quería él, y que quería nadie, y que quería él,
y que quería él, y que quería nadie, y que quería él,
y que quería él, y que quería nadie, y que quería él,
y que quería él, y que quería nadie, y que quería él,
y que quería él, y que quería nadie, y que quería él,
y que quería él, y que quería nadie, y que quería él,
y que quería él, y que quería nadie, y que quería él,
y que quería él, y que quería nadie, y que quería él,
y que quería él, y que quería nadie, y que quería él,
y que quería él, y que quería nadie, y que quería él,
y que quería él, y que quería nadie, y que quería él,

2.7.3

6500

2013

